

K-14038

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

ISSN 0453-8048

ПЗ24040

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ № 439

СЕРІЯ ПСИХОЛОГІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ

**ОСОБИСТІСТЬ І ТРАНСФОРМАЦІЙНІ
ПРОЦЕСИ У СУСПІЛЬСТВІ.
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ**

1 , 2

ХАРКІВ
1999

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 439'99

СЕРІЯ **ПСИХОЛОГІЯ,
ПОЛІТОЛОГІЯ**

ОСОБИСТІСТЬ І ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СУСПІЛЬСТВІ. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Матеріали III Харківських Міжнародних психологічних Читань

Частини

1, 2

ХАРКІВ

1999

Видання містить матеріали III Харківських Міжнародних психологічних читань "Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти", що відбулись у Харкові 6-7 травня 1999 року.

Друкується за рішенням Ради біологічного факультету Харківського Державного університету (протокол № 8 від 16 квітня 1999 р.)

У 1 та 2 частинах Матеріалів представлені результати теоретичних та експериментальних досліджень з проблем загальної та медичної психології.

У статтях розглядаються методологічні проблеми сучасної психології, питання історичної психології, проблеми особистості та пізнавальних процесів, розробки в галузі етичної і екологічної психології, а також методи психодіагностики.

Розглядаються також актуальні проблеми пато- і нейропсихології, питання посттравматичних станів, дослідження з сексопатології та психології сім'ї, а також аналізуються сучасні психотерапевтичні методи.

Редакційна колегія

Головний редактор – д-р психол. наук, проф. Дусавицький О.К.

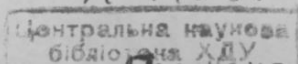
Члени редакційної колегії: д-р соціол. наук, проф. Бакіров В.С., д-р психол. наук, проф. Балл Г.О., д-р політ. наук, проф. Бебик В.М., д-р психол. наук, проф. Белявський І.Г., д-р психол. наук, проф. Бурлачук Л.Ф., д-р психол. наук, проф. Донченко О.О., д-р психол. наук, проф. Зінченко В.П., д-р психол. наук, проф. Іванова О.Ф., д-р психол. наук, проф. Кочарян О.С., д-р філос. наук, проф. Куц О.М., д-р психол. наук, проф. Максименко С.Д., д-р політ. наук, проф. Півнева Л.М., д-р філос. наук, проф. Сазонов М.І., д-р соціол. наук, проф. Соболев В.О., д-р психол. наук, проф. Трофімов Ю.Л., д-р психол. наук, проф. Цуканов Б.Й., д-р соціол. наук, проф. Чернецький Ю.М., д-р психол. наук, проф. Шестопалова Л.Ф., д-р філос. наук, проф. Шкода В.В., д-р філос. наук, проф. Якуба О.О.

Відповідальний за випуск – Яновська С.Г.

Адреса редакційної колегії: 310077, Харків, пл. Свободи, 4, університет.
Кафедра психології, тел. 45-71-53, кафедра політології, тел. 45-71-63.

© Харківський державний
університет, 1999 р.

K-14038

ОТКЛОНЕННЫЕ АЛЬТЕРНАТИВЫ И ПРОБЛЕМА ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ

В современной ситуации развития нашего общества, знаменующейся поворотными историческими событиями, ломкой старой системы нравственных ценностей, порождающих множество трудных ситуаций в жизни конкретного человека, особую актуальность для психологической науки представляет исследование индивидуальности как достаточно позднего этапа психического развития, формирования в ходе жизненного пути человека относительно автономной системы высокого уровня организации, интегрирующей накопленное в процессе индивидуального развития в сложные механизмы дальнейшего саморазвития.

Становление индивидуальности представляет собой достижение такого уровня развития человека, при котором его механизмы позволяют творчески преодолевать жизненные трудности, обретать новые пути самореализации в условиях, когда исчерпались прежние возможности; сам жизненный путь становится предметом приложения творческих сил человека.

В то же время, несмотря на неоднократное акцентирование в современной научной психологической литературе значимости проблематики индивидуальности, сама проблема остается теоретически дискуссионной, и прежде всего потому, что наиболее авторитетные отечественные психологи, с именами которых связана эта область исследования (Б.Г.Ананьев, В.С.Мерлин, С.Л.Рубинштейн и др.) пользовались разными критериями для ее определения.

Диапазон определения индивидуальности очень широк: от рассмотрения индивидуальности как своеобразной формы выражения неповторимости, уникальности каждого человека до взгляда на индивидуальность в контексте психического развития человека, как на высокий уровень этого развития, продуктом которого и является (наряду с другими характеристиками) неповторимость, уникальность данного человека. Неоднозначно трактуется и соотношение личности и индивидуальности.

Гораздо менее известной и практически не освещенной в литературе является проблема отклоненных альтернатив. Более двадцати лет назад Б.Ф.Поршнев обозначил ее как феномен психического развития человека, что получило выражение в его гипотезе: «история развития человека – это история отклоненных им альтернатив» [9,348],[10].

Традиционно мы встречаемся с понятием альтернативы в контексте исследований по психологии выбора: предметом исследования становятся выбранные способы поведения, ценности, предпочтения в сфере межличностных отношений; отклоняемое же человеком по преимуществу выпадает из поля зрения психолога при интерпретации полученных фактов относительно всей целостности психической организации человека.

Нам представляется перспективным изучение данной проблемы в контексте исследования формирования индивидуальности как масштабного феномена, интегрирующего продукты психического развития человека, что на наш взгляд, откроет новые грани исследования феномена отклоненных альтернатив и, в свою очередь, существенно обогатит представление о процессе формирования и развития индивидуальности.

Вслед за Б.Г.Ананьевым, мы рассматриваем индивидуальность как этап психического развития человека, высший уровень развития личности и ее «глубину» [1,329].

Центральную область особой организации индивидуальности составляет внутренний мир человека. Именно становление измерения «глубины» человека [6,5], формирование его внутреннего пространства характеризует уникальность каждой личности, ее своеобразие [5;12].

К феномену отклоненных альтернатив мы подходим как к сложному динамическому явлению, встроенному в единый процесс психического развития и являющемуся многофункциональным. Среди некоторых функций отклоненных альтернатив нами была сделана попытка наметить контуры некоторых из них.

Отклоненные альтернативы, как нам представляется, выполняют функцию некоторого противовеса: только благодаря «удержанию» отклоненных альтернатив в состоянии отклонения и утверждается, реализуется выбранная линия поведения (ценностей и т.д.); на комплиментарном, оттеняющем фоне отклоненных альтернатив только и могут психологически существовать, воплощаться вовне действительно выбранные альтернативы, наполняясь при этом на таком диалогизирующем фоне [4,153] новым смыслом, выкристаллизовывающимся из взаимодействия отклоненных и выбранных альтернатив.

Нами было выдвинуто предположение, что отклоненные человеком в ходе жизненного пути альтернативы включены в процесс формирования и развития индивидуальности. Мы полагаем, что выбранные, получая реализацию вовне, тем самым конституируют, образно говоря, верхнюю границу внутреннего пространства человека, переходящую во внешний мир индивидуальности. Отклоненные же альтернативы как не получившие внешнего воплощения, по-видимому, уходят «вовнутрь», участвуя в формировании так называемого внутреннего измерения человека.

Становление внутреннего мира индивидуальности представляется нам формированием напряженного пространства, «растянутого» между полюсами, которые составляют выбранные и отклоненные человеком альтернативы. Тем самым отклоненные альтернативы, участвуя в конституировании пространства индивидуальности, создают его подвижную границу, которая при движении «в глубину» «растягивает» это пространство, приводит к росту внутреннего мира человека.

С целью подтверждения нашего предположения была предпринята попытка поискового исследования. На материале индивидуального жизненного пути испытуемых и использования метода семантического дифференциала в экспериментально смоделированных ситуациях (22 человека в возрасте от 18 до 30 лет, 15 женщин, 7 мужчин) нами были получены некоторые факты, подтверждающие нашу гипотезу: а) отклоненные альтернативы психологически не исчезают после отклонения, а участвуют в формировании внутреннего мира человека; б) с ходом развития индивидуальности отклоненные альтернативы все в большей степени становятся предметом внутренней деятельности человека, включаются в контекст осмысления его жизненного пути; в) отклоненные альтернативы создают «глубинную» подвижную границу пространства индивидуальности, движение которой расширяет его, ведет к росту человека в «глубину».

Логическим продолжением дальнейшего исследования нашей гипотезы стало обращение к позднему периоду жизни человека, поскольку этот возраст – завершающий этап его жизни, интегрирующий продукты предыдущего развития и, следовательно, являющийся адекватным для изучения феномена отклоненных альтернатив именно в контексте формирования и развития индивидуальности.

Обобщение результатов исследования, полученных на материале комплексной анкеты, разработанной Н.Л.Меньшиковой, предназначенной для изучения психологии лиц пожилого и старческого возраста и применявшейся на базе проблемной Лабора-

тории ДИВЭТИНа г.Днепропетровска, охватывающей широкий круг психологических проблем, фактически составляющих психическую жизнь пожилого человека (образ жизни, отношение к жизни, смерти, себе, прошлому, старости, блок целеобразования и т.д.), позволило выделить факты, свидетельствующие о наличии индивидуального разброса проявления функциональной роли отклоненных альтернатив относительно индивидуальности.

Анализ результатов исследования позволил нам условно вычлениить 3 группы испытуемых. Первая группа – испытуемые, которые осознают отклоненные ими в жизни альтернативы и продолжают активно отклонять в сфере, доступной управляемости ими. Отклоненные альтернативы таких людей, мы полагаем, продолжают «работать» на формирование, углубление внутреннего мира индивидуальности. Во вторую группу вошли испытуемые, у которых отклоненные ими в ходе жизни альтернативы исчезают из памяти (и осознания жизни) как не бывшие в ней. Третья группа – испытуемые, у которых наблюдается условно названный нами феномен «всплывания» отклоненных альтернатив, что возможно, отражает момент «уплощения», «схлопывания» пространства их внутреннего мира.

Пока достаточно сложно сказать, какие явления стоят за выделенным нами индивидуальным разбросом проявления функциональной роли отклоненных альтернатив у людей пожилого и старческого возраста. Однако мы предполагаем, что необходимо развести феномены «возвращения» и «всплывания» отклоненных альтернатив. «Возвращение» отклоненной до этого альтернативы способно обогатить человека новой системой ценностей, новым смыслом, определить новое направление жизни человека в условиях, когда все предшествующее исчерпало себя. Такой феномен проявляется в условиях успешного совладания с трудной ситуацией. Как обратная сторона – отмечаемый исследователями факт разрушения личности в сложных кризисных ситуациях у людей, «разворачивающих один жизненный сценарий, людей целеустремленных, принимающих только последовательные решения (т.е. подтверждающие предыдущие), что делает возврат к «незамеченным», «непонятым» точкам выбора все менее возможным» [8,31], [2].

«Всплывание» же активно отклоняемых до этого альтернатив, вероятно, отражает разрушение – в силу инволюционных процессов, социальной изоляции и других неблагоприятных факторов, имеющих место в позднем возрасте, – функции отклоненных альтернатив – формировать пространство внутреннего мира человека, «растягивать» его в «глубину». Их «всплывание» приводит к «уплощению» внутреннего пространства, исчезновению «глубины», создаваемой наличием противоположного выбираемого полюса.

Очевидно, особенности функционирования отклоненных альтернатив у пожилых, осуществляющих продуктивное старение, сохраняющих способность к саморазвитию и движению вперед, которые активно преодолевают все тяготы старения, продолжая развивать, но уже по-новому, свой потенциал, выделяют в окружающем области, в которых они сохраняют свою автономность, способность контролировать происходящие события и осуществлять собственные выборы [3], будут существенно отличаться от таковых у пожилых, реализующих неконструктивный тип старения.

Тем самым, исследование специфики проявления функциональной роли отклоненных альтернатив у людей пожилого и старческого возраста приобретает несомненную значимость для решения как теоретических, так и практических проблем геронтопсихологии. Результаты такого исследования важны для работы по созданию стратегии и тактик практической помощи пожилым людям. И это тем более актуально, так как тяжелые современные социально-экономические условия, а также отмеченная де-

мографами тенденция к значительному постарению всего населения земного шара, придают проблеме психологической реабилитации пожилых людей статус одной из самых актуальных областей психологических знаний.

Изучаемая нами проблема функциональной роли отклоненных альтернатив в контексте проблемы формирования индивидуальности человека в целом представляет собой новую, сложную, еще малоисследованную область теоретических знаний. Дальнейшее углубленное и всестороннее исследование феномена отклоненных альтернатив открывает, на наш взгляд, новые перспективы теоретического изучения проблемы формирования и развития индивидуальности.

Литература:

1. Анянзев Б.Г. Человек как предмет познания. — Издат-во ЛГУ, 1969 — 339с.
2. Анцiferова Л.И. «Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия» // «Психологический журнал» 1993 №2, С.3-16
3. Анцiferова Л.И. «Новые стадии поздней жизни: время теплой осени или холодной зимы?» // «Психологический журнал», 1994., №3, С.6-13.
4. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. — М.: Худлит-ра, 1975 — 604с.
5. Ломов Б.Ф. Теоретические и методологические проблемы психологии. — М.: Наука, 1984 — 444с.
6. Мамардашвили М.К. Психологическая топология пути. М.Пруст «В поисках утраченного времени». — С.-Пет.: Изд-во Русского Гуманитарного ин-та, 1997 — 571с.
7. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. — М.:Педагогика, 1986 — 253с.
8. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. — М., 1988 — 197с.
9. Поршнев Б.Ф. «Функция выбора — основа личности» / Проблемы личности: материалы симпозиума / под ред. В.М.Банщикова и др. — т.1 М.1969, С.344-349
10. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. — М.: Мысль, 1974 — 487с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М.: Педагогика, 1989 т.2 — 322с.
12. Слободчиков В.В. «Психологические проблемы становления внутреннего мира человека» // «Вопросы психологии» 1986№6, С.14-22.

И.Г. Белявский, Одесса

НОВОЕ ПРОЧТЕНИЕ СТАРЫХ ПРОБЛЕМ

Поиск новых парадигм для психологической наукой прежде всего связан с ее сущностными методологическими проблемами. В частности, это относится к теории отражения в марксистской интерпретации, составлявшей «альфу и омегу» всех исканий советских психологов. У нас нет оснований осуждать или, напротив, одобрять подобного рода научную практику. Отметим только, что таков был историко-культурный фон тоталитарной державы, на котором разворачивались научные события. Нас в этой связи интересует субъективная, творческая сторона взаимосвязи психики и действительности. В этом плане можно рассуждать о сконструированном человеком мире пространства, времени и исчислений. Именно в этих пределах реализует себя психика. Важно напомнить, что мы отнюдь не отрицаем действительности — мы отрицаем как нелепость само сомнение в ее существовании. Для нас пространство — это человеческое пространство, насыщенное глобальными событиями и мелкими поступками, вселенскими страстями и незначительными эмоциями и, конечно же, усталое человеческими костями как свидетелями культуры и истории.

Время в этой связи — это также время за пределами физики. Но исчисления выступают в качестве основы самосознания человека и диалогичности его психики со

всеми вытекающими отсюда последствиями: общением, индивидуальностью, различием «Я» и «Другой», и пр.

Как здесь не вспомнить основную заповедь гносеологической теории диалектического материализма, заимствованную у Гегеля и сформулированную В.И. Лениным: «... От живого созерцания...» и т.д. Именно на этой основе шли многочисленные исследования так называемых познавательных процессов, велись рассуждения об аналитико-синтетической деятельности психики, рассматривались мыслительные операции, якобы ведущие к формированию понятий на основании «живого созерцания». Отнюдь не кощунствуя и не отрицая важности более чем семидесятилетних психолого-философских исканий отцов-основателей советской психологической науки (кстати, явления в каком-то смысле уникального, поскольку вся остальная психологическая наука ни территориального, ни национального разграничения не знает), вернемся к ее методологическим достижениям.

В данном случае мы рискуем всего лишь намекнуть, что как раз диалектики в знаменитом ленинском философском пассаже явно недостаточно. Дело в том, что в нем речь идет, если можно так выразиться, об одностороннем движении: от и до. Между тем, именно абстрактное мышление, возвращаясь к «живому созерцанию», наделяет его человеческой избирательностью, придавая ему качества, пригодные для человеческого разума, а затем уже в различного рода абстракциях и вовсе обходясь без него. Мысли взаимодействуют с мыслями в разнообразных необходимых человеку идеальных конструктах. Напомним, что как раз эта сторона психической деятельности рассматривается в философских построениях так называемых субъективных идеалистов. Но есть еще не менее знаменитая философская сентенция о «субъективном образе объективного мира». Что ж, и в этом случае можно усомниться в том, что всю без исключения психику возможно втиснуть в прокрустово ложе, на сей раз сконструированное не мифическим Прокрустом, а усилиями одного из проявлений человеческой мудрости. Прежде всего, у нас возникает сомнение в том, что психика есть образ. Безусловно, это можно отнести к ее сенсорным уровням. А все остальное? По нашему скромному мнению, так называемые высшие психические функции, о которых так вдохновенно писал Л.С. Выготский, связаны с созданием и воспроизводством значений, следовательно, знаков и символов. Это же можно отнести и к самому сознанию, которое именитые марксисты некогда характеризовали как «высшую форму предметной деятельности». Мы полагаем, что все функциональные проявления сознания основаны на психической деятельности по созданию символов.

На этой основе мы вслед за Э. Кассирером и С. Московичи характеризуем человека как существо, создающее символы. Что же касается упомянутых сенсорных процессов и, в частности, восприятия, то и по поводу него у нас возникают сомнения: можно ли считать его исключительно образом? Мы полагаем, что здесь диалектически противоречиво сочетаются образ и знак. Вспомним, что гештальт-психология потратила множество усилий, чтобы открыть закономерности перцепции. Здесь и знаменитые фигура и фон, апперцепция, структурность, осмысленность, избирательность и много еще чего. Правда, это можно отнести к первой части формулы «субъективный образ объективного мира». Но дело в том, что все это было принято относить, так сказать, к форме психики, которая, конечно же, была активной и влияла на содержание. Оно во всех случаях, будучи «прямой связью психики с действительностью», должно было быть объективным. Мы несколько не возражаем против «объективности» как таковой. Мы всего лишь согласны с теми, кто признает, что она является нам рационально обработанной при помощи знаков и символов, репрезентирующих различного рода значения в качестве культурно-исторического порождения.

Итак, мы невольно возвращаемся к идеям, яростно критикуемым Лениным в его знаменитой книге «Материализм и эмпириокритицизм». Что касается самой книги, то в данном случае мы встречаемся с многообещающей попыткой установить прямую линейную связь философии с конкретной социальной жизнью. Причем не только в ипостаси обязательных методологических оснований научных исследований, но, так сказать, в партийном и государственном строительстве.

Относительная независимость мышления реализует себя прежде всего в том, что идеи не имеют прямого отношения к созерцанию; будучи порождением разума, они организуют познание, используют его в своем стремлении систематизировать опыт. Вместе с тем разум - отнюдь не иллюзия; это властная структура в духовной жизни человека. Напомним, что основным направлением наших поисков, имеющих, как мы полагаем, прямое отношение к проблемам психологической науки, является подход к человеку как существу, способному создавать символы. Здесь можно выделить три основных проблемы: а) вопросы сущности символических форм; б) место символов в системе разума; в) проблемы, относящиеся к теории человека. Ограничимся первой группой проблем. Заметим, что вслед за Гегелем здесь можно различить три ступени взаимодействия и его объекта (у Гегеля - духа). Первая из них - функция выражения сознания; вторая - функция представления; и третья - концептуальная функция. Функции взаимосвязаны между собой. В первой нет различия между символом и объектом; вторая, напротив, отделяет символ от объекта, причем на этом этапе символы и объекты существуют как бы сами по себе. И наконец, совершается некий синтез, в котором на существующих основаниях конструируются новые символы.

Вспомним по этому поводу положение Гегеля о существовании качеств в снятом виде или, соответственно, его рассуждение об уничтожении и одновременном сохранении предшествующих качеств. Впрочем, сама логика рассуждений несомненно связана со знаменитыми гегелевскими тезисом, антитезисом и синтезом. Мы позволим себе почтительно не согласиться с Гегелем, рассматривающим первую ступень сознания в качестве живого созерцания. Иными словами, гегельянское чувственное сознание мы хотели бы заменить мифологическим сознанием как более глобальным отношением между духом и действительностью. Здесь чувственное познание ставится в зависимость от добрых и злых сил, которые и определяют своеобразие человеческого существования. В этой связи человек постигает объект как нечто, в чем, как мы бы сегодня сказали, реализуется его *Alter ego*. Нетрудно провести аналогию к Карлу Юнгу, а от него - к проблемам психики и культуры. Человек вступает с объектом в некие отношения, в которых можно усмотреть начало конкретизованных символов. Итак, первый этап развития духа, разумеется, и сознания, предстает как явление культуры. Заметим, что в данном случае речь идет об априорных процессах, впоследствии дополненных понятием избирательной интенциональности человеческой психики. Последующее же развитие сознания идет по пути постепенного освобождения от оков чувственности и приобретения конструктивных функций, связанных с упорядочиванием чувственных данных при помощи различного рода схематизаций и абстракций. Повидимому, это путь возникновения науки с ее обобщенными символами.

Мы коснулись только небольшой части важных, по нашему мнению, проблем современной психологической науки, и в особенности, проблем, относящихся к культурно-историческим детерминациям человеческой духовности. Только она, как мы полагаем, способна привести нас к процветающей Украине.

Литература:

1. Гегель Г.В. Феноменология духа / Наука логики. - М., 1970-1972. - Т.1.

2. Кант И. Сочинения в 6 томах. - М., 1963-1966. - Т.3.
3. Москвичи С. Машина, творящая богов. - М., 1998.
4. Белявский И.Г. Историческая психология. - Одесса, 1991.
5. Белявский И.Г. Исповедь пасынка века и немного исторической психологии. - Одесса, 1997.

А.Н. Большакова, Харьков

ПРОБЛЕМА ДИАГНОСТИКИ ФРУСТРАЦИОННОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Интерес к фрустрации как одной из жизненно важных проблем возник за рубежом в начале XX столетия, и его источником, несомненно, послужили работы З.Фрейда. Но психология быстро пришла к выводу, что признание фрейдовских принципов не создает прочной основы для экспериментальных исследований. Это привело к тому, что в 30-е – 40-е годы в зарубежной психологии начинают появляться новые исследования фрустрации.

Сформулированная Н. Майером (N. R. F. Maier) теория фрустрационной фиксации базируется на опровержении той точки зрения, что любое поведение мотивировано. Автор выделил два типа поведения: целенаправленное (goal – motivated) и фрустрационное (frustration – instigated). Он утверждал, что «поведение, демонстрируемое в состоянии фрустрации, характеризуется уникальной бедностью, и эта бедность отличает его от мотивированного» [10, с. 480]. При этом фрустрация делает поведение ригидным и не изменяющимся, что позволяет назвать его «патологической фиксацией» (abnormal fixation).

Авторы теории фрустрационной регрессии Р. Баркер, Т. Дембо, К. Левин (R.G. Barker, T. Dembo, K. Levin) считают, что фрустрация «возникает, когда поведение прерывается до его завершения, т. е. до достижения подходящей для человека цели» [9, с. 548]. Типичной для такого состояния, по их мнению, является реакция регрессии, которая понимается как возвращение к более примитивным формам поведения и снижение уровня деятельности по сравнению с нормальными возрастными характеристиками.

Исследователи Йельского университета – Дж. Доллард, Н. Миллер, Л. Дуб (J. Dollard, N. E. Miller, L. W. Doob) предложили теорию фрустрации – агрессии. Согласно этой концепции, каждое целенаправленное действие при столкновении с факторами, затрудняющими или полностью исключающими его выполнение и достижение цели, всегда вызывает агрессию [7]. Данная теория выдвигает два основных положения [12]:

1. Фрустрация всегда напрямую приводит к агрессии в какой либо форме.
2. Агрессия всегда является результатом фрустрации.

Наиболее известной является эвристическая теория фрустрации, созданная С. Розенцвейгом (S. Rosenzweig) [2; 4]. Согласно автору, фрустрация «имеет место в тех случаях, когда организм встречает более или менее непреодолимые препятствия или обструкции на пути к удовлетворению какой либо жизненной потребности» [цит. по 4, с. 119]. По его определению, существует три вида таких ситуаций [4]: лишения (privations), потери (deprivations), конфликты.

При анализе исследований проблемы фрустрации в зарубежной психологии следует отметить один, на наш взгляд, существенный их недостаток – отсутствие в большинстве работ ее сущностного определения. Фрустрация понимается как нечто, возникающее в некоторых условиях, но ответ на вопрос, что представляет собой это

нечто (психический процесс, состояние, свойство, механизм), в зарубежных исследованиях практически отсутствует [7; 9; 10 – 12].

В отечественной же психологии существует традиция понимания фрустрации как одного из психических состояний [2; 4; 5; 6; 8]. Следовательно, все исследования данной проблемы определены основными принципами и подходами к их изучению, в русле которых большое внимание уделяется изучению различных параметров фрустрирующих ситуаций. Как правило, выделяется всего два их необходимых признака [1; 2; 4; 8]: наличие сильной мотивированности достичь цели (удовлетворить потребность); наличие преграды или сопротивления, препятствующих этому достижению.

При этом барьеры, затрудняющие или делающие невозможным достижение цели, могут быть внешними и внутренними, объективно непреодолимыми и субъективно так воспринимаемыми [4].

С противодействием внешних барьеров наиболее часто личность сталкивается в коммуникативной деятельности. Моделью фрустрирующей ситуации, возникающей в ходе межличностного общения, может являться межличностный конфликт. Следует отметить, что конфликт, понимаемый как фрустрирующая ситуация, имеет некоторые отличительные особенности, выделяющие его из ряда фрустрирующих ситуаций, возникающих в других видах деятельности. Во-первых, для того, чтобы мотивированность к достижению цели была осознана человеком, иногда необходимо противодействие фрустратора. Во-вторых, в такой ситуации личность, с одной стороны, является фрустрируемой жертвой, если рассматривать ситуацию с точки зрения ее интересов. Но, при этом, с другой стороны, выступает одновременно и фрустратором, поскольку ее поведение, намерения, цели мешают удовлетворению потребностей и достижению целей противоположной стороной.

Если противодействие внешних барьеров, как правило, объективно, то возникновение внутренних зачастую может быть связано с субъективной оценкой личностью себя и окружающей социальной ситуации. Однако, независимо от их объективности, противодействие внешних и внутренних барьеров может с одинаковой силой фрустрировать человека, который затем проявляет свое состояние целым рядом эмоциональных реакций, таких как апатия и безразличие, беспокойство и напряжение, раздражительность и досада.

Сочетание сильной мотивированности к достижению цели и препятствий на пути к ней, несомненно, являются необходимыми условиями возникновения состояния фрустрации. Однако, как свидетельствует опыт, некоторые люди во фрустрирующих ситуациях преодолевают значительные трудности не испытывая фрустрации [7, 15, 27, 39]. Их деятельность скорее можно назвать конструктивной, направленной на преодоление негативного влияния неудачи и предупреждение появления признаков психической дезорганизации. Способность человека переносить фрустрирующие ситуации без разрушительных последствий, адекватно их оценивать и демонстрировать конструктивное поведение определяют как толерантность к фрустрации [4]. В ее основе лежит способность человека к адекватной оценке фрустрирующей ситуации и предвидение вариантов выхода из нее.

Изучение путей формирования фрустрационной толерантности необходимо в связи с актуальной задачей развития устойчивости личности к воздействию неблагоприятных жизненных факторов. Поэтому, большое значение приобретает проблема ее диагностики. Широко известная и часто применяемая методика рисуночной фрустрации С. Розенцвейга, на наш взгляд, может показать лишь степень устойчивости к противодействию внешних барьеров во фрустрирующих ситуациях, возникающих в деятельности общения. Диагностика фрустрационной толерантности к действию внут-

ренных барьеров может быть осуществлена при применении экспериментальной методики, отвечающей следующим требованиям:

- возможность создания и повторения фрустрирующей ситуации определенного рода, в которой достижению цели будут препятствовать именно внутренние барьеры;

- возможность учета объективных показателей фрустрационных ответов, выражающихся в мимических, пантомимических и речевых реакциях.

Наблюдаемым же показателем фрустрационной толерантности в данной ситуации служит поведение человека. Если личность во фрустрирующей ситуации демонстрирует конструктивную стратегию поведения, позволяющую достичь цели с минимальными эмоциональными и временными затратами, оправданным представляется вывод о ее достаточно высокой фрустрационной толерантности.

Учет физиологических проявлений, таких как артериальное давление, частота пульса, дыхания и т. д. едва ли можно назвать обязательным условием, поскольку неоспорим тот факт, что одинаковые физиологические реакции могут соответствовать совершенно противоположным эмоциональным состояниям.

Возможность наблюдения за реальной активностью личности во фрустрирующей ситуации дает стандартная методика измерения уровня притязаний, так как она, благодаря своим процедурным особенностям, позволяет выявить тактику поведения испытуемого в ситуации вероятного неуспеха при проверке его способностей.

Методика измерения уровня притязаний является достаточно экономичным и информативным средством диагностики фрустрационной толерантности, однако, она имеет существенные недостатки. Во-первых, получаемые данные могут быть представлены только в дихотомическом виде: личность либо демонстрирует своим поведением толерантность, либо нет. При этом вопрос о степени ее развития остается открытым. Во-вторых, при применении данной методики нет возможности получить сведения о том, какие именно внутренние барьеры личности воздействуют на ее поведение и эмоциональное состояние. В-третьих, остается неизвестным, почему и в каких фрустрирующих ситуациях у данной личности возникает психическое состояние фрустрации разной степени выраженности.

Создание методики, исключающей эти недостатки, является актуальной задачей, необходимость разрешения которой определяется чрезвычайной значимостью диагностики степени фрустрационной толерантности и видов внутренних барьеров в разработке системы психокоррекционных и профилактических программ.

Литература:

1. Васильюк Ф. Е. Психология переживания (Анализ преодоления критических ситуаций). – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
2. Ильин Е. П. Теория функциональной системы и психофизиологические состояния // Теория функциональных систем в физиологии и психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 325 – 346.
3. Киршбаум Э. И., Еремеева А. Н. Психические состояния. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1990. – 141 с.
4. Левитов Н. Д. От фрустрации к агрессии // Психологический журнал. – 1990. – Т. 11, №5. – С. 116-120.
5. Плотичер А. И. Некоторые соображения по вопросу фрустрации // Вопросы психологии. – 1969. – № 2 – С. 137 – 138.
6. Прохоров А. О. Теоретические и практические аспекты проблемы психических состояний личности. – Самара: Изд-во СГПИ, 1991. – 113 с.
7. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций: Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1979. – 329с.
8. Тарабрина Н. В., Щеряков Г. В., Широков В. Д. Экспериментальные исследования фрустрации при истерии // Клинико-психологические исследования личности. – Л.: ЛНИИ психоневрологии, 1971. – С. 205 – 209.

9. Barker R. G., Dembo T., Wright M. E. Experimental studies of frustration in young children // Human development: Selected readings. – New York: Growell, 1962. – P. 548 – 558.
10. Maier N. R. F. Experimentally induced abnormal behavior // Human development: Selected readings. New York: Growell, 1962. – P. 474 – 483
11. Understanding Social psychology / Ed. by S. Worchel, J. Cooper. – Homewood: The Dorsey press, 1979. – 705 p.
12. Vanden – Zanden J. W. Social psychology. – New York: McGraw – Hill, 1987. – 647 p.

С.П. Бочарова, И.С. Бандурка, Е.В. Землянская, Харьков

ФУНКЦИИ ОБРАЗОВ-ЭТАЛОНОВ ПАМЯТИ В РЕГУЛЯЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Психологический анализ структуры и функций познавательной деятельности субъекта, осуществляемый с позиций системного подхода (Б.Г. Ананьев, П.К. Анохин, Б.Ф. Ломов, В.П. Зинченко, С.П. Бочарова, В.Я. Ляудис), позволяет полнее раскрыть структуру сложного ансамбля психических процессов: сенсорных, мнемических, интеллектуальных, рече-моторных, в своём единстве составляющих функциональные механизмы целенаправленной деятельности человека. В структуре психики Б.Ф. Ломов выделяет три основных подсистемы: когнитивную, регуляторную и коммуникативную. Память в единстве её когнитивных и продуктивных функций является непременным компонентом каждой из этих подсистем, реализуя в них свои базовые и интегративные свойства.

1. Память как многоуровневая система активно участвует в формировании концептуальных образов субъективной реальности. Эти образы-эталоны, сохраняемые в долговременной памяти, регулируют количественный и качественный отбор входной информации через сенсорную и оперативную кратковременную память.

2. Мнемические процессы осуществляют преобразование и интеграцию сигналов всех модальностей, их отбор и запечатление в пределах каждого анализатора, а также образование интермодальных связей, конвергенцию всех анализаторных систем и тем самым – целостность сенсорно-перцептивной модели мира у субъекта.

3. Память обеспечивает также единство сенсорного отражения с интеллектуальными образами в структуре концептуальных моделей (метапамять).

4. Критерии отбора входной информации, её количественных и качественных преобразований детерминированы образами-эталонами памяти, складывающимися на основе предшествующего опыта субъекта.

5. Сохраняя основной системообразующий компонент деятельности – представление цели и конечного результата, процессы долговременной и кратковременной оперативной памяти обеспечивают сопоставление образов ожидаемого и реального результатов и на этой основе – самоконтроль и регуляцию деятельности в целом и отдельных её этапов и уровней.

6. Складывающиеся в пределах памяти концептуальные образы-модели выступают в роли программ последующей деятельности.

7. Разработка адекватных концептуальных моделей деятельности осуществляется в памяти в связи с присущей ей функцией опережающего отражения (П.К. Анохин, Б.Ф. Ломов, В.Я. Ляудис). Антиципирующие свойства памяти – один из важнейших её феноменов, обеспечивающий возможность для субъекта достижения желаемо-

го результату при організації пізнавальної та практичної діяльності та її регуляції во времени.

8. В структурах пам'яті об'єднуються в єдиному контексті ретроспективний, реальний і перспективний образи-плани поведінки, дозволяючи суб'єкту в інтеріоризованому плані оперувати інформацією в різних часових напрямках, забезпечуючи його здатність до передбачення.

9. З'єднання макро- і мікроструктурного аналізу дозволяє будувати структурно-функціональні моделі пам'яті, розкриваючи операційний склад переробки інформації в процесі формування суб'єктивних образів, а також взаємодію міжмнемічних структур з іншими психічними процесами в цілісній структурі цільової діяльності та активну інтегруючу роль пам'яті в формуванні адекватного концептуального образу об'єктивної реальності.

О.М. Васильченко, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ

Проблема національного розвитку є однією з основних у сучасній психології. Розв'язання її потребує у сучасних умовах докорінного перегляду традиційних уявлень, що були усталені у підходах до вивчення та інтерпретації феноменів національної свідомості та самої відомості.

Одною з актуальних проблем етнопсихології є вивчення ментальності є формування свідомості молодих громадян у посттоталитарному суспільстві. Етнопсихологічне становлення підрастаючої особистості передбачає формування певної позиції індивіда, його емоційне ставлення до політичних, економічних, соціально-психологічних явищ і процесів; формування національних установок, які відображають волю до активності цієї чи іншої етнічної спільноти, їх переконання, інтереси і ціннісні орієнтації. Психологія становлення особи за лежить від місця цієї особи в соціальній структурі, від рівня її загальної культури, традицій тощо.

Структура національно-психологічних особливостей складається з декількох сфер: мотиваційної, інтелектуально-пізнавальної, емоційної, волевої, комунікативної.

Дослідження етнопсихологічних особливостей передбачає вивчення національної свідомості, інтересів і ціннісних орієнтацій, потреб і мотивів, комунікативної діяльності етнічних стереотипів.

Належність до певної етнічної групи, усвідомлення власного "Я" у цій групі, розвиток етнічної самосвідомості - все це є умовами виникнення етнічних стереотипів, тобто відносно стійких уявлень про моральні, розумові, фізичні якості, які притаманні представникам цієї чи іншої етнічної спільноти. Розрізняють аутостереотипи (думки, судження, оцінки, що належать представникам певної етнічної групи) і гетеростереотипи (сукупність оцінювальних суджень про інші народи).

Еталони і стереотипи - це психологічні феномени, які обумовлюють селективність і індивідуальну своєрідність образу іншого і відбивають соціальний і індивідуальний досвід спілкування і розв'язку суб'єкта пізнання як особистості. Вони характеризують індивідуальну картину світу, індивідуальні засоби категоризації соціального оточення, які проявляються як у змісті еталонів, так і в побудові цієї системи класів і типів, яка виникла у суб'єкта пізнання.

Етностереотипи мають низку характеристик: 1. Зміст стереотипа - набір характеристик, що приписуються якій-небудь етнічній групі.

2. Одностайність - ступінь узгодженості респондентів в припущенні етнічної групи тих або інших характеристик.

3. Направленість - загальне позитивне і негативне сприйняття об'єкта стереотипізування. Може бути визначена за змістом стереотипу (наявність більшої або меншої кількості позитивних або негативних характеристик).

4. Інтенсивність - ступінь упередженості по відношенню до групи що стереотипізується, виражена у стереотипі. Цей вимір мож на отримати рангуванням характеристик, що приписуються етнічній групі.

Етнічний стереотип неоднорідний по структурі. Формально- аналітичний підхід дозволяє виділити у ньому такі компоненти: 1. констатацію особливостей чужої етнічної групи; 2. ставлення до цих особливостей, яке передбачає їх оцінку; 3. формування певного типу поведінки по відношенню до певної етнічної групи.

Етнічна свідомість передбачає не тільки констатацію специфіки чужої етнічної групи, але й емоційно - афективне ставлення до неї, яке виявляється в її позитивній, негативній або нейтральній оцінці. Оскільки образ чужої етнічної групи завжди дає суб'єктив не сприйняття представників іншої групи, то він буває приблизним, неточним, спотвореним. Дослідження показали, що етнічна група мо же не тільки перебільшувати негативні якості окремих, відомих їй представників іншої етнічної спільноти, але й абсолютизувати їх, переносючи на всіх представників цього етносу. В результаті може виникнути антипатія до чужої етнічної групи, упереджене ставлення до неї, яке, закріплюючись, перетворюється в негативний етностереотип. Значну роль тут відіграє явище етноцентризму. Кон І.С. виз начає е т н о ц е н т р и з м як "скхильність розглядати і оці нювати явища і риси іншої культури, іншого народу крізь призму культурних традицій і цінностей своєї власної етнічної групи".

Термін "етноцентризм" має два значення: - по-перше - він визначає той елементарний загальний факт, що вихідним пунктом сприйняття і оцінки чужих звичаїв, народів та ін.

є досвід своєї власної етнічної групи; це не певна система погля дів, а якесь неусвідомлене почуття; по-друге - етноцентризм визначає перевагу способу життя своєї етнічної групи усім іншим. Але бувають випадки, коли люди про являють щось подібне до комплексу неповноцінності, упадаючи перед усім чужеземним" (5).

Психологічно етноцентризм - це групова свідомість, сформована на основі безпосереднього досвіду етнічної групи, і яка є формою відбиття її суспільного буття. Етноцентризм можливо правильно зрозуміти і оцінити лише у відповідному соціальному контексті.

Констатація і оцінка чужої етнічної групи формує і відповід ний тип поведінки по відношенню до цієї групи. При розгляді етні чних стереотипів поведінки необхідно виходити із таких передумов: 1. стереотипи поведінки є соціальними феноменами; 2. поведінка людини варіативна як в синхронії, так і в диахро нії (історичний етнічний простір); 3. стандарти поведінки корелюють із реальною стратифікацією суспільства. Кожна професійна, вікова, конфесійна та інші групи мають специфічні стереотипи поведінки. Кожна з цих груп може мати свої специфічні норми і цінності, відмінні від норм і цінностей, які існують у певному етносі. Оскільки індивід як член етносу мо же належати одночасно до кількох соціальних груп, реалізація ет нічного стереотипу на рівні індивідуальної поведінки (вербальної і реальної) буде залежати як від орієнтації індивіда на еталони референтної групи, так і від стереотипів тієї групи, в яку індивід входить реально.

Можна виділити два основних типи прояву етнічної специфіки у стереотипах поведінки: " 1. Коли одним і тим же діям надається різний зміст у різних культурах.

2. Коли один і той самий зміст по різному проявляється у вчинках. " (Байбурін Ф.Г. 2) Співвідношення стереотипа і відповідної йому поведінки не од нозначне. В ідеалі, кожному стереотипу повинен відповідати певний тип поведінки. У етностереотипі може мати місце невідповідність усвідомлених намірів і реальних дій, відома в літературі як розбіжність між ціннісними орієнтаціями і явною поведінкою. Наприк лад, негативна оцінка представників чужої етнічної групи і воро жість на вербальному рівні не обов'язково реалізуються у поведін ці.

Причини розбіжності вербальної і реальної поведінки в етніч ному стереотипі вивчені недостатньо. Божович Л.І., Коннікова Т.Е.

та інші пояснюють розбіжність між намірами і реальною поведінкою, виходячи з того, що поведінка людини спонукається не одним, а ба гатьма мотивами, які можуть знаходитись у складній взаємозалеж ності. Головна лінія поведінки визначається спрямованістю осо бистості, тобто сумою сталих мотивів поведінки. Для того, щоб в етнічному стереотипі намір особистості реалізувати стереотип у своїй поведінці не розбігався із дією, цей стереотип, як і будь яка соціальна норма, повинен бути або інтерналізован (у цьому випадку він стає єдино можливим мотивом діяльності), або раціона льно прийнятий індивідом як справедливий, необхідний і корисний.

Таким чином, в структурі етнічного стереотипу можна виділити когнітивну і афективну сторони, а також реалізацію їх у поведінці.

Знання соціально-психологічних особливостей формування і ме ханізмів функціонування етностереотипів, виділення і співставлен ня основних наборів стереотипів, а в перспективі - розробка від повідних практичних рекомендацій, що до зняття існуючих або прог нозуємих непорозумінь між різними етносами, які можуть призвести до загострення соціальних і міжнаціональних конфліктів, є суттєвим в практичному вирішенні питань регулювання міжнаціональних відносин.

Література:

1. Алиева Л.А. Национальные особенности межличностного восприятия в семейно-бытовой сфере.
2. Байбурин Ф.Г. Этнические аспекты изучения стереотипных форм поведения и традиционная культура. В жур. Советская этнография 1985г. N 2
3. Королев С.И. Проблемы этнопсихологии в работах зарубежных авторов. 1970
4. Кон И.С. История и психология. 1971.
5. Кцова Г.У. Методы исследования этнических стереотипов. В кн.Социальная психология и общественная практика.М.1985(225-231).
6. Оганджанян Р.С. Некоторые вопросы формирования этнических стереотипов в многонациональной среде. Вопросы психологии.1990 N2.
7. Поршнев Б.Ф. Противопоставление как компонент этнического самосознания. М. 1973
8. Психологические механизмы регуляции социального поведения.
9. Под ред.М.И.Бобиева, Е.В.Шорохова М. 1979

О.Л. Вернік, Київ

ПОЧУТТЯ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Поняття "власність" – є одним з найбільш поширених термінів буденної свідомості й, в той же час, - однією з найменш вивчених категорій в науці. Етимологічно

воно належить до того кола понять, які пов'язані із ставленням людини до речей, людини, оточення в цілому.

У своїх повсякденних розмовах та думках чи не найчастіше використовуються займенники, які описують людину з позиції "власності". "Мій", "твій", "її" або "нічий" так чи інакше, показують те, чим ми володіємо (квартира, автомобіль, гроші, спроможності, характер, розум, дух та інше). Але однозначності у думках, і взагалі чіткого визначення цього явища немає, незважаючи на досить значну кількість наукових праць в політології, економіці, праві, філософії, соціології, в яких предметом досліджень розглядається саме власність. Про важливість даного поняття свідчить й те, що в основні світові релігії, також, включене ставлення до власності (згадаймо, зокрема, певні християнські заповіді).

При розгляданні "власності", на думку деяких науковців (І.Бьобель [6]), йдеться про досить складне явище, межі якого важко окреслити. Тому тлумачення відповідного феномену залишається предметом дискусій, а його вивчення потребує урахування існуючих протиріч. Цікавим є факт навмисного звуження змісту "власності" в роботах економістів до рівня суто економічної категорії, а середбільшого правознавці схильні розглядати "власність" та "право власності" еквівалентними, часто-густо використовуючи їх як синоніми. Саме у зв'язку з останнім слід виокремити ідеї О.О.Костенко [4]. Ним чітко розрізняються між собою "право власності" і "власність", при чому, друге подається властивістю **виключно** окремої людини, яка рефлексується суспільством саме через перше. Останнє ж, тобто "право" – є властивістю суспільства, що рефлексується людиною. Наприклад, життя людини є її природньою власністю, проте, право на життя є вже рефлексією суспільства, котре, в свою чергу, рефлексується людиною.

В психологічному контексті вважаємо за доцільне розглядати не саме явище власності, а її почуття – певне ставлення людини до тих чи інших об'єктів оточення. В такому плані проблема досить рідко розглядається у вітчизняній і світовій психології. Одним з перших на проблему почуття власності звернув увагу У.Джемс [2]. Він ввів розрізнення між поняттями "Я" та "моє". Під першим розумілося більш обмежене й чітке відчуття людиною себе, тоді як друге поняття пов'язане, насамперед, з індивідуальним змістом й тому більш цікаве при вивченні особистості. С.Л.Франк писав, що речі та середовище, які є необхідними в житті людини, являють для неї продовження духовно-тілесної особистості, "розширення" її тіла [3]. Взагалі важко провести межу між тим, що людина називає собою і, власне, своїм. Так, почуття та дії по відношенню до окремих об'єктів, що нам належать досить, схожі на почуття та дії по відношенню до нас самих. З іншого боку, окремі люди дивляться на своє тіло, або своє життя лише як на одяг, інші речі, що віддзеркалюють їхнє істинне. Деякі автори ([7]) стверджують, що в даному питанні психологія майже не пішла вперед з часів Джемса, який позначав за допомогою "моє" все, що на думку суб'єкта, має відношення до його "Я", й насамперед, своє тіло. Відзначимо, що й окремі частини тіла можуть бути більше або менше пов'язані з поняттям "моє". Крім того, границі того, що називають "моє", можуть виходити далеко за межі тіла. Окремі оточуючі речі, живі істоти, місця перебування, думки людини може вважати своїми. Найбільш чітко приналежність до "моє" виокремлюється в ситуації неконтрольованої втрати, коли людину позбавляють об'єктів, які вона вважає своїми. З цього приводу слід

* Деякі автори, зокрема, Ф.Снар з посиланням А.Ріва [6] прирівнюють поняття «власності» та «володіння». Подібне тлумачення дається й в оксфордському толковому словнику, хоча, в більшості випадків друге лише вважається властивістю першого.

згадати розробки І.Альтмана стосовно *приватності* та *персонального простору*. Він розглядає ставлення особи до деякого її оточення як до частини "Я" й досліджує психологічні механізми контролю "допуску" до себе ([8]). Між персональним простором та об'єктами, що входять до сфери "моє", існує зв'язок – певна підмножина з речей, які ми вважаємо своїми, вважається водночас частиною нашого "Я". Можна припустити й існування зв'язку почуття власності з "цінністю". Існує гіпотеза про пряму залежність між цінністю речі й бажанням її мати, ввести в коло "моє". Відзначимо, що в даному випадку залишається нез'ясованим, чи є бажання володіти даною річчю причиною, або наслідком її цінності.

В структурі почуття власності можна виділити три рівня ставлення до об'єктів оточуючого світу:

- "Моє", про який йшлося вище.
- "Чуже", тобто виокремлення від того, що знаходиться поза межами "Я", до чого треба адаптуватись й приймати умови інших власників.
- "Нічисте" – певна альтернатива першим двом рівням, тобто випадки, коли об'єкти оточення розглядаються ані своїми, ані чужими.

Відзначимо, що ці рівні не є суворо відділеними один від іншого. Можна говорити про континуальність почуття власності. Існують певні області перетину "Мого" й "Чужого", "Чужого" й "Нічого". Людина може сприймати деякий предмет одночасно чужим стосовно членів однієї групи, та своїм щодо членів іншої. Так, у своїй класній кімнаті школяр може ставитися до парти сусіда як до чужої відносно того ж сусіда, але сприймати її (парту) своєю стосовно учнів з іншого класу. Цікавими є й гіпотези щодо досліджень третього рівня – "нічого". Його превалювання у структурі ставлення до об'єктів оточення може сприяти неадекватним діям, щодо них (індиферентність, вандалізм тощо), бути показником ухиляння від певного соціального тиску, прагненням до своєрідності, до "свободи". Зрештою, можна говорити про процеси трансформації одного з рівнів почуття власності в інший – відторгнення та привласнення.

Між почуттям власності і екологічною свідомістю досить логічно було б припустити існування безпосереднього зв'язку. Поняття останнього потребує деякого уточнення. Теоретичні та практичні розробки щодо нього дістали найбільшого розвитку у психологічній науці, що розвивається на пострадянському просторі. Західні вчені більшою мірою досліджують вплив природно-предметного середовища на поведінку людини, вивчаючи механізми сприйняття природного і культурного оточення та проблем адаптації до них, виявляють чинники та методи захисту територій від негативних втручань, естетичну поведінку, вандалізм тощо. Сукупність даних напрямів називають психологією навколишнього середовища. Дослідження ж стосовно "екосвідомості" базуються на вченні В.І.Вернадського про ноосферу, ідеях про коеволюцію (сумісний розвиток) суспільства і природи, й загальних ідеях про існування та розвиток свідомості. Серед головних теоретичних положень виділяють[1]:

- екологічну позицію людини, тобто її ставлення до процесу природотворчої діяльності суспільства, спосіб включення до його різних форм;
- екологічні потреби, під якими розуміють або звичайні екологічно спрямовані потреби, або оборотну сторону звичайних потреб (наприклад, "боротьба - з боротьбою за виживання");

* В структуру почуття власності свідомо не вводиться рівень "Наше". Оскільки, на основі викладеного вище, під власністю розуміється властивість окремої людини. Коли йдеться про спільноту або групу, говоримо вже про право власності. Крім того, "Наше" завжди є певною комбінацією рівнів "Мого" та "Чужого".

- екологічну свідомість людини як науково-практичне відображення зв'язків суспільства з теперішнім та майбутнім навколишнього середовища, як розуміння необхідності гармонізації відношень між ними, що випливає з екопозитиву та екопотреб;
- певні стадії екологізації суспільної свідомості, виходячи з положення про індивідуальну свідомість як частку суспільної. Наслідком чого є ековиховання й екоосвіта

На основі запропонованої моделі почуття власності та розробок з екоосвіди було висунуто декілька гіпотез про існування певних залежностей між ними. З метою їх (гіпотез) уточнення у лютому 1999 року проводилося попереднє дослідження (школярі 14-16 років). В отриманих результатах звертає на себе увагу таке. У 100 відсотках випадків на перших місцях стоять об'єкти (взагалі-то, різні), що включаються досліджуваними до кола своїх, незалежно від співвідношення рівней "мого", "чужого", "нічийного". Виходячи з чого можна сформулювати гіпотезу про існування взаємозв'язку між сферою "мого" та розвитком адекватної екологічної свідомості, відповідної природоохоронної поведінки (захист, відновлення оточуючих об'єктів), запобіганням деструктивних дій щодо середовища (забруднення, вандалізм), тощо. З іншого боку, не підтверджується гіпотеза про пряму залежність між рівнем загальної самооцінки та розвитком рівня "моє": низька самооцінка навряд-чи сильно сприяє негативному ставленню до об'єктів із свого оточення й меншому розвитку відповідного рівня почуття власності. В той же час, виявлено певний зв'язок між цим почуттям та взаєминами всередині сім'ї: спостерігається, що в сім'ях де школярі відчувають себе більш відторгнуто, або ставляться до батьків досить зневажливо, значно частіше оточуючі їх об'єкти по-перше, причисляються до нічийної сфери, та, по-друге, мають більш абстрактний зміст ("місто", "люди", "земля" та інше). Цікавим є й винесення деякими з них в своє оточення самого себе.

Література:

1. Алімов А.А. Охрана окружающей среды: социально-психологический аспект, Л., 1985
2. Джемс У. Психология, М., 1991
3. Исупов К., Салкин И. (составители) Русская философия собственности XVIII – XX века, М., 1993
4. Костенко О.О Власність і підприємництво, Харків, 1992
5. Кряж И.В. Психосемантические исследования экологических представлений // Вопросы психологии №1, 1998
6. Лудская Е.Е. (составитель) Проблема собственности: теория, история, практика, М., 1995
7. Мейли Р. Структура личности, М., 1975
8. Altman I. Privacy. A conceptual analysis // Environment and behavior. Vol.8, № 1, March 1976

І.Вільш, Ченстохова, Польща

СУБ'ЄКТНІСТЬ ІНДИВІДА У СВІТЛІ КОНЦЕПЦІЇ СТАЛИХ ІНДИВІДУАЛЬНИХ РИС ОСОБИСТОСТІ

Сучасне розуміння суб'єктності індивіда наголошує на його самостійності, самостановленні й самовизначенні. Потреба індивіда у суб'єктності знаходить вияв у його прагненні до незалежності, до активності, до прийняття рішень про себе, до вільного задоволення своїх потреб і реалізації своїх сподівань, до творчого розвитку своєї особистості.

За суб'єктного відношення людини до оточення вона відчуває свободу, усвідомлюючи себе джерелом подій, що відповідають її індивідуальним уподобанням і настановам, і водночас бере на себе відповідальність за свої дії.

Суб'єктність людини детермінується як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Внутрішніми чинниками виступають психічні властивості людини; до числа ж зовнішніх належать, зокрема, психічні властивості людей з оточення даної людини, у взаємодії з якими вона реалізує свою суб'єктність.

У контексті викладених міркувань постають такі питання: Від яких чинників залежить обсяг суб'єктності, що його дозволяє людині інша людина, яка перебуває з нею у взаємодії? Від яких чинників залежить обсяг суб'єктності, що його здатна здобути людина?

Відповідаючи на ці питання, варто звернутися до концепції сталих індивідуальних рис особистості [1, 2]. У межах цієї концепції розглядаються, зокрема, сталі індивідуальні інформаційні риси, а саме **інтелігенція, сприйнятливості** (pojętność) і **талант**. Ці риси окреслюють потенційний рівень розвитку особистості. Завдяки високій інтелігенції людина може переробити більше інформації, завдяки високій сприйнятливості – швидше здійснювати цю переробку, а талант певного типу дає змогу легко переробляти інформацію відповідного роду.

Сталі індивідуальні інформаційні риси особистості зумовлюють селекцію індивідом інформації, яка потрапляє до нього: переробляється головню та, яка за своїм обсягом і родом відповідає його інтелігенції і талантові, а за темпом надходження – його сприйнятливості. Ситуація, що забезпечує можливості переробки саме такої інформації, створює оптимальні умови для зростання почуття власної суб'єктності.

Несприятливими для індивіда є ситуації, за яких унеможливується переробка обсягу інформації, відповідного його інтелігенції, або переробка інформації в темпі, відповідному його сприйнятливості, або рід інформації, що надходить, не відповідає його талантові. Потрапляння до будь-якої з цих ситуацій людина схильна сприймати болісно, як замах на свою самототожність і самостійність, як загрозу для почуття власної суб'єктності. У ситуаціях, що не узгоджуються із сталими індивідуальними інформаційними рисами особистості, стають неможливими її самореалізація і творчий розвій, так само як і задоволення життям.

Суб'єктність індивіда реально здобувається у процесі соціальної взаємодії і разом з тим потребує у цьому процесі захисту. Почуття суб'єктності людини отримує конкретизацію у почуттях власної свободи й гідності. Почуття власної свободи знаходить вияв у тому, що людина намагається будь-що не допускати обмеження для неї дій, згідних з її характером, а почуття власної гідності – у тому, що вона не допускає примушування її до дій, з цим характером незгідних.

Загрожувати становленню суб'єктності можуть люди з оточення, особливо ті, хто серед усіх стимулів, які надходять до них, лише невелику частку приймають (чи то добровільно, чи під певним тиском), реагуючи на них позитивно. Про таких людей можна сказати, що вони мають малу **широту характеру**. Остання визначається такими сталими енергетичними рисами особистості, як **толерантність** і **піддатливості** [1, 2]. Маючи свободу, людина обирає ситуації, що знаходяться у межах її толерантності, а із ситуаціями примусу погоджується тією мірою, якою вони опиняються у межах її піддатливості.

Основною зі сталих енергетичних рис особистості є **динамізм**. Додатний динамізм людського індивіда проявляється як налаштованість на вивільнення енергії, а від'ємний – як налаштованість на її отримання з оточення. Від динамізму людини залежать її прагнення.

Люди з додатнім динамізмом прагнуть головно до вільного прояву власних уявлень і почуттів. Здебільшого вони полюбують збуджувати (наприклад, своєю художньою творчістю) подив оточення і зосереджувати на собі його увагу. Вони охоче допоможуть діям інших людей за умови, що ті сприятимуть розповсюдженню генерованої ними (людьми з додатнім динамізмом) інформації та вивільненню їхньої енергії, не обмежуватимуть їхньої свободи й не змушуватимуть до систематичного виконання обов'язків.

Рівновага між вивільненням і нагромадженням енергії, властива людям із нульовим динамізмом, зумовлює те, що прагнуть вони у різноманітних ситуаціях додержувати певних засад, утримувати лад і виконувати обов'язки. Вони здебільшого сприятимуть діям інших людей, якщо у цих діях буде додержано загальноприйнятих засад.

Перевага нагромадження енергії над її вивільненням, притаманна людям із від'ємним динамізмом, спричинює те, що прагнуть вони до організації конкретних практично корисних дій і до володіння владою. Вони охоче допомагатимуть діям інших людей, якщо такі дії сприятимуть нагромадженню ними (людьми з від'ємним динамізмом) якнайбільшого обсягу інформації та енергії, не обмежуватимуть їхніх практичних дій і не загрожуватимуть їхній безпеці.

Завжди, коли людина має можливість реалізувати прагнення, що впливають з її динамізму, в неї зростає почуття суб'єктності. Ця можливість істотно залежить, окрім іншого, від ступеня узгодження динамізму цієї людини з динамізмом осіб, з якими вона взаємодіє.

Взагалі стимули, згідні зі сталими індивідуальними рисами особистості, є для неї бажаними. Під їхнім впливом люди діють добровільно, охоче, з ентузіазмом і задоволенням, відчуваючи свою самореалізацію. За цих умов зростає їхнє почуття суб'єктності.

Література:

1. Вільш І. Структура, зміст і функції сталих індивідуальних якостей учня у процесі допрофесійного навчання і виховання: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – К., 1997.
2. Wilsz J. Znaczenie niekształtowlanych cech osobowości człowieka w procesie kształcenia przedzawodowego. - Częstochowa, 1996.

Е.В. Добровольская, Киев

ПОНЯТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ. ВОПРОСЫ ЭКОЛОГИИ НА УРОКАХ ФИЗИКИ

Проблема взаимосвязи человека с природой не нова, она имела место всегда. Но в настоящее время, как экологическая проблема пагубного воздействия человеческой деятельности на окружающую среду она значительно обострилась, приняла огромные масштабы. Планету может спасти лишь глубокое понимание законов природы, учет многочисленных взаимодействий в окружающей нас среде, осознание того, что человек - это всего лишь часть природы. Проблема сохранения среды обитания от загрязнения и других отрицательных влияний хозяйственной деятельности - это не только эколого-нравственная проблема. Она превращается в проблему предотвращения стихийного воздействия на природу, целенаправленного, планомерного взаимодействия с ней, взаимодействия, осуществимого лишь при наличии в каждом члене общества

достаточного уровня экологической культуры, соответствующего нравственного сознания, формирующегося с детства и продолжающегося всю жизнь.

В условиях надвигающейся экологической катастрофы большое значение приобретает экологическое образование и воспитание людей всех возрастов и профессий.

Научной основой охраны природы являются разнообразные области естественных и гуманитарных знаний, среди которых наряду с собственно экологией выделяются биологические и географические науки. Из чисто биологической науки экология в 60-е годы XX ст. трансформировалась в более общую дисциплину, в результате чего в 70-е годы происходила интенсивная экологизация не только естествознания, но также психологии, социологии, права и др. Поскольку в современных условиях перехода общества к рыночной экономике экологические проблемы нередко обусловлены кризисом нравственности, вопросы сохранения окружающей среды необходимо рассматривать во взаимосвязи с нравственным воспитанием.

Формировавшееся десятилетиями в духе таких идей, как "Широка страна моя родная, много в ней лесов, полей и рек...", "Не ждать милости от природы..." и т.д., наше сознание больше согласуется с утилитарным подходом к природе, чем пониманием необходимости ее восстановления с бережным отношением к ней.

Не удивительно, что теория и практика взаимосвязи экологического и нравственного воспитания оказались разработанными недостаточно. Что и ставит перед психолого-педагогической наукой ряд серьезных задач.

Культивирование нового сознания по отношению к природе процесс длительный, связанный с решением ряда социальных и других проблем жизни общества. В условиях снижения жизненного уровня, отсутствия устойчивых нравственных ориентиров, доминирования потребительской психологии, атмосферы равнодушия и попустительства, безнаказанности за экологические правонарушения, формирование нового понимания обязанностей перед природой весьма непросто. Тем не менее общеобразовательная школа призвана проявлять настойчивость в таком воспитании нового поколения, при котором ему было бы присуще видение мира как объекта постоянной заботы.

В определённой степени обилие экологических проблем в Украине и во всем мире (озоновые дыры, парниковый эффект, нефтяные пленки на поверхности воды) явилось следствием того, что общеобразовательная школа мало уделяет внимания экологическому образованию и воспитанию учащихся. Более того, при изучении ряда дисциплин, специально формируется отношение к природе только как к источнику сырья, поддержания жизни и т.д. Именно это является одной из основных причин незрелости экологического сознания. Кроме того, далеко не каждый имеет возможность приобщиться к пониманию экологических проблем на уровне большой науки. Представление об этих проблемах складывается подчас весьма случайным образом: под воздействием обыденных впечатлений или из сообщений средств массовой информации. Однако разрозненные сведения не дают возможности выработать стройную систему экологических знаний, необходимую для разумного отношения к природе, ненанесения ей урона. Задача школы тут - обеспечить системный характер экологического воспитания и образования учащихся.

Одним из главных предметов общеобразовательной школы, способствующим формированию экологического сознания является физика.

Её преподавание строится в настоящее время по политехническому принципу: изучаемый материал группируется вокруг приоритетных вопросов технического прогресса (развитие энергетики, средств связи, транспорта, создание материалов с заданными свойствами и др.). Хотя современная тенденция гуманизации образования тре-

бует возвращения физике ее изначального содержания как науки о природе. Подобную переориентацию как раз и призвана обеспечить экологизация школьной физики, ибо именно физическое обоснование естественных явлений включает два взаимосвязанных аспекта проблематики "человек и природа": энергетический (рациональное использование природных ресурсов) и природоохранный, т.е. предотвращение всевозможных нарушений как следствие антропогенной ориентации, непонимание важности восстановления природного равновесия.

Рассмотрим пример проведения урока физики, на котором специально ставятся экологические вопросы.

На занятии, посвященном установлению условий плавания тел, после закрепления материала уместно выяснить, где расположится нефть, вылитая в воду. Получив ответ (на поверхности воды), учитель рассматривает с учениками случай, когда поверхность воды большая, а нефти мало. Тогда нефть растекается по поверхности воды и покрывает ее тонкой пленкой. Делается вывод, что даже тончайшая пленка нефти затрудняет проникновение молекул кислорода из атмосферы в воду и выход из нее углекислого и других газов, что затрудняет дыхание рыбам и всем обитателям водоема. Затем выясняются основные источники загрязнения местных водоемов и мирового океана (для последнего это танкерный флот). К сожалению, аварии, влекущие за собой большие негативные последствия, случаются и на подводных нефтепроводах. К тому же нефть поступает тоже в больших количествах (но не сразу, как в экстремальных условиях морских катастроф, а накапливается постепенно) при чистке судов, неаккуратном обращении с горюче-смазочными материалами, сливе даже бытовых отходов и так далее. С этими источниками загрязнения нужно вести борьбу всем.

Нынешняя экологическая ситуация такова, что более нельзя обходиться без радикальных и всесторонних преобразований практически всех аспектов общественной жизни. Существенные преобразования должны претерпеть и научные знания в плане преодоления их традиционной разобщенности и наполнения естественных наук гуманистическим содержанием, а общественных - естественнонаучным. Более органичный и полный, чем прежде, синтез наук - необходимая предпосылка формирования такой комплексной области научного знания, как социальная экология, которую трудно отнести к общественным или к естественным наукам. Сегодня, когда происходит экологизация всех сфер общественной жизни, по видимому "экологизироваться" вся сфера человеческой деятельности: в производстве, быту, в обучении и воспитании.

Литература:

1. Родзевич Н.Н. и Пашканг К.В. Охрана и преобразование природы: уч. пос.- М.: Просвещение, 1986.-288с.
2. Захлебный А.Н. Книга для чтения по охране природы: Для учащихся 9-10 кл. ср. шк.- М.: Просвещение, 1986.- 175 с.
3. Подосенова Е.В. Технические средства защиты окружающей среды.- М.: Машиностроение, 1988.- 144 с.
4. Общая психология: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / В.В.Богословский, А.А.Степанов, А.А.Виноградова и др.; Под ред. В.В.Богословского и др.- 3-е изд., перераб. и доп.- М.: Просвещение, 1981.- 383 с.
5. Общая психология: учебник для студентов пед. ин-тов / Под ред. А.В.Петровского.- 2-е изд., доп., перераб.- М.: Просвещение, 1976.- 479 с.: ил.
6. Дотто Л. Планета Земля в опасности: пер. с англ., М.: Мир, 1988.- 208 с.
7. Эко. Экология, хозяйство, окружающая среда. Вып. 1 / сост. А.И.Козырев, А.М.Костин.- М.: Прогресс, 1990.- 360 с.
8. Гамбург Д. Экология: восхождение к разуму //Химия в школе.- 1993.- №3.- с. 5-9.
9. Иванов А.Ф. Физический эксперимент с экологическим содержанием: Помогаем понять и беречь

- природу. //Физика в школе.-1996.- N3.- с. 32.
10. Зверев И. Охрана природы и экологическое воспитание школьников. //Воспит. школьников.- 1985.- N6.- с. 30-36.

Э.Н. Егорова, Харьков

КАТЕГОРИЯ КУЛЬТУРЫ В ПСИХОЛОГИИ И ПОНЯТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ЛИЧНОСТИ

Категория культуры в психологии не имеет какого-либо специфически психологического содержания, она выступает лишь в качестве одного из объяснительных принципов, связанного с проблемой социализации человека.

Впервые понятие культуры вводится в психологических теориях, рассматривающих генезис развития психики, когда указывается на необходимость исследовать не только познавательное, но и эмоциональное и нравственное развитие ребенка (Д.М.Болдуин). На рубеже 19-20 ст. в психологии формируется специальная отрасль - этнопсихология детства, исследующая особенности психики детей, воспитывающихся в разных культурных и социальных условиях. Особое место здесь занимают исследования американской ученой Маргарет Мид. Она ввела в психологию новый термин «инкультурация» (приобщение, вхождение в культуру, в систему межличностных, общественных отношений через усвоение культурных ценностей) [3].

И в исследованиях Д.М.Болдуина и в работах М.Мид культура рассматривается как совокупность норм, детерминирующих поведение человека в обществе, а процесс социализации ребенка, инкультурации как процесс усвоения данных культурных норм и ценностей, обуславливающих основное содержание личности человека.

Дальнейшее развитие понятия культуры в психологии связано с проблемой изучения факторов, от которых зависит формирование продуктов культуры, стремлением соединить психологию с историей культуры (Штейнталь, Лазарус). Анализ накопленных антропологами и этнографами знаний позволил сделать вывод о том, что культура каждого народа своеобразна и неповторима. Это своеобразие было объяснено первичными психическими связями «духа народа», выражающегося в языке, в мифах, обычаях, религии, народной поэзии. В данных представлениях происходило противопоставление культуры и природы, их сущности и закономерностей их формирования [7].

Эволюционно-биологический подход к культуре (О.Конт, Г.Спенсер), напротив, рассматривал культуру как новый этап в развитии, эволюции человека. В данном подходе общество рассматривается как коллективный организм, развивающийся не по законам разума, а по универсальному закону эволюции.

В описательной психологии (В.Дильтей) культура рассматривается в качестве проявления личностных особенностей человека. Структура отдельной личности соотносится с духовными ценностями, создаваемыми народом, с формами культуры.

В отечественной психологии понятие культуры изначально связано с проблемой детерминации психики (К.Д.Кавелин, Л.М.Лопатин, Н.О.Лосский, Н.А.Бердяев). Основатель концепции культурной детерминации психики К.Д. Кавелин на основе своих исторических и этнографических исследований пришел к убеждению, а что личность человека является результатом не только физиологии, но и истории и культуры [7].

Связь культуры с высшим этапом развития психики в филогенезе рассматривается в своей концепции Л.С.Выготский [1]. Он рассматривает культуру не только как продукт социальной жизни и общественной деятельности человека, но и как важнейшее условие развития психики человека в онтогенезе. Согласно его культурно-исторической теории онтогенетическое развитие психики человека определяется процессами присвоения им общественно-исторических форм культуры. Детерминанты поведения (деятельности) и психики человека лежат в исторически развивающейся культуре, воплощенной в знаках. Выготский отмечает, что сущность культурного развития заключается в овладении человеком процессами собственного поведения через посредство знаков. В процессе культурного развития психика приобретает произвольный характер, становится сознательно регулируемой, в ней возникают высшие психические функции.

Культура как фактор психического развития рассматривалась в многочисленных работах как советских, отечественных, так и зарубежных психологов - А.Р. Лурия, А.Н.Леонтьева, Дж.Брунера, М.Коула и др.

Культура и ее содержание становятся специальным предметом анализа социальной психологии. В современной зарубежной психологии одним из направлений, изучающих особенности взаимосвязи культуры и психики человека, является кросс-культурная психология (М.Сегалл, Дж.Берри, П.Дасен, А. Портинг), в которой культура рассматривается как важная детерминанта поведения человека. В рамках данной психологии изучают зависимость поведения человека от содержания различных культур, основной метод исследования - поликультурные сравнения.

Американский психолог Р.Шведер (Shweder, 1990), критикуя кросс-культурную психологию, говорит о необходимости создания новой отрасли психологического знания, анализирующей роль культуры в развитии и функционировании психики - культурная психология.

Другой американский психолог Майкл Коул разрабатывает систему взглядов, названную им «культурно-историческая психология» - дисциплина, изучающая роль культуры в психической жизни человека, которую он определяет как попытку «создания психологии, не игнорирующей культуру в теории и практике» [2, с.16].

Итак, в современной психологии вновь возникают попытки определить влияние культуры на психическое развитие человека.

Однако при этом в категории культуры учитывается лишь один из ее содержательных аспектов. Культура понимается как объективно существующая совокупность материальных и духовных продуктов развития общества. Но культура может рассматриваться и в несколько ином аспекте, например, как *степень совершенства* той или иной сферы жизнедеятельности человека, с этой точки зрения мы говорим о физической культуре, об эстетической культуре, об этической культуре общества и человека. *Уровень усвоения индивидом социальных норм, правил, нравственных идеалов рассматривается как уровень его культуры*, с этой точки зрения, мы говорим в частности о культуре поведения человека, гигиенической культуре, культуре общения и т.п.

В современной культурологии понятие культура рассматривается в двух аспектах: с одной стороны, культура - это исторически определенная ступень развития общества и человека, выраженная (опредмеченная) в результатах материальной и духовной деятельности людей, в создаваемой ими «второй природе»; с другой стороны, культура понимается как степень совершенствования различных сфер человеческой жизни и деятельности [4]. Культура - достигнутый человеком уровень в овладении силами как внешней, так и собственной природы. Культура есть также уровень развития

самого человека как общественного существа, как целостной и гармонической личности, способ существования человека как субъекта деятельности, мера его индивидуального - творческого, социального, интеллектуального, нравственного, эстетического, физического - совершенства [6].

Таким образом, категория культуры в современной науке связана, с одной стороны, с представлением о создании и развитии искусственной среды обитания человека, о прогрессе цивилизации, а с другой стороны, с представлением о развитии самого человека, с идеей его совершенствования и самосовершенствования.

Опираясь именно на данное содержание категории культуры, мы вводим понятие психологическая культура личности, отражающее уровень совершенствования психики человека.

Что же представляет собой психологическая культура? В чем она выражается или может выражаться?

Семиченко В.А. рассматривает данное понятие в связи с проблемой совершенствования профессиональной подготовки психологов и понимает под психологической культурой, главным образом, правильное усвоение сформированного научного знания о психических явлениях и правильное использование психологической терминологии при определении психической активности и особенностей личности, разделение терминологии бытовой и научно-психологической в описании психических явлений, разведение бытовых и научно-обоснованных представлений о закономерностях и механизмах формирования и развития психики [5].

Безусловно, следует согласиться с Семиченко В.А., что адекватное понимание особенностей собственной психики является важным аспектом психологической культуры, однако, на наш взгляд, не единственным.

В нашем понимании - психологическая культура предполагает использование знаний психологических закономерностей для *регуляции* собственной активности и формирования желаемых психических свойств, состояний и качеств личности.

При этом понятие психологическая культура должно быть рассмотрено, на наш взгляд, с двух позиций:

- во-первых, как социально-психологический феномен - это система социальных институтов, обеспечивающих развитие и совершенствование различных сторон психики человека, формирование черт его личности, а также как система механизмов социальной регуляции, которая, интериоризуясь, становится внутренним субъектным механизмом саморегуляции;

- во-вторых, как индивидуально-психологический феномен - это качественный показатель *уровня развития* сознательной *саморегуляции* психики, сознания, активности конкретного человека.

Психологическая культура личности обуславливает ее самореализацию, самоактуализацию, выводит на принципиально иной уровень процесс самосовершенствования человека - уровень культуры его поведения, деятельности и общения - уже с позиций личностной саморегуляции.

Введение понятия психологическая культура личности как специального предмета изучения позволяет использовать в совершенно новом аспекте и более полно содержание категории культуры в современной психологии.

Литература:

1. Выготский Л.С. Собр. Соч.: В 6-ти т. Т.3. Проблемы развития психики / Под ред. А.М.Матюшкина. - М.: Педагогика, 1983. - 368 с.

2. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. – М.: «Когито-Центр, Изд-во «Институт психологии РАН», 1997. – 432 с.
3. Мид М. Культура и мир детства. – Избр. произв. Пер. с англ. и коммент. Ю.А. Асеева. – М.: Наука, 1988 – 429 с.
4. Розин В.М. Введение в культурологию. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 104 с.
5. Семиченко В.А. Пути повышения эффективности изучения психологии. – К.: «Magistr – S», 1997. – 124 с.
6. Эстетика: Словарь/ Под общ. Ред. А.А.Беляева и др. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
7. Ярошевский М.Г. История психологии. От античности до середины XX века. – М.: Издцентр «Академия», 1997. – 416 с.

Е.В. Жорник, Харьков

РАЗРАБОТКА ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТРЕБОВАНИЙ К МОДЕЛИ МОТИВАЦИИ

Для воспроизведения в модели (в виде алгоритма или компьютерной программы) мотивации человека необходимо сформировать согласованную систему психологических конструкторов, отражающих структурные и процессуальные черты имитируемого явления. Однако на этом пути имеется существенное препятствие: необходимо характерные для предметной области психологии знания, воплощенные в словесных конструкциях, перевести на язык, пригодный для преобразования в машинные программы. Другими словами, необходимо формализовать эти знания, выразить их лаконично, непротиворечиво и целостно.

Исследование направлено на разработку основанной на существующих в психологии представлениях о мотивации и закономерностях протекания деятельности концепции, которая была бы пригодной для целей моделирования. На необходимость такой работы неоднократно указывали специалисты в области искусственного интеллекта.

Данная задача может быть решена в такой последовательности.

1. Переосмысление известных теоретических психологических концепций в новом отношении, с ориентацией на дальнейшее алгоритмическое выражение.
2. Разработка психологических требований к проектируемой модели. Такие требования могут иметь вид утверждений типа: "В модели должно быть воспроизведено ...".
3. Написание алгоритма протекания мотивационного процесса.
4. Написание компьютерной программы и ее отладка, совмещенная с оценкой правдоподобности.

Каждый из названных этапов имеет большую сложность и в определенном смысле обладает автономностью. Поэтому, если в результате новых исследований будут получены неизвестные ранее данные, после их концептуализации в модельном ракурсе и после формулирования на их основе психологических требований в уже написанный алгоритм и программу могут быть внесены изменения. Другими словами, создаваемая модель должна обладать открытостью и восприимчивостью к новым сведениям. Такая открытость позволяет вести проектирование одновременно на разных этапах: писать фрагменты программы, разрабатывать блоки алгоритмов, формулировать отдельные требования и производить углубленный анализ результатов исследований.

В данной работе мы сформулируем некоторые психологические требования, которым создаваемая модель должна соответствовать.

1. Модель должна отражать свойства поведения, которые обусловлены телесным существованием человека. Многоклеточные организмы представляют собой сложно устроенные материальные объекты, состоящие из функционально различных органов. Эти органы выполняют важные для всего организма функции и взамен получают "расходные материалы", питание и защиту от чрезмерных воздействий извне. Из этого следует, что между отдельными частями тела существуют отношения опосредствования. Отдельный орган или его часть использует другую часть тела для самосохранения. Для живого организма характерна опосредствованность (орудийность) в самом широком смысле слова. Для единичной клетки организм является орудием в достижении "цели" самосохранения. Организм это содружество клеток. Вместе с этим, в здоровом организме невозможно удовлетворение запросов одной части тела в ущерб другой. Урегулированием отношений на внутренней арене тела и согласованием поведения с окружающей средой занята нервная система.

Из телесности существования вытекают главные так называемые организмические или витальные потребности: потребность в поддержании стабильности внутренней среды, потребность в физической целостности тела (физической безопасности). Без их удовлетворения индивидуальная жизнь невозможна.

2. Модель должна отражать особенности поведения и мотивации, которые следуют из видовой принадлежности человека. В отличие от базисных организмических потребностей неудовлетворение, например, потребности в продолжении рода для индивидуального выживания трагических последствий иметь не будет. Но для выживания вида это существенно.

Видовой опыт сконцентрирован в инстинктах, то есть в поведенческих программах, которые наследуются. Вместе с этим известно, что инстинкты образуют лишь основание для формирования индивидуального поведения. Движимый инстинктом индивид реализует запрограммированные формы поведения и движения. Это приводит к изменениям в окружающей среде, которые воспринимаются действующим субъектом и уточняют, адаптируют сами поведенческие программы. Отсюда следует следующее требование.

3. Модель должна отражать процесс формирования зрелых форм поведения и развития мотивационной сферы. Взрослому поведению предшествует период обучения, смысл которого состоит в том, чтобы генетически определенные программы поведения дополнились индивидуально вариативными навыками, которые повышают адекватность реализуемой активности окружающей среде.

4. Модель должна отражать динамику нарастания и угасания каждой потребности. В основе поведения человека лежат инстинктоподобные мотивационные диспозиции, выступающие в качестве источника "психической энергии". Последняя накапливается с определенной скоростью и ищет для себя адекватный способ разрядки. Внешние стимулы (предметы потребности) могут определять направление и интенсивность деятельности. После разрядки психического напряжения активность субъекта либо прекращается, либо возобновляется, побуждаемая другим инстинктом.

5. В модели должна быть представлена иерархическая многоуровневая структура потребностей. Для отражения взаимодействия отдельных потребностей между собой следует различать потребности разных уровней. В основании иерархии лежат "низшие" физиологические потребности: голод, жажда, удушье и другие "организмические". Второй уровень образуют потребности в безопасности: защита от боли, страха, гнева и неустроенности. Третий уровень образуют потребности в социальных свя-

зях или, точнее, в тех результатах, к которым эти связи приводят: в любви, нежности, социальной присоединенности и идентификации. Четвертый уровень составляют потребности в самоуважении (стремление к достижению, признанию и одобрению). Наконец, последний пятый уровень - это потребности в самоактуализации (стремление к реализации собственных возможностей и способностей и к осмыслению и пониманию). Высшие потребности генетически более поздние. Чем выше потребность, тем менее значима она для выживания и тем легче от нее на некоторое время освободиться. Высшие потребности воспринимаются субъективно как менее насущные. Удовлетворение высших потребностей становится возможным лишь после удовлетворения низших. В целом данный раздел концепции отражает точку зрения А.Маслоу, хотя и требует уточнения и конкретизации.

6. В модели должно быть отражено влияние актуального физического состояния и утомления на выраженность потребностного состояния. Истощение силовых и психических ресурсов действующего субъекта является общей закономерностью поведения. Это значит, что в модели должна быть воспроизведена типичная кривая работоспособности, на которую могут влиять как условия деятельности так и когнитивные образования. Процесс насыщения высших потребностей длится дольше, чем низших, и чаще прекращается из-за простого накопления усталости организма, но после отдыха может снова возобновляться. Это зависит от уровня притязаний, мотива достижения.

7. Модель должна учитывать влияние на процесс целеполагания вероятностно-прогнозирования. У человека должна быть уверенность в том, что выбранный тип поведения приведет к успеху. Поэтому в модели должна быть отражена субъективная оценка вероятности положительного исхода. Субъект оценивает вероятность того, что производимые затраты усилий приведут к желаемому результату и того, что этот результат будет вознагражден. Эти субъективные вероятности определяют общий уровень мотивации.

8. Одним из конструктов, отображаемых в модели, должна быть валентность, которая применяется для обозначения соответствия получаемого вознаграждения ценностным ориентациям субъекта. Валентность на большей части диапазона своей изменчивости связана с силой мотивации зависимостью, близкой к пропорциональной. Должно использоваться также понятие пространственно-временной дистанции. Находящиеся вблизи предметы и состоящие в скором времени события обладают превосходящей мотивирующей силой. Еще одним конструктом, используемым в модели должна быть ценность последствий действий разного типа. При выполнении действия субъект решает задачу с тремя неизвестными (валентность, пространственно-временная дистанция, ценность последствий реализуемого действия).

9. Поведение модели должно состоять из актов присвоения и избегания предметов в зависимости от того, положительной или отрицательной валентностью они обладают. Движущим моментом поведения является побуждающая тенденция, которая является результатом встречи наличной потребности с соответствующей привлекающей ситуацией (валентным предметом потребности). Образуется тенденция к действию (приближению, овладению, потреблению или удалению, избеганию, отторжению). Тенденции в зависимости от направления действия объединяются в семейства. Внутри последних они могут взаимодействовать, подменяя или замещая друг друга. Доминирующая тенденция, которая задает направление поведения, характеризуется инерционностью, стойкостью. Эта характеристика имеет наименование персеврации.

10. В модели должно быть отражено взаимодействие субъекта с окружающей средой. Противоположной побуждающей тенденции (силе) является сила сопротивле-

ния (ситуации). На снижение подлуждающего потенциала влияют также консуматорные (связанные с удовлетворением потребностей, разрядкой) силы, которые также характеризуются инерционностью. Для устранения поведенческих колебаний и придания процессу стабильности существует механизм "латерального торможения", который приводит к более заметному преобладанию доминирующей тенденции за счет подавления субдоминантных тенденций.

11. Для достижения правдоподобности работы модели в нее необходимо включить субмодель окружающей среды, которая была бы способной откликаться на поведение основной модели. Действия субъекта должны приводить к изменениям в окружающей среде и эти изменения могут быть полезными или вредными для него. Поэтому появляется возможность выбора между непосредственным потреблением и накоплением полезных изменений. Субъект получает возможность перестраивать среду под свои потребности, делать ее более безопасной, комфортной, стабильной и прогнозируемой. Наряду с актуальными потребностями на поведение начинают влиять и "квазипотребности", то есть убеждения, намерения, установки. Возникает феномен волевого действия, когда субъективно более значимой оказывается не актуальная а перспективная потребность.

12. Модель должна быть самообучающейся. Помимо обучения по "детскому" образцу (см. п.3), в модели должно быть представлено влияние опыта на мотивационную сферу на всем протяжении имитации. Появление новых мотивов и их трансформация, угасание должно быть отражено. Научение охватывает и исполнительную часть поведенческого акта, то есть действия приближения и избегания по мере накопления опыта тоже совершенствуются, становятся более эффективными.

Приведенный перечень требований может быть дополнен в ходе дальнейшей работы. Кроме этого, требования могут быть детализированы и конкретизированы в процессе построения алгоритма.

Е.В. Заика, С. Кулибали, Харьков

МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ В ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЕ: СРАВНЕНИЕ ГРАЖДАН УКРАИНЫ И МАЛИ

Факт влияния социокультурных условий на развитие и складывающиеся особенности психологических явлений человека является общепризнанным в психологии и различия касаются лишь понимания механизмов такого влияния: непосредственно (французская социологическая школа), через подражание и научение (бихевиоризм), через культурно обусловленные особенности воспитания ребенка в детстве (психонализ), через совместную деятельность ребенка со взрослым (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев). "Врастание ребенка в цивилизацию, - писал Л.С. Выготский, - представляет обычно единый сплав с процессами его органического созревания. Оба плана развития - естественный и культурный - совпадают и сливаются один с другим. Оба ряда изменений взаимопроникают один в другой и образуют в сущности единый ряд социально-биологического формирования личности ребенка" [1, с.31]. При этом культура не просто добавляет нечто к уже имеющимся от рождения психофизиологическим процессам, а может коренным образом изменять и элементарные психические процессы, являющиеся результатом биологического созревания: "При вхождении в культуру ребенок не только берет нечто из культуры, усваивает нечто, присваивает себе нечто из

вне, но и сама культура глубоко перерабатывает совершенно по-новому весь ход его развития" [1, с.294].

Исследования межэтнических различий психических процессов чрезвычайно многочисленны, однако в большинстве своем они направлены на анализ познавательных процессов и в первую очередь мышления. Эмоциональная сфера в этом аспекте исследована меньше. Показаны особенности проявления в различных культурах и у разных этносов таких чувств, как чувство материнства и отцовства, эстетические чувства в отношении фигур различной формы, таких эмоциональных состояний, как страх, тревожность, агрессивность, а также многочисленных аспектов эмоциональной экспрессивности (выражения эмоций на лице, в позе, в голосе, восприятие эмоций другого человека).

В нашем исследовании изучались наиболее общие характеристики эмоциональной сферы человека – такие, которые проявляются универсально и относительно независимо от конкретной предметной ситуации. Например, степень выраженности базальных эмоций, типичное эмоциональное состояние, уровень личностной тревожности проявляются практически во всех ситуациях, в то время как эмоциональные реакции на те или иные конкретные предметы их признаки являются локальными, характеризую эмоциональную сферу лишь в данной обстановке, но не в целом.

Обследовано две группы по 30 человек. 1-я группа – граждане Украины (украинцы и русские) в возрасте от 18 до 36 лет; 2-я группа – граждане западноафриканской республики Мали, коренные жители негроидной расы в возрасте от 20 до 34 лет, из них на момент обследования 10 человек проживали в Мали, 20 – в Украине на протяжении от 6 месяцев до 6 лет, они не отмечали выраженных трудностей адаптации к новой для них стране и в качестве основного круга своего общения называли земляков – малийцев или представителей соседних с Мали африканских республик. Все обследованные практически здоровы. Группы примерно уравнианы по количеству представителей в них мужчин и женщин (мужчины примерно по 70%), по уровню образования (с высшим – 50%, студенты – 25%, со средним – 25%), более 75% испытуемых обеих групп – в возрасте 22-27 лет. Исследование проводилось в 1993 году.

Применялись следующие методы изучения эмоциональной сферы (для граждан Мали инструкции и тесты опросников предъявлялись на их государственном языке – французском): цветовой тест Люшера (для определения преобладающих эмоциональных состояний, наличия тревог), опросник САН (для оценки самочувствия, активности, настроения), опросник Л.А. Рабинович (для определения выраженности каждой из трех базальных эмоций: радости, гнева, страха, - общей степени эмоциональности, соотношения положительных и отрицательных, стенических и астенических эмоций), шкала личностной тревожности Спилбергера – Ханина, цветовой тест отношений для оценки Я – образа и степени его близости к основным эмоциям; ассоциативный эксперимент со стимулами – словами эмоционально положительного, отрицательного и нейтрального содержания, комплекс методик для оценки восприятия и интерпретации эмоциональных экспрессий на фотографиях славянских и африканских лиц и др.

Обнаружено, что у граждан Украины и Мали имеются отчетливо выраженные различия следующих отдельных компонентов эмоциональной сферы ($p < 0,05$): 1) соотношение стенических и астенических эмоций: у граждан Мали удельный вес стенических эмоций в общем объеме эмоциональной сферы больше, чем у граждан Украины; 2) функциональные состояния: показатели самочувствия и настроения выше у граждан Мали; 3) устойчивые паттерны эмоционального реагирования, связанные с акцентуациями черт личности: у граждан Мали более выражены паттерны, связанные с возбудимыми и экзальтированными чертами, у граждан Украины – с эмотивными и

циклотимичными; 4) эмоциональное самовосприятие: граждане Мали воспринимают себя как более близких к эмоциям радости и менее близких к эмоциям гнева и удивления, по сравнению с гражданами Украины; 5) ассоциативные ответы на эмоциональные и нейтральные слова: у граждан Мали больше эмоционально положительных слов-реакций на эмоционально положительные слова-стимулы.

Таким образом, межэтнические различия касаются самых разных аспектов эмоциональной сферы – таких, как: степень активирующего влияния эмоций на деятельность, общий эмоциональный фон, типы эмоционального реагирования в общении и поведении, чувственно- непосредственная близость Я – образа к различным эмоциям, вербальные реакции на вербальные стимулы. Не обнаружено значимых различий по степени выраженности каждой из трех базальных эмоций; преобладающим эмоциональным состоянием, оцениваемым по тесту Люшера; уровень личностной тревожности; особенностям ассоциативных ответов на эмоционально отрицательные и нейтральные слова-стимулы. Характеризуя перечисленные различия в целом, можно заключить, что граждане Мали, в отличие от граждан Украины, в среднем более радостные, стеничные, активные и непосредственные в выражении эмоций; соответственно, граждане Украины менее радостны, более гневливы, астеничны, пассивны, заторможены в выражении эмоций и непостоянны, переменчивы в своих эмоциональных состояниях.

Анализ особенностей структуры эмоциональной сферы в каждой из групп проводился путем подсчета парных корреляций между всеми исследованными отдельными ее показателями, вычисления количества связей каждого показателя со всеми другими и общего составления корреляционных плеяд.

Состав корреляционной плеяды оказался общим в обеих группах. В него входят показатели эмоционального самовосприятия, устойчивые паттерны эмоционального реагирования, функциональные состояния, характеристики ассоциативных ответов на различные типы слов-стимулов и характеристики интерпретации эмоциональных экспрессий (они дают наибольшее число связей с другими компонентами); общая степень связности между всеми отдельными компонентами также примерно одинакова.

Основное различие касается нюансов связи между показателями, вошедшими в ядро плеяды. У граждан Украины наиболее тесно связаны преобладающие эмоциональные состояния с устойчивыми паттернами эмоционального реагирования и эмоциональное самовосприятие с характеристиками ответов на слова-стимулы, и центральным компонентом, дающим максимальное число, выступают преобладающие эмоциональные состояния. У граждан Мали наиболее тесно связаны преобладающие эмоциональные самостояния с эмоциональным самовосприятием и последнее с устойчивыми паттернами эмоционального реагирования, но при этом первое не связано с третьим, и центральным компонентом выступает эмоциональное самовосприятие. Характеризуя приведенное различие в целом, можно заключить, что у граждан Украины невербальные аспекты эмоциональной сферы функционируют относительно более автономно от их Я – образа и самооценки и типичные эмоциональные реакции прямо соответствуют наиболее свойственным им эмоциональным состояниям (регулируя же их со стороны Я – образа имеет место лишь по отношению к вербальным аспектам эмоциональной сферы – словам-ассоциациям на слова-стимулы). У граждан Мали практически вся эмоциональная сфера находится под влиянием и контролем их Я-образа и самооценки и при этом преобладающие эмоциональные состояния, прежде чем вылиться в эмоциональную реакцию, опосредствуются Я-образом, а также менее выражена разделенность эмоциональной сферы на вербальные и невербальные аспекты.

Приведенные результаты свидетельствуют о том, что в эмоциональной сфере столь далеких друг от друга представителей этноса, как граждане Украины и граждане Мали, имеются как общие особенности (степень выраженности отдельных ее компонентов, общая степень ее связности и состав ядра корреляционной плеяды), так и весьма существенные различия (на уровне как отдельных компонентов, так и общей структуры).

Анализ причин описанных различий выходит за рамки настоящего сообщения. Заметим, что в качестве таковых могут выступить как социокультурные факторы (особенности образа жизни, социально-экономические условия), так и биологические и геоклиматические. На наш взгляд, многие из описанных выше различий можно объяснить действием социокультурных факторов, - в частности, особенностями традиционной африканской культуры, бытующих в обществе коллективных представлений о мире, о месте человека в мире, о причинах возникновения человеческих страданий и болезней. Комплекс этих представлений приводит к тому, что африканцы уделяют гораздо больше внимания воспитанию эмоциональной сферы человека и контролю за ней, по сравнению с тем, как это принято у европейцев [2]. Различия в этих традициях и вытекающие из них различия в особенностях воспитания детей и приводят к тому, что культурные факторы в значительной мере "перерабатывают" по выражению Л.С.Выготского, исходный природный состав его поведения и психики в частности, эмоций, формируя из них новые, культурно обусловленные качества.

Література:

1. Выготский Л.С. Собр.соч. Т.3: Проблемы развития психики. М., 1983
2. Кулибали С., Занка Е.В. Психотерапия в народной медицине Республики Мали // Моск. психотерап. журн. 1993, № 2.

Л.В. Засекина, Луцьк

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ РОЗУМОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Підвищення ролі інтелектуального компонента у професійно-педагогічній праці вимагає особливої уваги до організації розумового апарату майбутнього учителя. У зв'язку з цим одним з етапів нашого дослідження була діагностика розумової діяльності фахівців іноземної мови. Під час конструювання еталонної моделі мислення фахівця іноземної мови ми визначили чотири рівні розумової діяльності фахівця іноземної мови відповідно до класів задач, які розв'язуються під час його діяльності: репродуктивний, адаптивний, локально-моделюючий та системно-моделюючий знання. З метою визначення рівнів розумової діяльності випускників, їм було запропоновано шість задач (дві задачі - адаптивного рівня, дві - локально-моделюючого рівня, дві - системно-моделюючого знання). Студенти-випускники, що не розв'язали жодної задачі, з нашої точки зору, володіли лише репродуктивним рівнем мислення. Зміст задач різних рівнів характеризувався різними видами діяльності, спрямованої на їх розв'язання. Основний прийом розв'язання задач адаптивного рівня - прийом аналогії. Розв'язання задач локально-моделюючого рівня передбачало використання гностичних, конструктивних, організаторських та комунікативних вмінь. Основною характеристикою задач даного рівня вважалась

необхідність відібрати відомий спосіб дії. Розв'язання задач рівня системно-модельючого знання передбачало володіння власне педагогічними вміннями.

Нижче наведені педагогічні задачі, які були запропоновані випускникам під час констатуєчого експерименту.

Задачі адаптивного рівня

Задача 1. Визначте тип уроку. Структура уроку: повторення відомого навчального матеріалу, використання знань та способів діяльності, розв'язання пізнавальної задачі, домашнє завдання. Виберіть вірну відповідь: а) урок формування знань та вмінь; б) урок перевірки знань; в) урок систематизації знань; г) комбінований урок; д) урок використання знань.

Задача 2. Визначте, до яких видів вправ належать вправи трансформації, імітації та підстановки. Виберіть правильну відповідь: а) умовно-комунікативні; б) мовні; в) мовленнєві.

Задачі локально-модельючого рівня

Задача 1. Назвіть принципи навчання іноземної мови та визначте закономірності, що лежать в їх основі.

Задача 2. Визначте роль НІТ (нових інформаційних технологій) в процесі навчання іноземної мови.

Задачі рівня системно-модельючого знання

Задача 1. Складіть проект розв'язання комплексу нижченаведених задач. Тему уроку виберіть самостійно.

1. Формування системи знань і навичок.
2. Формування навичок самоосвіти.
3. Виховання почуття національної свідомості.

Задача 2. Складіть проект розв'язання задачі, спрямованої на зміцнення здоров'я та всебічний розвиток особистості в межах певної теми. Тему уроку виберіть самостійно.

Виконання задач адаптивного рівня вимагало від випускників використання прийому аналогії, готових формул та рецептів. В умовах цих задач була представлена вся необхідна інформація для їх розв'язання. Задачі вимагали лише актуалізації знань та вибір правильних відповідей. В результаті розв'язання задач адаптивного рівня випускники першої групи дали 62,5% правильних відповідей, другої групи - 63,8%, третьої - 52,7% (див. таблицю 1.). Враховуючи адаптивний характер цих задач, отримані результати не є задовільними.

Задачі локально-модельючого рівня передбачали на основі отриманих знань володіння студентами вміннями розв'язувати функціональні задачі: гностичними, конструктивними, організаторськими та комунікативними. Знання цього рівня отримані в результаті конструювання та переконструювання знань репродуктивного характеру за допомогою операцій - аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення. Гностичні вміння використовувались під час аналізу літератури щодо основних принципів навчання іноземної мови та ролі НІТ; конструктивні - у плануванні та конструюванні окремих фрагментів уроку; організаторські - в організації власної діяльності та діяльності учнів на уроці; комунікативні - у встановленні контакту з учнями. Аналіз розв'язання задач даного рівня свідчить про недостатню готовність випускників до цієї діяльності. Успішно виконали завдання лише 25,6% - випускників І групи, 28,1% - випускників ІІ групи, 12,1% - випускників ІІІ групи. (див. таблицю 1.).

Найскладнішим для випускників було розв'язання задач рівня системно-модельючого знання. Ці задачі мали творчий характер. Їх розв'язання вимагало від випускників використання теоретичних знань в конкретній педагогічній ситуації. Задачі цього рівня передбачали володіння випускниками не лише гностичними, конструктивними, організаторськими, комунікативними, але й умінням розв'язувати комплекс власне педагогічних задач. Результати розв'язання даного рівня задач досить низькі. Дали вірну відповідь 5,2% випускників I групи, 2,3% випускників II групи, 3% випускників III групи (див. таблицю 1.).

Аналіз результатів розв'язання педагогічних задач різних рівнів свідчить про ігнорування можливостей формування творчості в традиційній системі навчання у вузі. Причина цього полягає у низькій практичній спрямованості занять з англійської мови та у недиференційованому підході до організації процесу навчання у вузі.

Сумарний результат другого етапу констатуючого експерименту було визначено за формулою Я.О. Пономарьова:

$$СП = \frac{a + 2b + 3c + 4d}{100},$$

де СП- середній показник рівня розумової діяльності випускників; a, b, c, d - процентний вираз кількості випускників, що знаходяться відповідно на 1, 2, 3, 4 рівнях; 1, 2, 3, 4 - постійні коефіцієнти, що співпадають з балом, яким оцінюється кожен рівень мислення (1 - репродуктивний, 2 - адаптивний, 3 - локально-модельючий, 4 - системно-модельючий знання).

Отримані результати відносно рівня розв'язання педагогічних задач узагальнені в таблиці 1 з метою їх порівняння

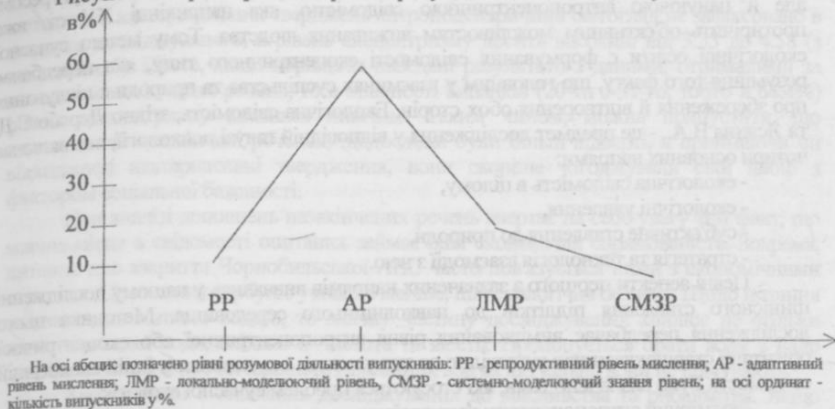
Таблиця 1

Характеристика рівнів розумової діяльності випускників

Рівні розумової діяльності	Кількість студентів в %		
	I гр.	II гр.	III гр.
1.	1.	1.	1.
1. Репродуктивний	6,7	4,8	32,2
2. Адаптивний	62,5	63,8	52,7
3. Локально-модельючий	25,6	28,1	12,1
4. Системно-модельючий знання).	5,2	2,3	3,0
СП	2,29	2,26	1,86

Як показують дані таблиці, середній показник рівнів розумової діяльності випускників від 1,86 до 2, 29. Це свідчить про несистематизованість знань та несформованість в достатній мірі інтелектуальних вмінь у більшості випускників. Значна кількість випускників ззагалі не спроможна розв'язувати жодної задачі, тобто виявила репродуктивний рівень мислення. У першій групі таких випускників - 6,7%, у другій групі - 4,8%, у третій групі - 3,2%. Показники рівнів розв'язання педагогічних задач зумовили досить низький сумарний показник в кожній групі. В середньому цей показник становить 2,13. Аналіз результатів другого етапу констатуючого експерименту показав, що певна кількість випускників (14,6%) володіють репродуктивним рівнем мислення; 59,7% - адаптивним рівнем мислення; 22,2% - локально-модельючим рівнем, 3,5% - рівнем системно-модельючим знання. Таким чином, більшість випускників (59,7%) мають адаптивний рівень мислення (див. рисунок 1).

Рисунок 1. Характеристика рівнів розумової діяльності випускників

В результаті констатуючого експерименту було проведено діагностику розумової діяльності випускників та визначено її рівні. З отриманих даних констатуючого експерименту можемо зробити наступні висновки:

- у реальній педагогічній праці існує робоча модель мислення випускників, яка не співпадає з еталонною моделлю мислення фахівця іноземної мови;
- відмінності в робочій та еталонній моделях мислення полягають у функціональних одиницях, категоріальному та практично-дійовому фондах мислення;
- невідповідність робочої моделі мислення еталонній спостерігається у випускників всіх груп;
- переважна кількість випускників (59,7%) володіє адаптивним рівнем мислення, лише незначна кількість випускників (3,5%) володіє найвищим рівнем мислення - системно-модельючим знання.

О.С. Килимник, Київ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ДО НАВКОЛИПНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Ціннісне ставлення до навколишнього середовища обумовлене специфічним, перетворюючим характером ставлення людини до світу. Значимість відповідного поняття "цінність" виникає в процесі аналізу людської діяльності, орієнтованої щодо навколишнього світу, оцінки та свідомого вибору об'єктів та явищ довкілля, визначення їхньої користі для суб'єкта тощо.

Проблема цінностей важлива як в плані дослідження суспільства в цілому, так і, зокрема, - при аналізі свідомості окремої людини. Незвичність сучасної ситуації на відміну від попередніх етапів розвитку суспільства полягає в тому, що, у зв'язку з усвідомленням смертності людства, його буття все більше тлумачиться як цінність, проте нерідко забувається, що ця цінність є найвищою. Подальший розвиток системи етичних норм, що сприяють виживанню людства, стає найважливішим завданням.

Глобальна екологічна криза, що стала реальністю нашого часу, багато в чому є

світоглядного, ідеологічного, такого, що спричинена не тільки технічним прогресом, але й пануючою антропоцентричною свідомістю, яка наприкінці XX ст. вже протирічить об'єктивним можливостям виживання людства. Тому метою сучасної екологічної освіти є формування свідомості екоцентричного типу, яка передбачає розуміння того факту, що головним у взаєминах суспільства та природи є піклування про збереження й відтворення обох сторін. Екологічна свідомість, згідно Дерябо С.Д. та Ясвина В.А., - це предмет дослідження у відповідній галузі психології, яка включає чотири основних напрями:

- екологічна свідомість в цілому,
- екологічні уявлення,
- суб'єктивне ставлення до природи,
- стратегія та технологія взаємодії з нею.

Певні аспекти першого з зазначених напрямів вивчалися у нашому дослідженні ціннісного ставлення підлітків до навколишнього середовища. Методика цього дослідження передбачає вимірювання рівня антропоцентричної або екоцентричної орієнтації старшокласників відповідно до тих уявлень, що склались у їхній екологічній свідомості. Було визначено теми, які стосуються проблем сучасної екології:

- надмірний антропоцентризм/екоцентризм;
- задоволення людських потреб за рахунок природи;
- неминучість використання атомних електростанцій;
- збереження осередків природи;
- перетворення довкілля на користь людини;
- вичерпність природних ресурсів Землі;
- хімізація сільського господарства;
- мисливство та рибальство як спосіб виживання чи розваги;
- зникнення окремих видів рослин та тварин;
- забруднення повітря викидами промислових відходів;
- можливість забезпечення питною водою.

З метою виявлення загального ставлення до довкілля зазначені теми були використані для розробки методики незакінчених речень. Отримані результати за цією методикою аналізуються не тільки за контекстом, але і групуються у відповідності до:

- антропоцентричної орієнтації,
- екоцентричної орієнтації,

- відсутності сформованого погляду на проблему. Це дає можливість оцінювати результати не тільки за змістом, але й кількісно. Також з метою кількісного аналізу на базі тих самих тем були сформульовані пари альтернативних тверджень таким чином, щоб відповідати крайнім, антропоцентричним, або екоцентричним поглядам піддослідних. Останні мають оцінювати кожне твердження, виходячи з максимальної оцінки 5 балів. При цьому обидві оцінки в сумі не повинні перевищувати саме цю цифру (5-0, 4-1, 3-2, 2-3, 1-4, 0-5).

Пошукове дослідження з використанням обох методик було проведене восени 1998 року в середній школі N 303 м.Києва (10-й клас, 31 учень).

Середній показник рівня антропоцентричної орієнтації по всій вибірці досліджуваних і всіх запропонованих темах за методом альтернативних тверджень становить 0.96 (відповідно, екоцентричної - 4.04). Тобто зафіксовано переважно екоцентричну спрямованість світогляду досліджуваних. При цьому, якщо брати до уваги окремі теми, то найнижчий антропоцентризм (0.26), і, відповідно, найвищий екоцентризм (4.74) зафіксовані по темі "Задоволення людських потреб за рахунок природи", а найвищий антропоцентризм (2.71) і найнижчий екоцентризм (2.29)

виявила тема "Мисливство та рибальство як спосіб виживання чи розваги".

Якщо розглянути результати дослідження по кожному респонденту, то за методикою альтернативних тверджень антропоцентричний світогляд не зафіксовано в жодного досліджуваного, а рівень екоцентризму досить високий: від 3.33 до 4.58 (з можливих 5). Проте, якщо порівняти наведені результати з даними, отриманими за методом незакінчених речень, то в більшості випадків (20-ти з 31-го, тобто в 64.4%) рівень екоцентризму виявився нижчим. Таким чином, можна припустити, що доповнюючи незакінчені речення, піддослідні були більш відверті, а приймаючи чи відкидаючи альтернативні твердження, вони скоріше узгоджували свій вибір з фактором соціальної бажаності.

При аналізі доповнень незакінчених речень звертає на себе увагу той факт, що значне місце в свідомості опитаних займає їхня економічна спрямованість. Зокрема, питання про закриття Чорнобильської АЕС часто пов'язується ними з економічними втратами. Це питання турбує учнів не менше, ніж екологічна безпека. Щодо питання забезпечення питною водою, то значну частину досліджуваних хвилює не стільки наявність самої води, скільки її чистота та якість. Пропонується брати воду з надр землі, але питання про вичерпність глибинних вод як актуальне вони не відчувають.

Характерним є ставлення досліджуваних до мисливства та рибальства. Якщо інші теми є для них в деякій мірі абстрактними (формуючи свій погляд стосовно цих тем, вони поки що ніяк не можуть впливати на їх розвиток), то на разі (мисливство та рибальство) вони власними діями можуть виявити своє ставлення до збереження довкілля. Проте, як вже відзначалося, це єдина тема, у зв'язку з якою антропоцентричний погляд на проблему зафіксований напевно. Доповнення незакінчених речень свідчать про небажання відмовлятися від розваг на користь збереження довкілля просто так, в ім'я любові до "братів наших менших". Певною мірою ставлення до мисливства та ставлення до рибальства відрізняються між собою. Якщо тварини ще сприймаються як живі істоти, то стосовно риби такий підхід до фауни дається взнаки набагато менше.

Отже, отримані дані пошукового дослідження свідчать про певні особливості ціннісного ставлення підлітків до навколишнього середовища. Серед інших, можна сказати, що на екологічну свідомість підлітків впливає чинник соціальної бажаності. Крім того, виявилось, що певною мірою пріоритетними для підлітків є розв'язання економічних питань. Тому слід вважати, що перехід від суто світоглядних уявлень до конкретної природоохоронної діяльності та поведінки складає проблему.

Література:

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. Ростов н/Д 1996.
2. Скребець В.О. Екологічна свідомість : історичний розвиток, сучасний стан , психологічна діагностика. Чернівці, 1997.

Т.С. Кириленко, Київ

СТАН ЕМОЦІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОЯВ ЇЇ ЕМОЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Особистість, являючи світу свою індивідуальність, в цьому процесі одночасно і зберігає її і розкриває через це виявлення свій потенціал,

формуючи його прояви, осягаючи його резерви. Це дається людині через переживання. Це шлях емоційного самопізнання, як необхідного елементу практики пізнання свого буття.

Емоційні переживання особистості, забезпечуючи діяльність пристрасністю, виступають як форма контролю за напрямком діяльності, виділяючи із явищ, що нас оточують, ті події, які мають значення для нас. Виділення значущого ніби підготовлює, передбачає активність особи, "готує" до тієї чи іншої діяльності. Емоційне самопізнання особистості, як пізнання власного емоційного світу, його простору, через переживання його, тобто, як переживання переживань, - це одночасно і самотворення, і самостворення особистістю свого емоційного простору, формування певних емоційних станів творчого освоєння буття, творчої зміни буття через зміну себе самої, бо природа людини творча, бо людина - творча.

Особистість творить свій емоційний простір. Вона розширює його межі, визначаючи важливість і значення для неї чи інших предметів, речей, явищ, людей; включаючи їх в зміст інтимного життя, розкриваючи для них свій емоційний простір, через втілення у певну емоційну модальність, чи навпаки, замикаючи, звужуючи цей простір; роблячи їх об'єктом своїх емоційних проявів, своїх почуттів, своїх волевільних зусиль, або ж залишаючи їх непоміченими. Особистість також або поглиблює інтенсивність проявів емоційного простору, віддаючись силі, глибині і тривалості цих проявів, переживаючи в часі їх неповторність у певних емоційних станах, або ж позбавляється цих переживань, їх проявів, демонструючи химерні якості володаря власного психічного світу.

Саме через ці горизонтальні та вертикальні, просторові та часові виміри в емоційній сфері особистість може проявлятися, висвічуючись на екрані світу, в якому і яким живе, претендуючи на певну представленість свого місця в цьому та певну усвідомленість свого призначення, переживаючи цю представленість і усвідомленість, розкриваючи при цьому грані свого емоційного потенціалу. Результуючим виявом розкриття і демонстрації простору емоційного потенціалу виступає виникнення формування стану емоційної готовності особистості до творчого існування, до творчої зміни її буття, зміни її самої, як прояву цього буття. Оскільки, саме в емоціях розкривається ставлення особистості до дійсності, до самої себе; через емоційні переживання людина усвідомлює свій внутрішній світ, з їх допомогою проходить процес самопізнання і через переживання здійснюється вплив на інших - емоційна готовність виступає таким важливим фактором в аналізі потенціалу особистості, яка творить, прагне до змін життєвого шляху, особистісного досвіду та до саморозвитку.

З однієї сторони, вивчення емоційної готовності особистості до творчої діяльності орієнтує дослідника на розкриття її як засоба розвитку особистості, її творчого потенціалу. А з іншої сторони, емоційна готовність особистості до творчої діяльності виступає як самоціль гуманістичного розвитку людини. Такий підхід актуальний і перспективний. Це, можна сказати, філософський підхід до проблеми емоційної готовності особистості до творчої діяльності, що має таку двосторонню спрямованість, яка, одначе, не виключає одна одну, а навпаки, доповнює; це діалектичне протиріччя, що виступає внутрішнім джерелом активізації творчого потенціалу особистості.

Заслуговує на увагу і соціальний аспект емоційної готовності особистості до творчої діяльності. Він пов'язується з посиленням соціально-гуманістичної спрямованості систем розвитку людини і суспільства, узгодження їх з реальною

діяльністю людини і потребою її самореалізації, через розвиток емоційної культури особою її самореалізації, через розвиток емоційної культури особистості і суспільства.

Що стосується саме психологічного підходу, то актуальними виступають механізми емоційних переживань, значення емоцій для аналізу сфери потреб і мотивів творчої діяльності, розробка методичних засобів вивчення і діагностики емоційної готовності особистості до творчої діяльності.

Вивчення емоційних переживань, що впливають на емоційну готовність особистості, дозволяє віднайти особливості психологічних механізмів творчості, механізмів емоційної сфери в процесі творчої діяльності, дозволяє визначити ціну максимальної самовіддачі, надвисокої активності в професійній діяльності. Це передбачає розкриття структури і змісту емоційної готовності та місця її в системі загального особистісного ставлення людини до професійної діяльності, визначення факторів, що впливають на становлення творчої результативності професійної діяльності.

Та емоційна готовність до творчої діяльності не вичерпує повністю поняття емоційної готовності особистості, бо не вичерпується простір переживань людини. На нашу думку, емоційна готовність як психічний стан, може мати складний механізм формування за прикладом спірального процесу. Тобто, як і вікові зміни, так і певні часові зрізи, так і ситуаційні зовнішні зміни будуть обумовлювати фазність формування емоційної готовності, повернення до певних характеристик цього стану тільки в новій якості. Емоційна готовність – це стан особистості, що забезпечує її ефективне включення в діяльність, виступає умовою творчого виконання останньої, розкриває через її особистісно-змістовну сутність людську індивідуальність, розвиток і самовдосконалення особистості. Це момент особистісної детермінації і регуляції діяльності.

Емоційна готовність являє собою інтеграцію певних станів – переживань як намагання розв'язати суперечливість між потребою в творчій нестандартній діяльності і мотивом її задоволення в певний проміжок часу і в певних умовах. Емоційна готовність – це результуюча настрою ставлення до самої себе, самооцінки та волі, як єдності потягу та повинності. Емоційна готовність – це готовність до переживання нових самих різноманітних емоцій, різних як за знаком (позитивний – негативний), так і за модальністю (радість, гнів та ін.), які пов'язані з виконанням обраної діяльності. Емоційна готовність як психічний стан має творчу спрямованість і пов'язана з переживанням своїх душевних витрат на виконання тієї чи іншої діяльності. Стан емоційної готовності в умовах творчого виконання, проявляючись як захоплення предметом, породжує натхнення, що характеризує творчий процес.

Викладений підхід до аналізу емоційної готовності особистості дозволяє виділити певні моменти концептуального розуміння емоційної готовності як психічного стану. По-перше, емоційна готовність розглядається як психічний стан в категоріальному апараті загальної психології. Аналіз теоретичних основ поняття “психічний стан”, генезиса його визначень підкреслює: цілісну характеристику психічної діяльності, що включає фізіологічний, психічний рівні реагування та поведінку людини; ситуативність проявів, що вказує на причини виникнення стану і, найголовніше, значення ставлення особистості як стержневого моменту у визначенні психічного стану. Емоційна готовність особистості це психічний стан, що виявляє специфічні переживання, а саме прийняття особистістю можливості виникнення самих різноманітних емоцій. По-друге, стан емоційної готовності особистості має творчу спрямованість. Проявом емоційної готовності виступає захоплення майбутнім

результатом, що його відчуває особистість. Результатом емоційної готовності являється натхнення, що характеризує бажанність змін.

Розуміння стану емоційної готовності особистості як прояву її емоційного потенціалу пов'язано з шляхами вияву останнього. Це шлях "привласнення і віддачі" емоційних переживань та "вчасності розкриття" потенціалу. Емоційні переживання особистості, їх суб'єктність і суб'єктивність, не означає їх привласнення в незмінному виді, як скutih кайданами статики вираження. Постійність емоційного простору не є його незмінність, інтимність переживань не є їх привласненням без демонстрації їх вияву. Привласнення не сприяє творчому підходу до самопізнання і також самозміни.

"Віддача" емоційних переживань не означає створення емоційної пустоти чи дисбалансу в модальностних і знакових характеристиках емоцій. Не настільки важливо, яку за знаком емоційну реакцію віддає особистість, які емоції переживає, більш важливо, що взагалі розкривається, переживає емоції, готова до переживання самої різної палітри емоцій, щоб, віддаючи, одночасно заповнювати ті ячейки емоційного простору, які звільняються при зміні локалізації емоцій. Згідно з проявом загальної властивості емоцій і почуттів – генералізації – можна виділити тенденцію зміни емоційного потенціалу: чим частіше особистість не привласнює, віддає, емоційні переживання, розкриваючи свій емоційний простір, тим більшим стає арсенал модальностей цих переживань, тим більш зростає емоційний потенціал особистості.

Крім виділення розуміння "привласнення" та "віддачі" емоційних переживань, в поняття емоційної готовності базовим виступає ще розуміння "вчасності" і "виваженності" розкриття емоційного потенціалу особистості. Саме "вчасно" розкриття і "виважене" – тоді, коли це необхідно, і не більше, ніж необхідно – у відповідності з зовнішніми і внутрішніми умовами перетворення особистісного буття і проявляється в виникненні стану емоційної готовності до творчих змін як прояв емоційного потенціалу особистості.

Проведений теоретичний аналіз має безпосереднє значення для розуміння і вивчення психічних станів і переживань людини, шляхів її душевного і духовного розкріпачення, шляхів пошуку резервів творення власного психічного світу.

Література:

1. Бердяев Н.А. Смысл творчества. М. Правда. 1989.
2. Киричук О.В., Роменець В.А., Татенко В.О. та ін. Основи психології. К.: Либідь. 1997.
3. Кириленко Т.С. Теоретические аспекты проблемы психических состояний человека. Об. Проблемы философии. № 79. К. КГУ, 1989.
4. В.Франкл. Человек в поисках смысла. М. Прогресс. 1990.

А.Н. Кишинская, Одесса

Э.КАССИРЕР ОБ АБСТРАКЦИИ

Взгляды неизвестного у нас в силу известных обстоятельств крупнейшего немецкого философа Э.Кассирера, по нашему мнению, имеют прямое отношение к поискам новых методологических основ для современной психологической науки. Рамки настоящей статьи не позволяют рассмотреть даже небольшую часть его философских и психологических конструкций.

Остановимся на проблеме абстракции. Нет нужды специально доказывать, что в данном случае мы касаемся самой сущности познавательной деятельности человека и в этой связи закономерностей мышления.

Э. Кассирер выступает против классической, идущей от Аристотеля, формы абстрагирования. Он полагает, что на этом пути неизбежны процессы мышления, ведущие к обеднению содержания понятий по мере того как растет их обобщенность. Следствием чего является нарастающая дистанция между абстракциями и действительностью. Созданные на этом пути понятия, по мнению Э. Кассирера, не могут дать нам адекватный образ мира фактов. Лишенные многих второстепенных черт они создают лишь частичное постижение всеобщности различного рода проявлений действительности, необоснованно претендуя при этом на их выяснение *toto pro pars*.

Мы также в этой связи не знаем, являются ли эти общие черты наиболее репрезентативными для данной общности. Задачей научных понятий в этом случае должно быть однозначное разграничение и отделение от "мгlistых" первичных впечатлений.

Философ постулирует иные формы абстракции. "Таким образом философская теория понятия, - пишет он, - которую мы пытаемся построить, ставит перед собой диаметрально противоположные цели. Она не отделяет себя от разнородности предметной структуры, но при этом стремится сделать ее очевидной во всей ее целостности. Она не стремится к чему-либо фокально - общему на другой стороне предметных структурных различий, при этом стремясь к выявлению имманентного значения внутренне разделенных означенных структур."

По его мнению, понятие не является "группой определенных черт", так понятие оно, по крайней мере, не отвечает на вопрос, что под этими чертами следует понимать или каким образом их можно выделить. Ошибкой существующих теорий абстракции является также то, что они основываются исключительно на сходстве как способе логического мышления, отвергая при этом все другие точки зрения. Между тем создание понятий может основываться на иных принципах. "Мы можем, - пишет далее Кассирер, - наряду с рядами сходства, в которых проявляется общий знаменатель содержаний, образовать ряды, характерные тем, что между каждым членом (...) существует определенная ступень различия. Иными словами, мы можем представить себе члены, упорядоченные согласно равенству или неравенству; количества и величины; пространственных и временных отношений или их причинной зависимости. Определяющим в каждом случае является отношение необходимости (*die Notwendigkeitsrelation*), которая создается и для которой понятие является всего лишь проявлением и побуждением, но только не представлением вида..."

Рассматриваемое здесь "сравнение" содержаний не касается, разумеется, черт, выходящих за пределы разнообразных функций, к которым означенные черты не имеют отношения. Таким образом, понятие - это соединение функций под общим названием.

В таком образом понимаемой абстракции роль индукции весьма невелика - решающую роль здесь играет разум. В этой связи выводы множества наук - это всего лишь отношения между гипотетичными созданиями, а сама абстракция является не столько метафизическим явлением и даже не психологическим фактом, сколько логической проблемой подчинения определенным правилам. В этой связи понятие, кроме того, является единством отношения между единичными содержаниями впечатлений, организованных по определенным правилам. Собственно рациональные законы, а не абсолютные субстанции, полагает Кассирер, составляют содержание научных исследований. Всевозможные отношения, возникающие между явлениями, происходят в соответствии с определенным порядком, который не задается вместе с единичными

элементами, напротив, он устанавливается в соответствии с возникающими между ними отношениями. Понятие порядка лучше всего иллюстрирует счет как последовательное соединение элементов согласно определенному порядку. Вычисления выступают также в качестве иллюстрации предложенного им понимания абстракции.

Между тем, характеризуя различные вычисления, не следует, по его мнению, определять их как "количество". В данном случае следует иметь в виду "место", какое они занимают в соответствии с внутренне определенным порядком. В этой связи познание ограничивается постижением понятий, которые выражают способы связи между отдельными содержаниями. "В этом смысле, - пишет философ, - растворяется в ткани отношений, которые создаются благодаря высшим правилам и основаниям, то, что познание называет своим "предметом".

Таким образом, понятие вещи, которым оперируют науки, является не чем иным как определенным функциональным отношением. На этом также, как полагает философ, основывается объективизация знаний. Благодаря временному, пространственному, количественному и пр. упорядочению величин "реальное" эмпирическое содержание отличается от "субъективного", а также полученного благодаря изменяющимся впечатлениям. Иными словами, проблема объективности высказываний превращается в отношение "формы" к "содержанию". Единство же содержания понятий может быть установлено, поскольку мы осознаем специфические правила, на основании которых эти содержания становятся зависимыми друг от друга. Вместе с тем этот процесс не является следствием простого сложения содержаний. В этом случае произошло бы смешение функций со сравниваемыми частями содержаний. Необходимо учитывать, что сходство или неравенство явлений кроме цвета, звука и т. д. не является составной частью чувственных впечатлений. То, что объединяет элементы данного порядка, не является само по себе онтологическим определением. Это всего лишь определенное правило упорядочивания. Таким образом, понятие имеет чисто рациональный субъективный характер.

Новые времена принесли изменения в теорию создания понятий: понятие рода (субстанции) заменяется понятием функции, абстрактная общность понятия вытесняется конкретной общностью математических форм.

Новый тип абстракции нивелирует пропасть между тем, что является общим и конкретным. Ее значение и функция заключается в создании и демонстрации зависимости, а также упорядочивании частных. То, что является частностью, одновременно является составной частью определенного порядка, а то, что выступает в качестве общего, - предстает как основание. Они взаимосвязаны между собой как средство и цель. Только в одном аспекте можно говорить о различиях между понятиями: где речь идет о гипотетических понятиях, таких как атом и т. д. При этом различия между ними иллюзорны - мышление отрывается от реальности исключительно для того, чтобы при помощи новых средств к ней возвратиться.

В изложенной теории абстрагирования Э. Кассирера можно безусловно увидеть влияние других философов, в частности, Гегеля и даже Маркса.

Что касается Гегеля, то здесь просматривается сходство с его традиционным представлением о процессе становления и развития понятий, в частности, восхождения от абстрактного к конкретному. Известно, что Маркс высоко ценил гегелевский метод "абстракции и постепенной конкретизации", правда, при этом он счел необходимым поставить его "с головы на ноги". Не с тех ли пор мы имеем постоянную головную боль?

Полагаєм, що розглянуті в статті положення, що стосуються проблем абстракції, проливають світ на суттєві особливості мислення, його специфіку і функції.

Література:

1. Cassirer E. Die Philosophie der symbolischen Formen. Bdl. III. Phänomenologie der Erkenntnis. – 1929.
2. Cassirer E. Zur Logik der Kulturwissenschaften. – 1942.

Н. Кіцак, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АСИМІЛЯЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ЕТНІЧНИХ ГРУП УКРАЇНЦІВ В США ТА КАНАДІ

Сучасний етап досліджень національної ідентичності та особливостей національного характеру, що проводяться в українських наукових інституціях в діаспорі, одним з своїх завдань ставить вивчення процесів, що відбуваються в середовищі української діаспори. Дослідження, що проводяться в цій сфері покликані передбачити стратегії дії по вирішенні проблеми новоприбулих, щоб передбачити і уникнути конфліктів на ґрунті багатонаціональності. Питання гармонізації стосунків різних національностей в таких інтернаціональних конгломератах, якими є США та Канада хвилює найвищі гілки влади та науки в цих країнах. Тому питання дослідження асиміляційних процесів серед української діаспори вийшло на перший план серед вивчення національної ідентичності. Саме соціальна психологія та етнопсихологія вирішують питання взаємовідношень між окремими етнічними групами, і включають в себе дослідження і вирішення проблем, що пов'язані з імміграцією.

Українська діаспора – це сукупність людей української національності, що впродовж довшого чи короткого часу перебувають поза межами сьогоденної державної території України і там утвердили свою присутність. Розглядаючи осіб української національності, які перебувають в США та Канаді слід зазначити їх поділ на осіб, які проживають в цих країнах довгий час, в тому числі їх наступні покоління, та осіб, які прибули порівняно недавно (приїхали на навчання, на короткотривалі відраджень, на тимчасову роботу).

Фундаментальною працею, що розглядала питання соціопсихологічної адаптації українців-емігрантів та впливу національного характеру українців щодо відношення до інших національних груп та об'єднань, стала праця "Етнічність та національна ідентичність: Демографічні та соціоекономічні характеристики українських осіб в Сполучених Штатах Америки" під редакцією Олега Воловини. Книга складається з ряду статей, що створені по результатам досліджень людей різного географічного походження, різного суспільного та сімейного стану та ґрунтового аналізу соціопсихологічних характеристик досліджуваних людей.

Соціально-психологічні теорії відношень між національними групами забезпечують концептуальну перспективу для розгляду імміграції і росту культурного рівня. Імігранти залишили свою батьківщину в пошуках кращого життя. Таким чином для них характерним є прагнення до росту економічного то соціального стану і більшої політичної свободи. Серед нових обставин їх життя виникають проблеми щодо статусу новоприбулого, культури, мови, соціально-психологічного стану, професії і т.д.

Щоб ліквідувати ці проблеми імігранти вибирають один із двох шляхів індивідуалістична асиміляційна стратегія проти колективістичної. Індивідуалістична стратегія передбачає персональне просування окремої особистості. Ця стратегія найбільш прийнятна для імігрантів з кращим фінансовим станом, освітою чи професійними навиками. Колективна стратегія передбачає колективний розвиток імігрантських колективів. Ця стратегія більш приваблива для збереження національних традицій і культур при званні їх на новій батьківщині.

Аналіз соціоекономічних характеристик привів до визначення того факту, що для українців характерним є низька участь в самостійному бізнесі та створення самостійних підприємств. Крім того в США існує досить невелика кількість організацій в основному кредитних спілок, які сприяють економічному рості окремих осіб та невеликих фірм. Фактично всі організації української діаспори націлені на збереження культурних традицій та етнічної ідентичності. Саме перевага духовного над матеріальним, що так характерна для українського характеру призвела до того, що більшість українських організацій зорієнтована на збереження духовності та внутрішнього світу українця.

Одною з характеристик, що показує асиміляцію етнічної групи в нове суспільство, є мовна асиміляція. Офіційна мова полегшує вживання новоприбулого і нове співтовариство. Вивчення другої мови призводить до зросту впевненості в психологічному плані, проте приводить, з певними виключеннями (студенти), до втрати рідних традицій і рідної мови, тобто до асиміляції в новому середовищі. Соціально-контекстна модель Клемента вказує на те, що саме соціальні обставини змушують людину до вивчення другої мови. Модель визначає, що коли є група є невеликою частиною суспільства, то її члени повинні вивчати другу мову, тому що її вивчення приводить до соціальних і психологічних переваг, які доступні в загальній культурі. Вторинним ефектом вивчення другої мови є збільшення впевненості в собі, що добре для пристосування в новому суспільстві. Проте це може привести до втрати власної етнічної стійкості.

Проте українська мова асимілюється значно повільніше, ніж мови інших народів. Цьому значно сприяє вживання української мови на побутовому рівні. Разом з фактором збереження міцної сім'ї, це привело, що українська мова буде зберігатися на побутовому рівні ще досить довгий час. Політика підтримки національних мов дозволить призупинити процес асиміляції української мови. Іншим фактором, який стримує асиміляційні процеси та дозволяє зберігати українську культуру та традиції є релігійність українських емігрантів. Збереження ідентифікації з Православною церквою та Українською греко-католицькою церквою забезпечує збереження культурних традицій, яка базується на українській мові богослужень та збереження східного обряду церкви.

Аналіз соціоекономічних характеристик привів до визначення того факту, що для українців характерним є низька участь в самостійному бізнесі та створення самостійних підприємств. Фактично всі організації української діаспори націлені на збереження культурних традицій та етнічної ідентичності. Саме перевага духовного над матеріальним, що так характерна для українського характеру призвела до того, що більшість українських організацій зорієнтована на збереження духовності та внутрішнього світу українця.

Щодо низької ділової активності, то дослідження показали, що більшість бізнесменів-українців були зайняті в сфері нерухомості (готелі, склади, магазини), тобто в структурах, що характеризуються низьким ризиком бізнесу. Причини цього соціопсихологічного явища складались історично, коли Україна була залежна від

поневолювачів, тобто коли індивідуальний бізнес частіше приводив до втрат, ніж до прибутків. Крім того в свідомості сформувалася поняття про структуру українського суспільства. В цьому стереотипі торгівці і комерсанти не мали достатньої поваги в суспільстві. Корені цього слід шукати в співвідношенні внутрішнього духовного та матеріального світогляду українця.

Окремо слід виділити психологічні стреси всередині сімей імігрантів. Іміграція ієрархії всередині подружжя. Умови іміграції призводять до більшої участі жінки в процесах матеріального забезпечення сім'ї та вирішення інших проблем матеріального характеру. Коли жінка починає працювати для того, щоб підтримати сім'ю, вона отримує більшу незалежність від партнера, більшу гордість і право голосу в сім'ї. Проте в українських родинах гармонія в сім'ї завжди буде мати вищий пріоритет перед питанням рівності в подружжі. Колективістичні культури дають досить сильний вплив на відносини між батьками і дітьми. Тому сім'ї можуть конфліктувати з індивідуалістичними культурами, де діти більш незалежні. В той же час імігранти підтримують нові надбання культури у дітей, що ведуть до їх фінансового чи іншого успіху.

Досвід вивчення асиміляційних процесів серед української діаспори в США та Канаді може бути використаний для прогнозування розвитку діаспорних угруповань українців різних суспільствах.

А.Б. Коваленко, Київ

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ РОЗУМІННЯ

Найпродуктивнішим підходом при вивченні багатьох складних феноменів є застосування системного підходу до їх аналізу. Переважна більшість досліджень, присвячених вивченню мислення, творчості ґрунтуються на системній методології [1, 4]. Проблема розуміння, на нашу думку, відноситься до таких феноменів, аналіз яких продуктивно здійснювати на підґрунті системного підходу. Аналіз діяльності суб'єкта, який включений в процес розуміння, дозволяє описати її структуру у вигляді системи взаємопов'язаних функціональних компонентів. Це дає змогу розчленувати процес розуміння на складові компоненти, які визначають його перебіг, та проаналізувати кожен із них окремо.

Застосування системного підходу до аналізу психічних явищ передбачає їх розгляд з урахуванням не тільки внутрішніх (суб'єктивних), але й зовнішніх чинників. Суб'єкт розуміння розглядається у зв'язку з тим як цілісна особистість, особливості внутрішніх (психічних) якостей якої виявляються по-різному залежно від специфіки об'єкта розуміння. У ході розуміння творчої задачі відбувається включення різних компонентів розуміння в регуляцію поведінки суб'єкта діяльності, своєрідність поєднання яких залежить як від суб'єктивно-особистісних характеристик, так і типу творчої задачі. Всі компоненти розуміння знаходяться в нерозривній єдності, але в ґносеологічному плані для зручності аналізу ми розглядаємо їх окремо.

Застосування системного підходу для аналізу розуміння передбачає розгляд його як феномену, який містить щонайменше три основні компоненти: когнітивний, операціональний та регулятивно-особистісний.

РОЗУМІННЯ

Когнітивний компонент	Операціональний компонент (мислительні стратегії)	Регулятивно-особистісний компонент
знання попередній досвід	пошук аналогів комбінування	мотиви діяльності індивідуально-типологічні особливості
суб'єктивні системи смислів	гнучка продуктивна	тип особистості: когнітивний, афективний, регуляторний властивості мислення: гнучкість, переважання образного чи вербального способу контролю інформації рівень інтелекту

До когнітивного компоненту належать характеристики інтелектуальної сфери суб'єкта, які містять:

- знання, накопичені суб'єктом, що передбачають:

- а) знання мови;

- б) попередні знання, рівень поінформованості в тій предметній галузі, до якої відноситься інформація, що надходить іззовні;

- в) загальнокультурний комплекс (рівень освіченості);

- попередній досвід суб'єкта;

- суб'єктивні системи смислів.

Когнітивний компонент повинен включати також словниковий запас суб'єкта. "... щоб смисл тексту був адекватно зрозумілий деяким конкретним індивідом, в його пам'яті повинен знаходитися тезаурусний набір відомостей, здатних до актуалізації процесі читання, ...розуміння текстів прямо залежить від того, наскільки багатий тезаурус читача і які способи кодування смислу тексту йому практично відомі. Під цим примітивний тезаурус майже нічого не черпає з даного тексту (не може його осмислити). Розвинений тезаурус розуміє текст добре і одержує максимум інформації. Насичений тезаурус вже не одержує нової інформації: він вже все знає" [2, с. 166].

Операціональний компонент включає ті якості суб'єкта, які дозволяють йому успішно здійснювати розуміння творчої задачі, вміння виділяти смисл, висувати гіпотези. Динамічний бік процесу розв'язання творчих задач частіше за все пов'язують з мислительними тенденціями, які можна об'єднати терміном "стратегія" [3, 5]. Операціональний компонент забезпечує не тільки оперування наявними у суб'єкта знаннями в процесі розуміння, співставлення інформації, що надходить, з наявною системою знань, а й осмислення та засвоєння нової інформації, побудову суб'єктивної системи смислів. Під поняттям "стратегія" ми розуміли певну більш чи менш гнучку систему особистісно і задачно визначених дій, в якій переважає тенденція до однієї суб'єктивних дій, яким віддається перевага порівняно з іншими [3].

При виділенні стратегій розуміння творчих задач ми взяли за основу критерій складності мислительних дій та операцій, які забезпечують розуміння. Виходячи з цього, розуміння здійснюється за допомогою наступних стратегій: пошуку аналогів, комбінування, гнучкої та продуктивної стратегій.

Стратегія пошуку аналогів має в основі механізм еталонування. Формування смислу шляхом застосування стратегії пошуку аналогів відбувається на основі співставлення інформації, що надходить, з існуючими в пам'яті суб'єкта еталонами. Як правило, аналогіями виступали повне співпадання еталонів (впізнавання т.

пригадування), та застосування відомих способів, методів розв'язання задач, які зумовлюються знанням теорем, формул, законів тощо.

В інших випадках наявні у суб'єкта еталони можуть мати ознаки, якості, властивості, подібні об'єкту розуміння - у такому випадку йдеться про більш-менш віддалені аналогії. У даному випадку дії суб'єкта у процесі розуміння нагадують аналіз, співставлення, порівняння. Для даної стратегії домінуючими є операціональні дії на рівні репродуктивного мислення. Розв'язання задач не відрізняється оригінальністю, у більшості випадків це вже відомі, формалізовані розв'язки. У тому випадку, коли суб'єкт не може знайти відповідні аналогії зі свого досвіду, він відмовляється від розв'язання задачі.

Більш складною стратегією є стратегія комбінування. Вона полягає у тому, що суб'єкт або співставляє складові частини задачі, що веде до розв'язання задачі, або конструє складові різних елементів знань та попереднього досвіду. В ході розуміння переважають операції аналізу, проаналізовані дані синтезуються, співставляються. Особливо яскраво ця стратегія виявляється при розв'язанні творчих технічних задач, розв'язання яких вимагає переконструювання складових елементів вихідної умови.

Стратегії пошуку аналогів та комбінування не завжди забезпечують розуміння та розв'язання творчих задач. Специфічна побудова творчої задачі, яка передбачає існування прихованого смислу, вимагає від суб'єкта використання кількох способів (шляхів) розв'язання. Зокрема, суб'єкт повинен використати шаблонний для нього шлях розв'язання, що може привести до одержання правильного результату або усвідомлення неможливості використання даного способу. У ситуації, коли суб'єкт здатний використати дещо інший спосіб аналізу умови задачі, подивитися на неї з іншого боку, відмовитися від попереднього способу розв'язання, мова може йти про наявність гнучкої стратегії.

Гнучка стратегія виявляється у здатності суб'єкта до всебічного аналізу проблеми, не зупинятися на шаблонному способі розв'язання, якщо він не веде до одержання результату. Дана стратегія містила в згорнутому вигляді стратегію пошуку аналогів і саме з неї суб'єкт починає процес розуміння умови, але коли ця стратегія не була ефективною, суб'єкт відмовлявся від шаблонного способу розв'язання.

У тому випадку, коли суб'єкт не тільки може розв'язувати творчі задачі, а й сам формувати певні знання, можна говорити про продуктивну стратегію. Дана стратегія дає змогу суб'єкту в більшості випадків досить швидко знаходити правильне розв'язання, сформулювати смисл інформації. В її основі лежать різні механізми забезпечення пошуку необхідного розв'язання. Зовні вона може виявлятися у швидкому і безсистемному аналізі даних, зміні гіпотез. Насправді ж досить швидкий аналіз є результатом високої міри "автоматизації" певних мислительних операцій, що створює враження про миттєве виникнення розв'язання, не маючи в основі жодних міркувань. В результаті аналізу інформації на рівні даної стратегії суб'єкт на основі наявних знань та досвіду продукує нові знання, робить нові висновки, знаходить нові шляхи розв'язання проблем. Ця стратегія містить у згорнутому вигляді попередні стратегії. Саме ця згорнутість не дає змогу інколи простежити і визначити, яка саме стратегія була переважаючою в ході розуміння задачі.

Регулятивно-особистісний компонент. Процес розуміння регулюється домінуючими особистісними мотивами. До цього ж компоненту ми включили також когнітивно-стильові особливості особистості (гнучкість мислення, полезалежність-полenezалежність, переважання образного чи вербального способу обробки інформації), рівень інтелекту, тип особистості, а також вияв індивідуально-

типологічних особливостей особистості як певного регулятора діяльності особистості який впливає і визначає динамічний бік діяльності.

Рівень розвитку кожного з компонентів розуміння, інтеграція їх в єдине ціле умовою ефективності розуміння творчих задач.

Література:

1. Алексеев Н.Г., Юдин Э.Г. Проблема системности исследования в психологии // Вопросы психологии. 1977. № 3. С. 56-60.
2. Брудный А.А. Понимание как компонент психологии чтения // Проблемы социологии психологии чтения. М., 1975. С. 162-172.
3. Моляко В.А. Психология конструкторской деятельности. М., 1983. 134с.
4. Проблемы методологии системного исследования. М., 1970. 454 с.
5. Трофимов Ю.Л. Техническое творчество в САПР: Психологический аспект. К., 1989. 184 с.

Т.Б. Кодлубовская, Киев

ИЗМЕНЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЛЮДЕЙ С ПОМОЩЬЮ ЗАПАХА ЭФИРНЫХ МАСЕЛ, КАК ПУТЬ РЕАЛИЗАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ

Человек воспринимает и познает информацию об окружающем мире с помощью зрения, слуха, осязания и обоняния. Эти информационные потоки преобразуются его мозгом, нервной системой и поступают в сознание в виде зрительных образов звуков и ощущений.

Первым чувством, которое появляется у младенцев сразу после рождения, является обоняние. Уже в первые минуты жизни грудные дети интенсивно отворачиваются от неприятного запаха. В 6 недель в 80 случаях из 100 младенцы улыбаются, узнавая запах матери и начинают плакать, когда к ним подносят ватку с запахом чужой женщины.

Обонятельный анализатор анатомически связан с лимбической системой (гиппокамп, гипофиз, гипоталамус, миндалевидное тело), отвечающей за наши эмоции, сознание и подсознание. Поэтому все запахи эмоционально окрашены и могут вызывать те или иные ассоциации и воспоминания. Ароматы, выделяющиеся в окружающий воздух растениями, содержат большое разнообразие активных веществ органической природы. Попадая в организм человека, биологически активные вещества способны изменять его психоэмоциональное состояние, а также различные физиологические параметры: ритм дыхания, сердцебиение, мышечный и сосудистый тонус, сердечный выброс и уровень течения биохимических процессов.

Если в настоящее время для гармонизации психоэмоционального состояния людей широко используется воздействие цвета, музыки и тактильных прикосновений, то влияние природных запахов остается изученным недостаточно. Поэтому представляется оправданным исследовать изменение психоэмоциональных состояний у людей различной возрастной категории под влиянием запаха эфирных масел растений.

Для проведения исследования нами были сформированы две группы испытуемых с общим количеством 150 человек. Первую выборку составили дети в возрасте 6 лет детских садов №681 и №693 Ленинградского р-на города Киева в количестве 100 человек. Вторую выборку составили взрослые в возрасте от 18 до 60 лет в количестве 50 человек.

В целях получения максимально достоверных результатов в основу методического обеспечения исследования были положены следующие принципы:

а) проведение исследования в группах испытуемых разных возрастных категорий;

б) использование одного и того же одоранта (запах) в обеих группах;

в) применение простых и доступных психофизиологических методик, исключающих быстрое утомление детей и взрослых.

Выбор запаха осуществлялся по следующим принципам:

а) запах должен быть хорошо знаком детям и взрослым;

б) не должен вызывать аллергических реакций (выполнялся предварительный опрос и тестирование на данный одорант);

Вышеперечисленным принципам соответствовал запах натурального эфирного масла апельсина. По данным доктора Э. Баха, запах эфирного масла апельсина оказывает психологически согревающее, гармонизирующее, релаксирующее действие и показан при нервозности, тревоге, печали, недостатке самообладания.

Выборка из 100 детей была разбита на 5 подгрупп по 20 человек. Ароматизация проводилась в один и тот же день, в одном и том же помещении 20 кв. м с помощью прибора для ароматизации. Дозировка эфирного масла составляла 5 капель на 20 мл воды. Время ароматизации - не более 15 минут. Для проведения исследования в детской группе были подобраны следующие методики:

- психологическая: проективная методика «Рисунок дома»;

- методика оценки физиологического состояния функциональных систем организма (Р.М. Баевского на базе аппаратно-компьютерного диагностического комплекса «Микрокард-97».

Психофизиологические методики проводились дважды - до ароматизации и после. Для анализа рисунков детей и перехода от их качественной характеристики к количественной, мы составили таблицу, в которой, через выбранный ряд показателей фиксировали изменение эмоционального состояния детей под влиянием запаха. При этом были задействованы следующие показатели:

- изменение яркости цветов, имеющих положительную эмоциональную окраску (голубой, зеленый, желтый, розовый);
- изменение яркости цветов, имеющих отрицательную окраску (черный, фиолетовый, коричневый, серый);
- увеличение или уменьшение числа деталей на рисунке;
- увеличение или уменьшение основного рисунка дома.

По каждому из показателей определяли изменение эмоционального состояния детей. Если все 100 рисунков у 100 детей принять за 100%, то изменение эмоционального состояния в сторону положительной динамики (увеличение яркости рисунков) после ароматизации произошло у 83% испытуемых. Проявление глубины интенсивности эмоционального состояния детей (увеличения количества деталей на рисунке и увеличение основного рисунка дома) отмечается у 72% детей.

Методика оценки функционального состояния организма Р.М. Баевского позволила определить следующие показатели:

а) среднюю частоту сердечных сокращений;

б) активность подкорковых нервных центров;

в) состояние вегетативной нервной системы (напряженность).

На основании математического анализа вышеуказанных показателей среди 100 исследуемых детей констатируем следующее:

1. Частота сердечных сокращений у 76 детей уменьшилась на 5,7%, у 13 детей увеличилась на 3,4%, у 11 детей не изменилась.
2. Активность подкорковых центров у 79 детей понизилась на 57,9%, у 9 детей повысилась на 41,1%, у 12 детей не изменилась.
3. Напряженность вегетативной нервной системы у 65 детей уменьшилась на 35,1%, у 32 детей увеличилась на 3,2%, у 3 детей не изменилась.

Для анализа динамики переживаний во второй группе у взрослых использовались методики:

- К. Изард «Определение доминирующих эмоциональных проявлений»;
- Цветовой тест Люшера (компьютерный вариант);
- Для анализа физиологических состояний функциональных систем организма - методика Р.М. Баевского.

В целом, по методике К. Изард после ароматизации у взрослых эмоциональные проявления:

- интереса - увеличилось на 5,4%
- радости - увеличилось на 49,3%
- горя - уменьшилось на 51,0 %
- гнева - уменьшилось на 52,3%
- отвращение - уменьшилось - на 93,4%
- презрения - уменьшилось на 46,5%
- страха - уменьшилось на 90,5%
- стыда - уменьшилось на 45,0%
- вины - уменьшилось на 20,0%.

По результатам анализа анкет испытуемых имелись единичные проявления выраженности эмоциональных состояний «Винь» и «Стыда» после ароматизации в тех случаях, когда до ароматизации эти состояния испытуемые не фиксировали. Для проверки достоверности полученных результатов мы определили критерий достоверности различия показателей переживаний эмоций «Радость» и «Страх» до и после ароматизации. Результаты расчета свидетельствуют, что различие обоих показателей достоверно на уровне значимости $\alpha=0,05\%$.

Результаты по цветовому тесту Люшера позволили определить изменение состояния тревожности у 50 человек до ароматизации и после:

- у 39 человек тревожность уменьшилась на 39,9%;
- у 11 человек - увеличилась на 26,5%.

На основании математического анализа показателей оценки функционального состояния организма по методике Р.М. Баевского, среди 50 взрослых человек констатируем следующее:

1. Частота сердечных сокращений в результате ароматизации
 - у 39 человек уменьшилась на 10,9%;
 - у 11 человек увеличилась на 6,7%.
2. Активность подкорковых нервных центров
 - у 40 человек понизилась на 59,2%;
 - у 8 человек повысилась на 42,1%.
 - у 2 человек не изменилась.

Анализ данных, полученных в результате исследования выявил следующие особенности:

1. Под воздействием запаха эфирного масла апельсина происходит изменение эмоционального состояния как у детей так и у взрослых с явной тенденцией увеличения положительных проявлений и уменьшением отрицательных.

2. Наблюдается общая тенденция к гармонизации и релаксации, как психоэмоциональных так и физиологических состояний.

Кроме этого, при проведении сеансов ароматизации, как метода психологической разгрузки, в детских садах с января 1996 года по настоящее время, наблюдаются следующие результаты:

- период адаптации у вновь прибывших детей протекает легко;
- частота и тяжесть заболеваний уменьшается, в период вирусных эпидемий 80% детей посещают детский сад и не болеют;
- заметно улучшается дневной сон;
- поведение становится более уравновешенным.

Наблюдения показывают, что эффект воздействия ароматизации в первую очередь проявляется на ослабленных, часто болеющих детях. Наиболее неуравновешенные дети спокойнее спят, а после сна ведут себя лучше, более рассудительны и наблюдательны. Рисунки детей становятся более содержательными, яркими. Дети больше фантазируют и проявляют инициативность.

При анализе проведения сеансов психологической разгрузки в комплексе с ароматизацией природными запахами в Киевском городском центре здоровья наблюдалось, что запах эфирного масла апельсина в большинстве случаев оказывает психологически успокаивающее действие и помогает при состоянии страха, нервозности, тревоги, печали, депрессиях. Подтверждается уникальная способность данного одоранта регулировать психоэмоциональное состояние, а также высвобождать подавленные годами отрицательные эмоции, которые являются первопричиной многих душевных и физических проблем.

3. Единичные случаи усиления проявления эмоциональных переживаний «Вина» и «Стыд» у взрослых после ароматизации как экстремальные показатели в результате исследования, можно рассматривать как индикатор воздействия запаха на глубину и интенсивность выявления подавленных отрицательных переживаний, что более четко может быть раскрыто при анализе индивидуально-типологических личностных особенностей испытуемых.

Полученные результаты рассматриваются, как путь изменения ситуационных переживаний для раскрепощения и высвобождения потенциала гармонизации личности. Ощущение аромата является информационно емким индикатором психофизиологического состояния человека. Анализ этого состояния позволяет предложить запах, как сигнал использования новой информации в поисках решений индивидуальной проблемы человека. Это способ изменения состояния, изменения структуры ситуационных связей и переживаний. Это сигнал к переживанию ситуации и к реализации возможности новых жизненных шагов личности.

Начатые исследования в области практического использования природных запахов открывают принципиально новые пути решения гармонизации эмоциональных состояний как условия психического и физического здоровья людей.

Литература:

1. Брехман И.И. Человек и биологически активные вещества. М., 1980.
2. Басенский Р.М. Кириллов О.И. Математический анализ изменений сердечного ритма при стрессе. М., 1984.
3. Кириленко Т.С. Теоретические аспекты проблемы психических состояний человека // Пробл. философии. -1989.-№79.
4. Райт Р.Х. Наука о запахах. М., 1996.

ЛИЧНЫЙ МИФ: ПОПЫТКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ

В последнее время представители разнообразных отраслей научных знаний (психологии, антропологии, этнологии, этнографии, философии и т.д.) обращаются к анализу и интерпретации мифов, включают их в контекст своих научных исследований.

Существует очень много определений понятия "миф", но не существует окончательной системы толкования мифов, и такая система, по мнению известного исследователя мифологии Дж. Кемпбелла, никогда не возникнет [3; 4].

Мифы истолковывались современными мыслителями как примитивная, неумелая попытка объяснить окружающий мир и процессы, происходящие в нем (Фрэзер) [9]; как продукт поэтической фантазии доисторических времен, неверно понятый последующими эпохами (Мюллер) [3]; как хранилище аллегорических указаний, позволяющих личности существовать в своей группе (Дюркгейм) [3]; как традиционный носитель глубочайших метафизических прозрений человека (Кумарасвами) и т. д. [3].

В. Вундт считал, что если язык "содержит в себе общую форму живущих в духе народа представлений и законы их связи", то мифы "таят в себе первоначальное содержание этих представлений в их обусловленности чувствованиями и влечениями" [1, с.225].

Психоаналитическая традиция открыла новые возможности изучения мифа в контексте психологических исследований [5]. Так З. Фрейд использовал мифологические темы для изображения конфликтов и динамики бессознательного (Эдипов комплекс, анализ мифа о Прометее и т.д.). Для К.Г. Юнга мифология была одним из самых стойких интересов на протяжении всей его научной деятельности [14]. Он истолковывал миф как симптоматическое проявление архетипических побуждений, исходящих из области коллективного бессознательного. По К.Г. Юнгу, мифообразующие структуры являются компонентами бессознательной психики. "Мифы - в первую очередь, психические явления, выражающие глубинную суть души" [11, с. 68].

По определению Хиллмана, основателя школы архетипической психологии, мифы - "это драматические описания персонифицированным языком психических процессов" [10, с.87].

Для архаических народов мифологический материал был и формой самовыражения, и способом мышления, и жизненным сценарием [1; 4; 9].

Что же значит миф для современного человека в нашем мире научно-технического прогресса, где, на первый взгляд, не осталось места для мифов? На самом деле мифологическое (пралогическое) мышление существует наряду с логическим мышлением, и оно может проявляться в различных аспектах жизнедеятельности личности.

Если мы обратимся к анализу образа жизни и жизненного пути личности, мы поймем, что такой анализ невозможен без максимально полного изучения бессознательной основы этого процесса. Эта бессознательная основа структурирована личным (индивидуальным) мифом, архетипическим жизненным сценарием, который берет свое начало частично из личного наследия человека, частично - из коллективного бессознательного (опыта человечества как вида) [2]. Это понятие было введено в психологию К.Г. Юнгом. По определению Н.Ф. Калиной и И.Т. Тимошук личный миф - это "бессознательный образец, которому следует человек в различные периоды своей жизни" [2, с. 234]. На наш взгляд это определение является предельно широким. Ведь

бессознательных образов, детерминирующих поведение человека, может быть сколь угодно много, и отнюдь не все из них будут являться личными мифами. Для того чтобы дать более узкое определение понятия "личный миф", нам необходимо, в первую очередь, соотнести его с определенным классом психических явлений.

Как уже было сказано выше, личный миф берет свое начало частично в личном опыте человека, частично - в коллективном бессознательном. Таким образом, в нем скрещиваются личный и коллективный аспект (индивидуальные переживания человека и архетипические структуры, являющиеся содержанием коллективного бессознательного).

Идея неразделимости коллективного и личного бессознательного ярко представлена в работах М. Вильямс [7]. Она утверждает, что это не может ассимилировать чисто архетипическое содержание, и образы бессознательной фантазии требуют очеловечивания и персонализации, прежде чем они могут быть интегрированы. В противном случае они будут подавлены.

Кроме того, следующее положение М. Вильямс звучит так: "Архетипическая деятельность, формирующая индивидуальный миф, зависит от материала, который дает личное бессознательное" [7. с.86].

Таким феноменом, в котором можно наблюдать подобное совмещение аспектов личного и коллективного бессознательного, является автономный психический комплекс (в дальнейшем - комплекс).

Комплексы, по определению К.Г. Юнга - "суть психологические фрагменты, выделившиеся в отдельные конstellации образов и идей..." [13. с.112]. Комплексы - это группы образов, связанных между собой общим эмоциональным тонусом. Каждый комплекс представляет группу связанных образов, оформившихся вокруг центрального ядра значения, по существу являющимся архетипическим.

В понятии комплекса К.Г. Юнг связывает личное и коллективное. Внешний опыт и в детстве, и на протяжении всей жизни сосредотачиваются вокруг архетипического ядра. События в жизни и особенно внутренние противоречия создают личный аспект. Комплекс - это не просто оболочка архетипа (тогда это был бы архетипический образ), но агломерат действия нескольких архетипических моделей, наполненных личным переживанием и аффектом.

Таким образом, комплекс является результатом сочетания архетипического ядра и переживаний человека, и мы чувствуем в соответствии с нашими комплексами. Иногда мы переживаем содержание наших комплексов лишь в проекции. Каждый комплекс соотнесен с другими комплексами и с эго.

Комплекс состоит, во-первых, из "ядерного элемента" - носителя смысла, который обычно бывает неосознанным и автономным и, следовательно, не подчиняется контролю со стороны субъекта - и, во-вторых, из связанных с ним и окрашенных в тот же эмоциональный оттенок ассоциаций; последние, в свой черед, черпают свое содержание отчасти из исходной предрасположенности личности, отчасти же - из внешнего опыта [14].

"Ядерный элемент наделен объединяющей и формирующей способностью, которая пропорциональна его энергетической значимости" [11. с. 14].

На основании вышесказанного, мы можем дать рабочее определение понятия "личный миф" для использования его в дальнейшем анализе бессознательной основы образа жизни и жизненного пути личности. Личный миф - это автономный психический комплекс, ядерным элементом которого являются архетипические компоненты (мифологемы), структурируемые под воздействием материала личного бессознательного; он оказывает влияние на:

1. восприятие личностью своего места и роли в системе отношений с миром.
2. формирование жизненной позиции личности, полярными точками которой являются две крайние позиции - активная ("Моя жизнь - творение моих рук") и пассивная ("Вся моя жизнь predetermined заранее");
3. принятие жизненно важных решений, связанных с переломными моментами жизненного пути личности (например, выбор партнера по браку, принятие решения о выборе профессии и т.д.);

Личный миф является образованием динамическим, которое постоянно эволюционирует и трансформируется в процессе развития личности. Будучи полностью не осознаваемым, он (его содержание, как и содержание любого автономного психического комплекса) может проецироваться на любой материал соответствующей архетипической структуры. Для анализа личного мифа можно использовать сказки, мифы, легенды, произведения художественной литературы, живописные сюжеты, кинофильмы - все, что, по мнению человека, имеет отношение к его жизни. На уровне обывденного сознания личный миф воспринимается как судьба [2].

Дальнейшими же направлениями научного анализа личного мифа могут стать:

1. Соотнесение понятия "личный миф" с близкими ему понятиями, использующимися в психологии (например, жизненный сценарий по Э. Берну);
2. Определение структуры личного мифа;
2. Определение роли личного мифа как одной из детерминант в формировании образа жизненного пути личности;
3. Выяснение возможности диагностики и коррекции личного мифа в контексте психотерапевтической деятельности.

Последнее направление имеет, на наш взгляд безусловную ценность, поскольку несет в себе возможность непосредственного применения в деятельности практического психолога методов, затрагивающих глубинные слои человеческой психики. Ведь, по словам К.Г. Юнга, "наилучших успехов в деятельности и воспитании мы достигаем как раз там, где соучаствует бессознательное, то есть там, где цель нашего воздействия совпадает с бессознательной тенденцией развития" [12. с. 135].

Литература:

1. Вундт В. Проблемы психологии народов // Преступная толпа. М.: Издательство КСП, 1998. - 320 с.
2. Калина Н.Ф., Тимошук И.Г. Основы юнгианского анализа сновидений. М.: Рефл-бук, Ваклер, 1997. - 300 с.
3. Кемпбелл Дж. Герой с тысячей лицами. К.: София, 1997. - 336 с.
4. Кемпбелл Дж. Маски бога. М.: Золотой век, 1998. - 424 с.
5. Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа / Сборник. М.: Совершенство, 1998. - 512 с.
6. Психоанализ. Популярная энциклопедия. / Сост., науч. ред. Гуревича П.С. М.: Олимп; Издательство АСТ, 1998. - 592с.
7. Самуэлс Э. Курс юнгианского психоанализа. М.: ЧеРо, 1997. - 416 с.
8. Спюарт В. Работа с образами и символами в психологическом консультировании. М.: Независимая фирма "Класс", 1998. - 384 с.
9. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. М.: Издательство АСТ, 1998. - 784 с.
10. Хиллман Дж. Исцеляющий вымысел. С.-П.: Б.С.К., 1996. - 163 с.
11. Холл Дж. А. Юнгианское толкование сновидений. С.-П.: Б.С.К., 1996. - 168 с.
12. Юнг К. Г. Аналитическая психология. М.: Мартис, 1995. - 320с.
13. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное. С.-П. - М.: Университетская книга АСТ, 1997. - 544 с.
14. Юнг К.Г. Дух и жизнь. М.: Практика, 1996. - 560 с.

СМЫСЛ ЖИЗНИ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Вопрос о смысле жизни в той или иной мере встает перед каждым. Можно сказать, что это утверждение стало общим местом в философской, психологической, социологической литературе. К сказанному часто добавляют: этот вопрос возникает в осознаваемой или не осознаваемой форме, а ответ может носить как теоретический, так и практический характер, т.е. выражаться в форме действия. В целом с подобной точкой зрения можно согласиться, уточнив некоторые детали. Действительно, это вопрос, на который можно либо дать ответ, либо отказаться от ответа, но не невозможно избежать самой проблемной ситуации. Ведь известно, отказ от ответа это тоже ответ.

Сказанное верно относительно двух аспектов рассматриваемого процесса: плана теоретической рефлексии и плана переживаемого отношения к жизни. Последнее в той или иной мере присутствует у всех. В то время как уровня осознания проблематичности жизни в её экзистенциальном аспекте, поисков возможных ответов на эту проблематичность, т.е. уровня философской рефлексии достигают лишь отдельные индивиды и результаты этой рефлексии становятся действенными только став личным опытом субъекта, т.е. перейдя на уровень переживаемого отношения к жизни. Значит, именно последнее составляет базовый уровень и именно его психологу необходимо исследовать в первую очередь.

Рассмотренный круг явлений в психологическом плане можно осмыслить, используя категорию отношения. В таком случае речь пойдет о понятии эмоционально-оценочного отношения к жизни, часть объема которого составляет пространство смысложизненных переживаний. Приняв сказанное в качестве отправной точки для нашего исследования, мы сформулировали для себя следующие задачи: во-первых, исследовать структуру эмоционально-оценочного отношения к жизни; во-вторых, изучить его детерминанты.

Методика. Уравновешенная по полу выборка состояла из 166 студентов разных специальностей вузов г. Киева, средний возраст 19,5 лет. Психологический инструментарий - опросник эмоционально-оценочного отношения к жизни, составленный нами на основе анализа 70 специально собранных студенческих сочинений, посвященных психологическому благополучию. Кроме того, мы добавили к опроснику небольшое количество пунктов, сформулированных на основе описания В.Франклом смысложизненных переживаний [2,4]. Степень согласи испытуемого с каждым утверждением опросника оценивалось по 5 балльной шкале. Полученные данные последовательно обрабатывались с помощью следующих процедур: А) Факторного анализа методом главных компонент с последующим варимакс-вращением, количество факторов определялось на основе критерия склона Р.Кеттелла. Б) Быстрого неиерархического кластерного анализа. Число выделенных кластеров и достоверность кластерного решения обосновывались с помощью последующего дискриминантного анализа. Имеется ввиду возможность точно и дифференцированно описать различия между кластерами с помощью системы дискриминантных функций.

Результаты. Полученное трехфакторное решение объясняет 41.7% дисперсии переменных. Первый и второй факторы мы интерпретировали как: непосредственное эмоциональное отношение к жизни, условно говоря, переживание счастья - несчастья; сознательное, когнитивно опосредованное отношение к жизни - удовлетворенность или неудовлетворенность жизнью. Их рассмотрение выходит за рамки данной статьи.

Третий фактор, объясняющий 7.1% дисперсии, мы назвали "смысл жизни". Один полюс фактора представлен переживанием смысла жизни, а другой - экзистенциально вакуума. Основываясь на содержании входящих в этот фактор переменных, мы составили описание переживания экзистенциального вакуума: доминирующее чувство тупоты жизни то и дело окрашивается переживаемыми агрессивными импульсами. Последние направлены либо на себя, скажем в форме мыслей о самоубийстве, либо вовне. Предметом агрессивных чувств становятся как люди, так и предметы: "У меня возникает желание согнать на ком-то злость, что-то поломать". Неинтересность жизни, укоры совести являются источником желания изменить собственный образ жизни. Однако никаких шагов к реальным изменениям не делается, лишь наблюдаются попытки забыть о проблемах жизни, не думать ни о чем, вызывающем отрицательные эмоции, погрузившись в бездумное приятное возбуждение. Можно думать, что этот фактор выражает отношение к жизни как к осмысленной, оправданной, обоснованной, целостной. Его содержание согласуется с описанием рассматриваемого конструкта в рамках концепции В.Франкла.

После проведения факторного анализа наиболее нагруженный на фактор смысла жизни пункты мы подвергли кластеризации. Анализ 2,3,4,5,6,7,8 кластерных решений позволил остановиться на 5 кластерном решении с 3 дискриминантными функциями. Первая функция нагружена такими пунктами: "У меня возникает желание согнать на ком-то злость, что-то поломать", "Большинство людей заняты только собой, их мало интересуют неприятности окружающих" и т. п. Эту функцию можно назвать экзистенциальной агрессивностью. Вторая функция нагружена такими пунктами: "Моя жизнь пуста", "Человек должен раскаиваться в своих поступках". Эту функцию мы интерпретируем как полноту - пустоту жизни. Третья функция нагружена следующими вопросами: "Обычно мне хочется погрузиться в бездумное, приятное возбуждение", "Другим людям приходят в голову мысли о самоубийстве" и т.п. Эта функция связана с открытостью к проблемам - отрицанием проблем.

Обсуждая результаты следует отметить, что экзистенциальная агрессивность в тождественна поведенческой агрессивности. В данном случае речь идет о переживании агрессии, не связанном с какой-то конкретной ситуацией. Эти агрессивные переживания, направленные как на себя, так и на внешний мир, возникают как следствие экзистенциальной фрустрации. Параметр чувствуемой полноты жизни близок теоретическому определению переживания смысла жизни как чувства оправданности, обоснованности, целостности и непрерывности жизненного процесса. Фактор открытости проблемам - отрицание проблем выражает обобщенный результат функционирования защитных механизмов личности в области экзистенциальной проблематики. Отрицание проблем связано с отказом от попыток разрешения экзистенциальных вопросов, возникающих в жизни каждого человека.

На втором этапе нашего исследования мы проверяли гипотезу о позитивной связи между переживанием смысла жизни и ориентацией на определенные ценности. Данная гипотеза основывалась на довольно распространенном в гуманитарной литературе мнении о существовании подобной связи. Приступая к исследованию, мы полагали, что ориентация на определенные ценности становится причиной присутствия или отсутствия переживания смысла жизни. На эмпирическом уровне мы предполагали найти корреляции между значимостью ценности для личности и показателями фактору смысла жизни.

Психологический инструментарий: 1. Описанный ранее опросник эмоционально-оценочного отношения к жизни; 2. Модифицированный вариант методики М.Рокича

“Ценностные ориентации”. Модификация заключалась, прежде всего, в расширении списка ценностей за счет добавления нескольких новых наименований, полученных в результате анализа ответов испытуемых, описывавших ценности героев проективных ситуаций. Кроме этого, мы располагали ответами этих же испытуемых на: опросник МИС (Методика исследования самооотношения); составленный нами опросник удовлетворенности обстоятельствами собственной жизни; ТЦО (Тест цветовых отношений), объектом оценивания в котором были пять наиболее значимых для испытуемого людей.

Результаты. Расчеты показали отсутствие статистически значимых корреляций между фактором смысла жизни и значимостью для испытуемого каждой из ценностей. Те же результаты получены при расчете корреляции фактора смысла жизни и факторов, выделившихся в результате факторизации данных методики Рокича. Также на другой выборке ($n=29$) нами не обнаружено заслуживающих внимания корреляций ранга каждой из ценностей по данным общепринятой версии методики М.Рокича и русскоязычной адаптации опросника смысложизненных ориентаций Дж. Крамбо и Л.Махолика, осуществленной К.Муздыбаевым. Таким образом, мы можем считать данный факт установленным.

Мы можем предложить две его возможные интерпретации. Во-первых, возможно, отсутствие связи обусловлено тем, что методика М.Рокича позволяет измерить только значимость ценности для испытуемого, а не степень ее реализованности в реальной жизнедеятельности. Во-вторых, нам кажется, что то понимание ценностей, которое заложено в методику Рокича, относится к плану социально-психологического анализа. В то время как смысл жизни феномен глубоко личностный.

Нами обнаружена статистически значимая корреляция ($r = 0.53$; $p = 0.05$; $n = 30$) фактора смысла жизни со шкалой внутренней конфликтности МИС. Также наметилась тенденция связи показателей по шкале смысла жизни с эмоционально позитивным отношением испытуемого к пяти наиболее значимым для него лицам, а также с удовлетворенностью выбранным местом учебы и будущей специальностью ($r = 0.40$; $p = 0.05$ $n = 30$).

Эти результаты хорошо интерпретируются в русле теории В.Франкла. Так, внутренняя конфликтность может рассматриваться как одно из проявлений ноогенного невроза, который наблюдается при отсутствии смысла жизни. Эмоционально положительное отношение к значимым людям и удовлетворенность выбранным местом учебы близки понятиям любви и осмысленного труда, являющихся, по В.Франклу, двумя из трех путей нахождения смысла жизни.

В заключение отметим, что дальнейший поиск детерминант отношения к жизни как к осмысленной следует вести в очерченной выше области. Основной трудностью на этом пути будет невозможность выработки достаточно хороших эмпирических показателей рассмотренных понятий. Нам останется довольствоваться той точностью выводов, которую позволяет предмет исследования.

Литература:

1. Карпова Н.Л., Александрова Ю.В. Симпозиум “Психологические аспекты смысла жизни” // Психологический журнал. 1998, №1, с.173-178.
2. Франкл В. Человек в поисках смысла. М., Прогресс, 1990, 366.
3. Чудновский В.Э. Психологические проблемы смысла жизни//Вопросы психологии 1996, №3.
4. Frankl Victor E. The will to meaning: Foundations and applications of logotherapy. Expanded ed. N.Y.: A Meridian book, 1988, 198 p.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОЦЕССОВ ЭТНИЧЕСКОЙ СТЕРЕОТИПИЗАЦИИ В КРЫМУ*

Национальные стереотипы формируются как единица социально - перцептивной деятельности представителей конкретных национальных общностей. С.Л. Рубинштейн считал, что «в процессе отражения явлений внешнего мира происходит и определение их значения для индивидуума и тем самым его отношения к ним». В представлениях чужой и своей нации, кроме того, «не только суммируются те или иные черты, но при этом присутствует ценностное отношение к ним». Формирование национального стереотипа – это ответная реакция на социальную действительность, «каждая реакция на какое-то событие или явление окружающей действительности определяется не только и не столько этим фактором, сколько тем, какое отношение он к себе вызывает: важен или не важен, интересен, привлекает или отталкивает». Этнические стереотипы насыщены эмоциональным содержанием и отражают эмоционально-оценочное отношение к собственной этнической группе, к другим этническим группам и к отдельным их представителям.

Стереотип – мнение о личностных качествах группы людей. Его основным содержанием являются семантические элементы естественного языка – вербальные значения. Как правило, это общечеловеческие качества, с помощью которых можно описать любого человека

Выделяется несколько видов стереотипов. Автостереотип – представления о чертах и особенностях собственной этнической группы. Гетеростереотип – совокупность атрибутивных признаков о других этнических группах. Различия между ними можно представить в виде таблицы.

Для диагностики стереотипов мы использовали методику «Диагностический тест отношений». Результаты исследования представлены ниже.

1. Автостереотипы (представления о своем этносе) славян.

Среди наиболее выраженных положительных автостереотипов можно выделить следующие (по значению выраженности): остроумный (0,34), общительный (0,30), прямолинейный (0,29), тактичный (0,27), экономный (0,26), непринужденный (0,25), находчивый (0,24), смелый (0,22), любознательный (0,21). В тоже время есть и отрицательные автостереотипы, однако они слабо выражены. Так славяне оценивают представителей своего этноса как упрямых и озлобленных. В общем, стереотипы по отношению к своей национальности оказываются у славян не сильно выраженными и имеют общую положительную окраску.

Коэффициент корреляции (связи) между системой стереотипов своего Я и своей национальности равен 0,47. Это означает, что славяне оценивают себя как типичного представителя славянского этноса. При этом, они считают самих себя более любезными, сдержанными, тактичными, любознательными, темпераментными, общительными, прямолинейными и несколько менее остроумными, смелыми и находчивыми, чем другие представители своего этноса.

Оценка типичного представителя своего этноса как идеального человека так же довольно высокая, хотя и меньше оценки своего Я (коэффициент корреляции между

* Исследования выполнены в рамках конкурса Индивидуальных Исследовательских Проектов Программы по Глобальной Безопасности и Устойчивому Развитию Фонда Джона Д. и Кэтрин Т. Макартуров

системой стереотипов идеала и типичного представителя своей нации равен 0,45). По сравнению с автостереотипом, идеал гораздо более сдержанный, тактичный, любознательный, чувствительный и общительный.

2. Автостереотипы крымских татар.

Наиболее выраженными автостереотипами крымских татар являются: обладает чувством собственного достоинства (0,5), непринужденный (0,44), прямолинейный (0,2), пунктуальный (0,19). Отрицательные стереотипы: трусливый, шумный, легкомысленный и бесхарактерный. Возможно, столь необычные на первый взгляд, для крымских татар стереотипы можно объяснить некоторым недовольством поведения своего народа в ситуациях социального взаимодействия. Вообще, автостереотипы у крымских татар оказываются практически не выраженными ($D=0,0085$).

Довольно низкой оказывается и связь оценки типичного представителя своей нации и самого себя (коэффициент корреляции 0,095). Свое поведение крымские татары интерпретируют как осторожное (а не трусливое как в автостереотипе), беззаботное (а не легкомысленное), веселое (а не шумное), покладистое (а не бесхарактерное). Они видят себя более любезными, остроумными, сдержанными, тактичными, и общительными, чем большинство крымских татар.

Оценка типичного представителя своего этноса как идеала еще ниже. (коэффициент корреляции 0,08). Наибольшее расхождение получено по следующим чертам: любезность, сдержанность, тактичность, прямолинейность и находчивость.

3. Сравнительный анализ автостереотипов.

Славяне в целом оценивают свой народ как общительный, открытый и интеллектуальный. Они считают себя достаточно похожими на большинство славян, и оценивают свой этнос довольно положительно. При этом славяне считают, что в общении они проявляют больше такта и эмоциональности, чем другие славяне, но несколько недооценивают свои деятельностные характеристики (находчивость, смелость). По сравнению с идеалом, по мнению славян, типичному представителю их нации недостает развитости качеств, связанных с межличностным общением (тактичность, чувствительность) и любознательности.

Крымские татары оценивают свой народ как обладающий чувством собственного достоинства и проявляющий связанные с этим качества (прямолинейность, пунктуальность, непринужденность). В связи с этим они осуждают многие особенности поведения представителей своего этноса, оправдывая при этом свое аналогичное поведение. Если поведение большинства татар они описывают как трусливое, легкомысленное, шумное и бесхарактерное, то свое соответственно как осторожное, беззаботное, веселое и покладистое. Тенденция предъявлять высокие требования к представителям своего этноса отразилась на очень низкой их оценке как идеала людей.

В общем, автостереотипы у крымских татар развиты гораздо меньше, чем у славян. По сравнению с со славянами, крымские татары в своих представлениях отделили себя от большинства представителей своего этноса и оценивают их поведение как далекое от идеала.

4. Гетеростереотипы (стереотипы по отношению к другому этносу) славян.

Стереотипы по отношению к крымским татарам развиты у славян гораздо меньше, чем автостереотипы (сравн. выраженность соответственно: 0,05 и 0,21), и носят в целом положительный характер. Среди положительных гетеростереотипов можно отметить осторожность (0,17) чувство собственного достоинства (0,15), эконом-

ность (0,17). Среди отрицательных можно выделить лицемерие (0, 15), хитрость (0, 12), лживость (0,07), нервные реакции (0,09), грубость (0, 05). Эти качества являются отрицательными полюсами качеств, входящих в основу автостереотипа славян: тактичности, любезности, чувствительности, прямолинейности и находчивости.

По сравнению с идеалом, типичные представители крымских татар оцениваются не высоко, однако корреляция является положительной (0, 08). По мнению славян крымским татарам не хватает тактичности, любезности, сдержанности, чувствительности, прямолинейности, остроумия и любознательности.

5. Гетеростереотипы крымских татар.

У крымских татар стереотипы по отношению к славянам так же развиты меньше, чем автостереотипы, и носят отрицательную окраску ($D = -0,016$). Положительные гетеростереотипы слабо выражены и связаны с такими качествами как осторожность (0, 19), остроумие (0, 2), тактичность (0, 2), любознательность (0, 19) и смелость (0, 2). Среди отрицательных гетеростереотипов ведущее место занимает стереотип «относится к окружающим с пренебрежением» (0,80). Этот стереотип является отрицательным полюсом наиболее важного для крымских татар автостереотипа «обладает чувством собственного достоинства». К отрицательным гетеростереотипам так же можно отнести лживость, шумливость, грубость и жадность.

По мнению крымских татар, славяне достаточно далеки от идеала личности (коэффициент корреляции между идеалом и типичным представителем другой национальности равен $-0, 18$). По сравнению с идеалом славяне воспринимаются как слишком лживые, равнодушные, лицемерные, шумные, упрямые и жадные.

6. Сравнительный анализ гетеростереотипов.

По сравнению с гетеростереотипами славян, гетеростереотипы крымских татар носят более негативную окраску. У представителей обеих национальностей наиболее отрицательные стереотипы являются обратной стороной значимых автостереотипов. Качества, наиболее важные в оценке своей национальности, играют ведущую роль и в оценивании другой, приобретая при этом негативную окраску. Эта тенденция ярко выражена у крымских татар: стержневой автостереотип используется для оценки славян, превышая по своему негативному значению остальные отрицательные гетеростереотипы в 4 раза.

В качестве негативных гетеростереотипов представители обоих этносов используют лживость, шумливость и грубость. Межэтнические отношения воспринимаются как неискренние, негативные, с отсутствием взаимоуважения. Кроме этого, славяне считают крымских татар хитрыми и лицемерными, а крымские татары славян - пренебрежительными и жадными. Эти гетеростереотипы также являются свидетельством недоверия в межэтнических контактах.

Литература:

1. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. М., 1959, с.158
2. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1984, с.176
3. Мясисев В.Н. Социальная психология и психология отношений. В.: Проблемы общественной психологии. М., 1965, с.277.
4. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. М., 1998.
5. Д. Майерс. Социальная психология. С.-П., 1998, с.449-450.
6. Бодалев А.А., Ковалев Г.А. О познавательных процессах в общении. В: Когнитивная психология. М., Наука, 1986.

ПРО МІСЦЕ ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

Дискусії щодо взаємостосунків “академічної”, “теоретичної”, “прикладної”, “практичної” психології стали прикметою пострадянських часів розвитку психологічної науки, яка на теоретичному рівні почала усвідомлювати природність мультипарадигмального підходу до власної концептуалізації, а з практичного боку досить швидко і достатньо хоробро “пирнула” у нові ринково-психотехнічні відносини з різними суб’єктами суспільства перехідного періоду. Існує, щонайменше, дві нагоди щодо необхідності з’ясування понятійного простору вищезначених понять. По-перше, це поява практикуючих психологів, нагальною потребою для яких є визначення їх професійно-кваліфікаційного статусу, принаймні, з тієї мети, щоб врешті-решт відокремитись від численних астро-, пара-, екстра- та ін. психородичів, які так завзято під’їдають чужу паляницю. По-друге, саме зараз настав час для певного теоретичного уточнення поняття “практична психологія”, яке, на нашу думку, не зовсім віддзеркалює дійсний стан речей та перспективи сучасній психології. Саме останній аспект проблеми буде предметом нашого подальшого аналізу.

Традиційно визначення практичної психології виникає із дихотомії “теоретичне-практичне”. В.В.Новіков та Ю.М.Забродін відрізняють теоретичну (науково-дослідницьку) та практичну (науково-практичну) психологію за предметом і об’єктом вивчення. Зокрема, якщо для теоретичної психології об’єктом є так би мовити людина взагалі, тобто певне предметне уявлення про неї, то об’єктом практичної психології є реальна людина як система психічних станів, процесів, функцій, нарешті, як особистісна структура [4].

Тієї ж точки зору дотримується М.К.Тутушкіна: “У центрі уваги практичної психології повинна стояти реальна жива людина з усіма її особливостями, включена у реальну сферу життєдіяльності (професійну, побутову і особисту) і наповнена різноманітними життєвими проблемами, які можуть її радувати та мучити” [6]. Також орієнтується на реальний об’єкт-людину, більш повне визначення практичної психології дає В.Г.Панок: “Практична психологія — це галузь професійної діяльності, яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності людини або групи, внесення позитивних змін у процес взаємодії між ними і профілактику небажаних форм поведінки для найповнішого розкриття сутнісних сил людини. Практична психологія є однією з форм людської духовної практики, спрямованою на оптимізацію індивідуального розвитку людини та збереження її індивідуальності” [5].

Таким чином, спільним для різних визначень є те, що практична психологія уособлює себе зорієнтованістю на конкретну людину з метою допомоги їй у вирішенні реальних проблем. Але, як нам уявляється, подане визначення є недостатньо повним з точки зору так би мовити “філософії практики” (І.С.Виготський). Симптоматичним є те, що, за звичаєм, у різних (хоча й досі нечисленних) підручниках та посібниках з практичної психології, обминаючи власне теоретичні питання, частіше за все вказують на її природну “галузовість”, що надалі розкривається у систематизованому на різних засадах переліку завдань, суттєвих для тієї чи іншої галузі психологічного практикування. При цьому деякі теоретичні питання залишаються недостатньо відрефлексованими.

Перш за все до таких відноситься проблема відмінності теоретичної та практичної психології. На нашу думку, розрізняти “людину взагалі” та “людину реальну”, як це пропонують В.В.Новіков та Ю.М.Забродін, можливо лише абстракції. Теоретичне, тим більше експериментальне, дослідження як пізнавальний рух у дійсності не може відокремити себе від конкретної людини, не ризикуючи перетворитися у чисту метафізику вже за межами психології як такої. Тому у даному випадку ми маємо скоріше ототожнення об’єктів. У іншому “структурному” варіанті можна було б спробувати відокремити об’єкт практичної психології, прив’язавши його до конкретної “галузі” або “сфери” людської поведінки. Але таке штучне звуження об’єкту до “часткової людини” також не відповідає дійсності – важко собі уявити, що практикуючий психолог відмовився від інтегрованих уявлень про людину як цілісність, вже накопичених у загальній (теоретичній) психології. З вищесказаного виходить, що питання розрізнення об’єктів потребує їх конкретизації на якихось інших засадах.

Розвиваючи висловлену вище тезу В.Г.Панка про орієнтацію практичної психології на індивідуальний розвиток людини, зробимо той висновок, що на відміну людини як цілісності, яка є об’єктом теоретичної психології, об’єктом практичної психології стає не “окрема людина”, не “галузева людина”, а більш вузько – її **індивідуальність**.

Звуження у такому сенсі не є тривіальним, тому що саме таким шляхом стає можливим підхід практикуючого психолога до людини як суб’єкта власної життєдіяльності.

Знову ж таки виникають традиційні питання, які потребують з’ясування для того, щоб проблема індивідуальності – суб’єктності не залишалась на рівні певної декларації.

Перш за все треба визначити – хто виступає у якості споживача практичних психологічних знань: “повсякденна” людина чи практикуючий психолог. Інколи не зовсім зрозуміло, на яку адресу розраховані численні підручники, посібники, Кращі... або Сучасні... тести і т. ін. Те ж саме питання можна поставити інакше: на кого повинна бути зорієнтована так звана “практична значущість” психологічних досліджень. Цілком зрозуміло, що практична психологія орієнтувалась і буде надалі орієнтуватись і на психолога-фахівця, і на клієнта: перший її втілює і розвиває, від другого вона живиться в усіх загальноприйнятих смислах. Тим самим виявляється первісна подвійність змісту практичної психології, яка, щонайменш, потребує відповідної термінологічної фіксації.

На відміну від усталеного у вітчизняній психології терміна “практична” у світовій психології користуються терміном “прикладна” (applied) у значенні спеціальних знань для практикуючих дипломованих психологів у вигляді психотехнік, психотехнологій, методів та методик. Іншою невід’ємною частиною прикладної психології є спеціальні теорії тестування, діагнозу, корекції, консультування і т. ін. Навпаки, психологічні знання для населення кваліфікуються не у ранзі “психологія”, а скоріше “про психологію”.

Тут є доречними аналогії. Точні та природні науки здавна розподіляються на теоретичні та прикладні (математика, фізика тощо), де в останніх природним шляхом збігаються “науковість” і “галузевість”. Для масового споживача передбачено інший термін – “елементарна” (математика, фізика). Саме з такої аналогії можна було б запропонувати і зафіксувати змістовну двійність практичної психології, як такої, що складається з прикладної та елементарної психології.

Взаємостосунки прикладної та елементарної психології є рухомими перш за все у історичному контексті. Дивлячись у майбутнє можна вбачати, що практична психологія в Україні за логікою подій все в більшій мірі буде набувати рис суто прикладної, коли її галузевість з першорядного чинника перейде у ранг зовнішніх детермінацій. Зсуви у цьому напрямку відчутні вже сьогодні, хоча зараз її найвиразнішою ознакою все ще є саме те подвійне орієнтування. Історія ж радянської психології свідчить, що з самого початку, іще з часів Л.С.Виготського, прикладна психологія розвивалась як синкретно-елементаристська галузь психологічних знань. Хоча початок її розвитку був досить методологічно витриманий у традиціях світової психології. "Розвиток прикладної психології в усьому її обсязі – головна рушійна сила кризи у останній фазі" – таке місце відводить їй Л.С.Виготський у системі психологічних знань [2]. Але у подальшому, як відомо, слухна робоча теза: "Психотехніка (частка прикладної психології) – критерій верифікації психологічної теорії" нагтовкнулась на імператив: "Практика – критерій істини", на охороні якого нерухомо стояла радянська ідеологія. Здається, що саме з цього замість "прикладної" закріпився термін "практична" психологія, зорієнтований перш за все на зовнішніх експертів, а вже потім на психологів. Позбувшись власної теорії "практичність" природним шляхом набула чинників галузевості. Дивує, як у таких умовах вітчизняна психологія усе ж таки стала дійсно практичною, зокрема, у освітянській сфері [1].

Розподіл практичної психології на прикладну та елементарну виглядає слухним ще і з таких міркувань. Елементарна психологія є самостійною за структурою і функцією часткою практичної психології, яка не повинна і не буде підійматися вище рівня синкретичності та ілюстративності, таким чином задовольняючи звичайний пізнавальний інтерес багатьох людей.

Прикладна психологія як рефлексивна частина практичної психології переводить останню у ранг наукової-прикладної, по-перше, завдяки необхідності використання загальних наукових знань, по-друге, завдяки власній дослідницькій природі. У даному разі не виникає протиріччя із загальновідомими критеріями практичної психології. Ми згодні з В.Г.Панком, який бачить відмінність практичної психології від теоретичної в "орієнтації не на вивчення, дослідження, а на активне втручання в процеси індивідуальної або групової активності" [5], але з тим доповненням, що людина (група), як відкрита унікальна психологічна система з необхідністю стимулює кожного разу дослідницький процес *ad hoc*, який здійснюється у латентній, а інколи і у підсвідомій формі у голові практикуючого психолога. На сьогодні розвинутої теорії індивідуально-орієнтованого дослідницького процесу практично немає, хоча це і є як раз предметом прикладної психології. Теорії такого плану відносяться до класу теорій середнього рівня, зокрема, оснований на уявленні про "вимірену індивідуальність" (Л.Ф.Бурлачук). Треба також зважувати на те, що практикуючий психолог кожного разу має справу з дійсним суб'єктом власної поведінки і життя, що суттєво змінює мету і алгоритм його практикуючих дій.

Усередині прикладної (практичної) психології по відношенню до проблем конкретної людини існує перелік нормативних задач, що постають перед психологом, як: а) задачі першого рівня, коли вирішення проблеми потребує відповіді на запитання "що?" і "як?" (назвемо їх "що-задачі"), та б) задачі другого рівня, коли перш за все потрібно відповісти на запитання "чому?" і "навіщо?" (назвемо їх "чому-задачі"). Практика свідчить, що лише в окремих випадках проблема вирішується на рівні що-задачі. Частіше за все проблеми, з приводу яких у людини виникає потреба звернутись до психолога, охоплює обидва рівні, що й робить процес її розв'язання психологічно повним, тобто індивідуально-дослідницьким.

Існує певний клас психологічних утворень середнього рівня, які за своєю природою є "надгалузевими", але, з іншого боку, суто індивідуальними, наприклад, темперамент, характер, Я-концепція, теорія життя та ін. До цього переліку входить також і індивідуальний досвід, який за своєю природою є перетворена форма життєдіяльності та уявляє собою трьохкомпонентне структурно-динамічне утворення. Його соціальний, особистісний та мнемічний компоненти у сукупності забезпечують саморозвиток індивіда та регуляцію його взаємовідносин із зовнішнім світом. Часовому континуумі минулого, сучасного та майбутнього особистості [3]. Зіткнення старого та нового досвіду є одним з головних чинників психологічної напруженості, що виникає у перехідний період у суспільстві. Саме тут безперервно розширюється поле дій практичного психолога.

Виявлення та вимір відповідних компонентів досвіду дає змогу підійти до вирішення багатьох проблем, що виникають у людини на її життєвому шляху. Останнє є типовий приклад завдання прикладної психології.

Таким чином, прикладна психологія є тією частково практичною психологією, яка підіймає її до рівня науково-практичної, водночас не розриваючи, а зв'язуючи психологію з теоретичною.

Література:

1. Булах Л.П., Лисенко В.П., Рождественський Ю.Г. Тернистий шлях до визнання // Українська психологія: сучасний потенціал. М-ли Четвертих Костопівських читань. – В 3 т. – К.: Вид-во ДОК-К, 1996. – Т.1. – С.132-145.
2. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса // Вопросы теории и истории психологии: Собр. Соч. – М.: Педагогика, 1982. – Т.1. – С.291-436.
3. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. – Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1998.
4. Новиков В.В., Забродин Ю.М. Психологическое управление. – М.: Наука, 1992.
5. Панюк В.Г. Українська практична психологія: визначення, структура та завдання // Практична психологія та соціальна робота. – К.: Жовтень, 1997. – С.8-10.
6. Тутушкіна М.К. Введение // Практическая психология: учебное пособие / Тутушкіна М.К. и др. СПб.: СПб ГАСУ, 1993. – С.3-10.

І.В. Лебединская, Киев

ОПЫТ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Необходимость введения культурологических оснований в методологию временного психологического исследования в настоящее время уже практически никого не вызывает сомнений. Обращение исследовательского интереса к анализу ответственности культуры буквально с первых шагов сталкивается с определением ее как культуры неисторической. Неисторичность у разных авторов понимается по-разному. При всей разнородности точек зрения, вывод оказывается достаточно одинаков. История истории скомпрометировала себя в этом культурном пространстве, и как следствие либо вытеснялась на периферию философской рефлексии либо воспринималась как проклятие, как то, что нужно преодолеть, чтобы создать будущий проект. Возникает естественный вопрос. Что же такое история? И какой смысл возможно вкладывать понятие историческое измерение сознания.

Для обыденного сознания и здравого смысла понятие истории является само собой разумеющимся и обычно ассоциируется с прошлым. На прошлое, на традицию

ориентируются архаические общества, общества аграрно-патриархального типа, такие, например, как общества доколониальной Африки. Но вот парадокс. Именно эти общества, с точки зрения специалистов, принадлежат к тем, что существуют вне истории.

Известный антрополог и историк религии Мирча Элиаде пишет, что традиционная полухристианская духовная вселенная, к которой принадлежит негородская часть населения в центральной и юго-восточной Европе, то есть культуры сельскохозяйственного уклада, как правило пассивны по отношению к истории, в большинстве своем они просто переживают ее, а когда сами оказываются прямо вовлеченными в великие исторические события, то отвечают на них лишь пассивным сопротивлением.

Считается, что даже такие монументальные культуры как культура Античной Греции и Рима, Древнего Китая, Индии, Египта существовали в периоде протоистории, а их мировоззренческие парадигмы не содержали идеи истории. Возникновение исторического сознания в западноевропейской культуре связывается с определенными культурными условиями. В контексте этих идей историческое сознание – это феномен достаточно позднего культурного развития, а именно – эпохи христианства. Индивидуально-человеческий архетип Истории задан Новым Заветом, считает известный российский исследователь К.Кантор, рассматривая архетип истории как архетип отношения Отца и Сына.

Почему феномен истории, историческое сознание ассоциируются с культурными установками, мировоззрением и мировосприятием христианской культуры? Впервые, христианская мировоззренческая парадигма, ее этико-психологические установки породили новое, сравнительно с языческим, чувство времени, новое темпоральное видение мира. В личностное человеческое существование вошли измерения историчности, то есть временности, и вынужденной ответственности человека за свое собственное существование в мире. (Здесь я исхожу из кантовского определения времени, как априорной формы внутреннего чувства, т.е. созерцания нас самих и нашего внутреннего состояния.)

Если вначале вызревания ценностных христианских максим теология спасения выстраивалась на причастности сакральным истинам и веры в бога было вполне достаточно для оправдания земного человеческого существования, то со временем выяснилось, что вера в трансцендентное для полноценного реального бытия человека не может быть самодостаточной. Этот вывод, ставший основанием Реформационного движения в христианстве, в ходе которого были заложены основы современной западноевропейской ментальности, с ее культом активизма и собственной ответственности причастности к существованию мира, с поисками смысла человеческого существования и желанием воплотить этот смысл здесь и теперь, рассматривается некоторыми современными исследователями как утрата христианством религиозной идентичности. Очевидно одно, в веках этот внешний по отношению к человеку регулятив поведения превратился во внутреннее, этическое измерение поступков и стал культурным основанием западноевропейской духовности. Это самоощущение европейского человека породило так называемый «рождественский» тип культуры, сориентированный на действительность, на мир дольний, посюсторонний. Но внутри христианского мира сложился и другой тип культуры, так называемая «пасхальная» культура, культура совершенно иной ценностно-смысловой ориентации. Культура не устройства мира земного, а культура спасения в вечности, то есть культура с доминантными религиозными модусами.

«Народ определяется тем, как и какую культуру он создает, и она в конце концов становится каноном его способа жизни. Культура не просто совокупность таких ее

явлений, как язык, архитектура, музыка, живопись, философия, наука, книгопечатание, мораль, обычаи, право, мировоззрение, промышленное производство, государственный строй, взаимоотношения между сословиями общества. Она то, что проявляется в этих формах творчества, - своеобразие **стиля производства** отдельных ценностей, их архетип. Этот архетип народного духа как универсальный канон жизни определяет характер включенности человека в мир, характер «столбов бытия», связанный с признанием тех или иных ценностей. Этот архетип определяется соотношением потустороннего и посюстороннего - предмет не только религии, философии, науки, но и практической жизни, производства; речь идет о подчиненности той или иной стороне жизни, о том, какие усилия затрачиваются на разработку того или иного пласта бытия. Понимание такой подчиненности ценностей определяет все проявления культуры данного народа». (2)

Соотношение потустороннего и посюстороннего, мирского и священного, профанного и сакрального является одним из фундаментальных противоречий религиозного мировоззрения. Уже в мифологическом сознании и мифологической картине мира складывается оппозиция верх-низ, ад-рай, оппозиция, которая впоследствии концептуализируется в христианстве. Причем анализ происхождения понятий ад и рай подтверждает замечательную мысль Б.С.Крымского об онтологическом оптимизме украинской культуры. Первоначально в недрах народного мифологического мировосприятия зарождаются понятия святости, греха, рая, ада. Характерно, что у неславянских народов в языческой культуре возникло понятие ад, а у славянских понятие - рай. И понятие святости старше христианства. Первоначально в мифологическом сознании образ святости предполагал определенную пространственно-временную характеристику, ориентацию на определенный пункт в пространстве и времени.

В христианстве же святость прежде всего понимается как надежда на иной мир, на ценности «не от мира сего». В отличие от мифологического христианское осознание понятия святости направлено за пределы наличного бытия.

Если же учесть, что славянская мифология не знала космогонических мифов с их главной темой - преобразования хаоса в космос, а славянский мифологический эпос не успел создать законченных типов божеств, которые впоследствии трансформируются в образ культурного героя и придерживаться точки зрения аналитических психологов о том, что мифология закладывает первоосновы нравственных убеждений народа, конституирует духовность, можно осторожно предположить, что эту культурную нишу заполнило христианство, с его моральными авторитетами, воплощенными в образах святых.

Учитывая анализ архетипов украинской культуры, проведенный Крымским Б.С. и представленный им в книге «Феномен української культури: методологічні засади осмислення», и сделанный на основе этого анализа вывод об актуализации Ветхого Завета в украинской культуре, осуществлявшийся через рефлексии митрополита Киевского Иллариона и Нестора, Острожскую Библию, творчество Сковороды, где архетип Ветхого Завета приобретает парадигмальное значение и т.д., можно присоединиться к идее доминирования «внутреннего человека» в украинской нации. Доминирование внутреннего человека, то есть человека, живущего по преимуществу в мире не эмпирическом, а трансцендентном ценностно-смысловом континууме, оборачивается для эмпирического индивида неумением и нежеланием встроить свою личную, автономную волю в общественное целое своими собственными силами, выработать совместные идеи долга, порядка, права. Такой труд бывает очень обременительным. Если не задумываться о возможных последствиях установления внешнего порядка,

всегда остается шанс и возможность отчуждения и возвращения под защиту группы или коллектива.

Западноевропейская культура тысячелетиями реконструировавшая человека, проводя его сквозь гордыню Возрождения и «дрессуру» Реформации, заложившая на уровне инстинкта общечеловеческие ценности и правила общежития, в конце 2 тысячелетия существования христианства и демократии по-прежнему ведет диалог с культурами и цивилизациями не знавшими ни Ренессанса с его антропоцентризмом, ни Реформации как его продолжения, но на иной основе, ведет диалог и по-прежнему не находит достаточно убедительных аргументов в свое оправдание и свою защиту.

Литература:

1. Горский В.С. Святые Киевской Руси. — К., 1994.
2. Роменсь В.А. Постановя канонічної психології // Основи психології.— К., 1995. — С. 617.
3. Элиаде. М. Мифы.Сновидения.Мистерии. — К., 1996.

П.В. Лушин, Кировоград

ЛИЧНОСТНОЕ ИЗМЕНЕНИЕ: АСПЕКТЫ АНАЛИЗА

Традиционно такие понятия как изменение личности вызывает не только у обывателей, но и профессионалов неоднозначные реакции. С одной стороны это обусловлено нашей прошлой историей — семьюдесятью годами “передыливания”, “совершенствования” гражданина, с другой стороны, — неистребимым желанием человека дойти до своей сущности как уникального творения.

В общей и клинической психологии термин личностные изменения зачастую ассоциируется с психопатологическим развитием личности, а также измененными состояниями ее сознания (2).

Выделяются также и другие аспекты трактовки данного понятия. Так, один из наиболее “спокойных”, то есть менее радикальных, далеких от таких понятий как “зомбирование” и “гипноз” и т. д. Этот аспект разрабатывается в связи с явлениями “непоступательного развития” личности как внезапного, непредсказуемого, необратимого, нелинейного перехода по типу того, что нобелевский лауреат И. Пригожин описал в своей поистине революционной книге “Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой” (3).

Анализ отечественной и зарубежной литературы показывает, что зачастую такое явления связывается с переживаниями по типу инсайта или озарения. Однако подобная ассоциация не является единственной (19). Реальность личностного изменения прослеживается в психотерапевтическом контексте, когда клиент обнаруживает у себя резкое снижение остроты своих проблемных переживаний.

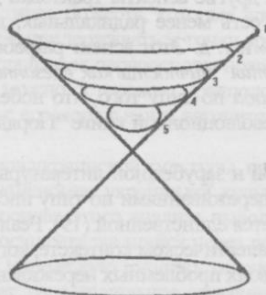
Поиск иллюстраций необратимого, непредсказуемого, нелинейного перехода можно отыскать при рассмотрении специфики проявлений открытых систем подобно обществу. У многих еще свежи в памяти резкие, практически до сих пор непонятные события по типу внезапного распада казалось бы несокрушимого СССР или мало кому предсказуемого обвала курсов многих валют в августе 1998 года. Мы в данном контексте нисколько не пытаемся подменить психические процессы социальными. Тем не менее, мы не можем игнорировать того факта, что общество и личность имеют существенно общее: они есть открытые системы. В частности, целый ряд авторов рассматривают личность в качестве динамической открытой системы, целью которой яв-

ляется поддержание жизни человека посредством самоорганизации в единстве с окружающей ее средой (или "распространения энтропии в среду" в терминах И. Пригожина (3), (10), (13), (14). Вполне вероятно, что именно по этой причине И. Пригожин не будучи психологом по образованию, смог так проникновенно рассказать о являх столь интересным для исследователей человеческой природы.

Некоторые отечественные и зарубежные психологи отождествляют личностное изменение с процессом развития личности (12). С этим мы не можем полностью согласиться в силу того, что обычно под развитием понимают *постепенное расширение возможностей личности на основе имеющегося потенциала* (7). Корневой метафорой данного процесса принято считать спираль развития как необратимого направленного движения. В данном контексте развитие можно представить как *поступательный переход от одного уровня возможностей личности к другому*. Результаты такого изменения скорее можно отнести к *«измененным состояниям личности»*, а не к личностному изменению (5).

Личностное изменение в собственном смысле слова имеет место при переходе новой идентичности (4), (8), (9), (15). Под идентичностью обычно принято понимать сложившуюся систему функций и свойств неодушевленного объекта или животного, также представлений человека о самом себе или собственном образе жизни («образ» (15)). Эти же психологи полагают, что изменение идентичности происходит неожиданно, непредсказуемо и радикально как для окружающих, так и для самого субъекта. Последний выявляет приверженность новым ценностям, убеждениям, способам действия и даже иному эмоциональному типу реагирования. В литературе это явление названо одним из исследователей «превращением гусеницы в бабочку» (11). В данном случае речь идет о прекращении имеющейся «формы жизни при жизни» или о *личностном переходе к принципиально новым возможностям новой идентичности*. Схематически данный переход отражен на рисунке Уилбера (16).

Личностное изменение как переход к новой идентичности по К. Уилберу

Вместо того, чтобы развиваться в направлении следующей петли развития, это было представлено в классическом варианте спирали развития, индивид попадает в неопределенность, где все, что было им накоплено прежде, превращается в бесполезное. Зарождается новый набор правил. Единственное, что можно сделать во избежание прорыва - "не разрешить себе "отпустить" процесс... Но теперь, в централь-

части - наступает момент выбора, когда придется отказываться от сложившихся установок, концепций, собственной идентичности" (16, с.83).

Под межсистемным переходом здесь подразумевается: (а) диссоциация или изживание сложившихся оснований наличного "Я"-образа (идентичности), (б) неопределенность оснований дальнейшего развития личности. На рисунке данное событие репрезентируется определенной точкой, в которой субъект перехода снимает сопротивление отжившей идентичности и фактически попадает с одной стороны в нулевую позицию, с другой - в поле мало чем ограниченных возможностей, (в) далее следует ограничение поля возможностей, которое представлено на рисунке в виде перевернутого, незаполненного признаками развития конуса. Очертания конуса являются символом невозможного результата развития личности на момент его оценки в ситуации начала новых витков развития. Сам же процесс развития является проблемой. Он не изображен на рисунке. Субъект, занимающий положение неопределенности, остается перед перспективой определения и освоения этого поля возможностей в терминах способов действия. Последнее и составляет актуализацию нового уровня возможностей принципиально новой идентичности личности. Метафоры «вслепую», «на ощупь» или «по чувству» являются единственными ориентирами движения вперед в этих условиях: неопределенность выступает отправной точкой для завершения процесса личностного изменения.

В таком случае под личностным изменением подразумевается не только разрушение прежних изжившей себя системы оснований идентичности личности, но и преодоление неопределенности посредством конструирования новой идентичности, запечатленной в новом «Я»-образе. При этом данный процесс обладает свойствами *нелинейного, непредсказуемого, необратимого движения*.

Близко к данной трактовке подходит понимание личностного изменения в терминах психического выживания (4), (8), (20) происходящего с человеком, когда он переносит событие, выходящее за рамки обычного человеческого опыта. К таким событиям относят экологические катастрофы, социально-экономические кризисы, военные конфликты, дорожные аварии, случаи собственной клинической смерти, смерти близкого, а также перенесение серьезных медицинских операций наподобие онкооперации и пересадки жизненно важных органов. Такое явление в клинической психологии называется пост-травматическим стрессовым нарушением (21).

Авторы, придерживающиеся определения личностного изменения в терминах выживания, к ним относится мы, склонны полагать, что явления подобные психической травме обладают одним существенным свойством - они позволяют человеку обрести принципиально новые возможности. Опыт клинической психологии и наши исследования подтверждают это конкретными фактами: многие люди, пережив душевную драму или серьезную, а иногда фатальную болезнь, испытывают очень большой, порой даже неизмеримый по своей силе приток жизненной энергии. Таким, например, является опыт уже известного в нашей стране американского психолога и психотерапевта Фрэнсиса Шапиро, которая после фатального диагноза врачей и последующего лечения удалось за весьма короткий промежуток времени сменить свою профессиональную и личностную идентичность: успешный в научном смысле ученый-филолог за небольшой временной отрезок изменила свою профессию на клинического психолога, психотерапевта-исследователя и через несколько лет сделала поистине выдающееся открытие, позволившее излечивать от страданий многих ветеранов вьетнамской войны, в также людей, являющихся жертвами катастроф, военных конфликтов и серьезных стрессовых ситуаций (17), (18). Она пишет: «Иногда те изменения, которые ка-

жуются настоящими трагедиями, хранят для нас такие подарки, которые трудно вообразить. Похоже, что такое было и в моей жизни». (17, с. v).

Эта точка зрения (что пост-травма обладает конструктивным смыслом) необычна, но тем не менее она имеет свою логику и соответствует определению личностного изменения как перехода к новой идентичности. Рассматривая понятие «Выживание» чисто в лингвистическом аспекте, мы обратили внимание на то, что раскрывается в словаре общенаучной лексики как «процесс продолжения жизни в неблагоприятных и даже враждебных условиях» (7, с.300). Это натолкнуло нас на мысль о сходстве понятия выживания с понятием иммунитета, которое описывает способность живых организмов противостоять действию повреждающих агентов, сохраняя свою целостность, биологическую индивидуальность; защитная реакция организма. Вспомним известные данные из иммунологии.

В таком случае сохранение себя в новой ипостаси, новой идентичности можно рассматривать как выживание, когда человек пройдя периода дестабилизации, хаоса, разрушения, обретает новые возможности и силы к жизни. Более того можно утверждать, что обретение новой «жизни» личности не может быть фактом реальности прекращающейся прежней.

В известной мере это иллюстрируется на примере работы иммунной системы. Как известно она немаловажна без взаимодействия с «антагонистичными» средовыми агентами, вирусами. Стоит себе представить, что организм живет в стерильной среде, как сразу возникает опасение, что он теряет жизнеспособность. Только при наличии противодействия он приобретает признаки новых возможностей, в частности сопротивляемости к воздействию ранее губительных для организма условий существования. На этой идеи построены многие оздоровительные системы, включая закаливание. Те, кто имеют опыт вхождения в эту весьма радикальную систему оздоровления, знают, как трудно бывает начать первую процедуру. Организм сопротивляется «обостряет старые болезни», страдает. Можно назвать это процесс болезненным. На деле, это является интеграцией или выработкой антитела, которое возникает при столкновении гена с антигеном. Именно столкновения. При этом ни сам вирус (агента, символизирующий наступление новых условий жизни), ни организм (символ привычных условий жизни) не являются «плохим» или «хорошим». «Плохой» является негативная, отвергающая оценка их взаимодействия, интегрирующей тенденции. На деле говоря метафорически: и та и другая сторона попадая в сферу общих предъявляющих друг к другу и определенные обязанности. Можно конечно сделать вид, что контакта взаимоисключающих агентов не было, но а как же боль? Следовательно боль – критерий завершения процесса их интеграции: пройдет она – значит выработано пространство совместного существования.

И, действительно, становится ясным, что ни вирус, ни организм не обязательно погибают, во многих случаях они взаимно модифицируются. Вспомним, что происходит с вирусом гриппа после очередной эпидемии, он изменяется, как бы «находясь в своем месте» среди защитившихся от гриппа человеческих организмов. Следовательно боль, страдание и, в нашем контексте, психическая травма – не только индивидуальное выживание, но и социальное выживание индивида вместе со средовыми враждебными агентами. Вероятно, что на индивидуальном уровне иммунной системы личности условия при которых, появляются необходимость в за пределами психических нагрузках, заставляющих ее вырабатывать совершенно иные возможности.

В таком случае, личность, подобно любой открытой системе, для реализации целей собственного самосохранения-выживания, расширяет свои границы, включая в них средовые агенты с инородной идентичностью. Когда идентичность агентов яв-

ляется неантагонистической, дополняющей имеет место развитие исходной системы личности, когда же идентичность контактирующего агента антагонистична, это свидетельствует об исчерпании наличных возможностей личности и зарождении принципиально новых. Последнее есть личностное изменение как выживание. Отсюда следует, что проблема психического выживания или преодоления травмы как конфликта идентичностей личности состоит в их интеграции.

Психологи, работавшие с жертвами афганского конфликта, чернойбыльской катастрофы равно как Закарпатской экологической катастрофы должны обращать внимание на клинику пост-травмы. С одной стороны человек, оставшийся в живых физически, пытается удалиться от горестных воспоминаний о происшедшем, с другой стороны – у него не получается сделать этого. *Ему не удается забыть прошлую относительно стабильную жизнь, ему не удается забыть хаос происшедшего – и то и другое соответствует истине.* Противоречие может быть снято только в рамках новой идентичности, объединяющей в себе как тенденцию к стабилизации, так и саморазрушению. По истине: новые возможности даются человеку с новыми страданиями. Не даром примирение в своем сознании взаимоисключающих базисных оснований жертвы пост-травмы описывается как «шок», «внутренняя инквизиция», депрессия, потеря жизненной перспективы (6), (21).

Итак, личностное изменение получает новое толкование.

Во-первых, оно обуславливается межсистемным переходом к новой идентичности.

Во-вторых, данный переход совмещает в себе как позитивные, так и негативные стороны. Негативные проявляются в пост-травматической симптоматике, связанной с лишением привычной стабильности, потерей прежних ценностей, способов действия, образа жизни, что есть неопределенность. Позитивные выражаются в возникновении принципиально новых возможностей, зачастую имеющих социальное значение.

В-третьих, личностное изменение обладает признаками нелинейного, необратимого, непредсказуемого процесса перехода к новой идентичности по типу метаморфозы.

В-четвертых, переход от негативной к позитивной стороне личностного изменения связан с процессом конструирования нового «Я»-образа личности.

В-пятых, можно предположить, что причины личностного изменения следует искать в природе личности как открытой системы: подобно иммунной системе организма личность «заинтересована» в целях собственного самосохранения периодически расширять собственные границы, включая в них не только дополняющие, но и антагонистические их природе идентичности. Интеграция последних чревата новыми возможностями развития равно и казалось бы нестерпимыми страданиями.

Литература:

1. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика: (Учеб. пособие для студентов высших курсов психол. фак. и отд.-ний ун-тов). - К.: Укртехпресс, 1977. - 216 с.
2. Зейгарник Б.В. Патофизиологический метод в изучении личности // Психологический журнал, 1982, № 1, с.43-51.
3. Пригожин, И., Стенгерс, И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. - Москва: Прогресс 1986. - 432 с.
4. Curtis R. Toward an integrative theory of psychological change in individuals and organizations: A cognitive-Affective Regulation Model. // How People change. Curtis, R., Stricker, G. (Eds.) New York: Plenum Press 1991, pp.191-210.

5. Devis, R. D., Millon, T. Personality Change: Metatheories and Alternatives. // Can personality Change T.F. Heatherton, G.F. Weinberger (Eds.). - Washington: APA, 1994 pp 85-119.
6. Ferguson, M. The Aquarian conspiracy: personal and social transformation in the 1080s - Los Angeles. J.P. Tarcher, 1987. - 303 p.
7. Goodman A., Payne E. Longman dictionary of scientific usage. - Moscow: Russky Yazyk Publishers, 1989. - 685 p.
8. Greenberg, L. Rhodes, R. Emotions in the Change process // How People change Curtis, R., Stricker, E. (Eds.) New York: Plenum Press 1991, pp.39-58.
9. Hopson, B., Adams, J. Toward an understanding of transition: Defining some boundaries of transition. Adams and B. Hopson (Eds.) Transition: Understanding and managing personal change. Monclair, Allenhold and Osmund, 1977, pp. 38-50.
10. Magnusson, D. Personality development from an interactional perspective. // L. A. Pervin (Ed.), Handbook of personality: Theory and research. - New York : Guilford Press, 1990 pp.193-222.
11. Miller W. R., C'deBaca J. Quantum Change: Towards Psychology of Transformation // T.F. Heatherton, G.F. Weinberger (Eds.) // Can Personality Change. Washington: APA, 1994, pp. 253-280.
12. Overton, W. The Arrow of Time and the Cycle of Time: Concepts of Change, Cognition, and Embodiment // *Psychological Inquiry*, 1994, vol. 5, '3, pp.215-237.
13. Personality - current theory and research: Nebraska symposium on motivation Page, M. M.(Ed.). - Lincoln: NE: University of Nebraska Press 1983 - 670 p.
14. Pervin, L. A. A brief history of modern personality theory // L. A. Pervin (Ed.), Handbook of Personality: Theory and research. - New York: Guilford Press, 1990, pp.289-320.
15. Pivcevic, A. Change and Selves. - Oxford: Clarendon Press, 1990. - 151 p.
16. Rowen, J. The Concept of Breakthrough // Breakthrough and Integration in Psychotherapy. London: Whurr Publishers LTD. 1992 81 - 83.
17. Shapiro F. Eye Movement Desensitization and Reprocessing: Basic Principles, Protocols, and Procedures. - New York: The Guilford Press, 1995. - 398p.
18. Shapiro F., Forrest, M. EMDR: Breakthrough therapy for Overcoming Anxiety, Stress, and Trauma. Basic Books: A Division of Harper Collins Publisher, 1997 - 285 p.
19. Shapiro, D. A. Finding Out How Psychotherapies Help People Change// *Psychotherapy research*, № 21, 1995, pp. 3-36.
20. Wieland-Burston, J. Chaos and Order in the world of the Psyche. - London: Routledge, 1992. - 144p.
21. Yule, W. Posttraumatic Stress Disorder. // International Handbook of Phobic and Anxiety Disorders. Children and Adolescents Eds. T. H. Ollendick, N. J. King, W. Yule. New York: Plenum Press, 1994, pp. 223-240.

Ю.Б. Максименко, Донецк

СЕМАНТИКА ЦВЕТА В ПСИХОДИАГНОСТИКЕ (К ПРОБЛЕМЕ СТАНДАРТИЗАЦИИ МЕТОДИКИ Г. ФРИЛИНГА)

Предметный мир, окружающая нас действительность несут в себе в форме семантических компонентов некие «мерки», эталоны, при помощи которых актуализируются те или иные субъективно значимые для человека аспекты. Являясь формами обобщения, семантические компоненты выступают в роли своеобразных классификаторов, упорядочивающих объекты и события окружающего мира. Различные методики, которые применяются в экспериментальной психосемантике, по существу представляют собой искусственно создаваемые деятельности, моделирующие некие реальные формы функционирования и организации значения.

Напомним, что для семантического анализа значений посредством вербальных ориентированных экспериментальных методик сегодня наиболее часто используются методы семантического дифференциала; субъективного шкалирования; ассоциативный эксперимент, а также — методика личностных конструктов Дж. Келли. При ис-

пользовании данных методик практически во всех проводимых исследованиях четко выявляется тенденция, связанная с переходом от заданных конкретных списков шкал к единицам описания объектов посредством факторов обобщения множества шкал, отражающих значимые для испытуемых свойства. Иными словами, здесь мы имеем дело с такой организацией исследования, где сам испытуемый задает широту семантического поля анализируемых субъективно значимых объектов, которые посредством определенных статистических процедур в зависимости от лексического наполнения могут быть ориентированы на выделение широкой гаммы обобщений на уровне оценочных (коннотативных) признаков и более предметных (денотативных).

В ряде исследований по построению семантического пространства на основе рисунков М. Чюрлениса (В.Ф. Петренко, Л. М. Хайрулаева, 1977) было показано, что семантические структуры образной и вербальной форм репрезентации характеризуются тождественностью на уровне глубинной семантики, т.е. естественный язык и язык образов может быть редуцирован к некому генетически первичному коду, который актуализируется достаточно выраженной эмоциональной насыщенностью, с одной стороны, и некой «размытостью» образных структур, с другой стороны. Исследование Н.А. Русиной (1981) показало принадлежность к этому коду тактильной и вкусовой чувствительности, а проведенное на слепоту исследование К. Черсу (1977) выявило у них наличие синестетического кода, как формы языковой категоризации, предшествующей категоризации в понятиях, несмотря на практически полное отсутствие зрительного и слухового восприятия. Исследования семантических пространств на базе различных национальных языков (Ч. Осгуд, 1964; В.Ф. Петренко, 1980 и др.) показали универсальность этого первичного генетического кода для представителей различных культур.

К подобного рода универсальному коду, по-видимому, относится и цветовая перцепция. Так, например, в исследованиях А.М. Эткннда (1985) было показано, что ранжирование голосов дикторов при помощи цветовых стимулов методики М. Люшера характеризуется выраженной межкультурной универсальностью как по отношению к русскоязычным испытуемым, так и к представителем немецкоязычной выборки. Подобная транскультурная инвариантность цветоэмоциональных репрезентаций, выявленная у представителей различных этносов, позволяет не только использовать интерпретацию символических цветовых значений, но и является достаточно веским аргументом в пользу межкультурной универсальности этого синестетического кода прежде всего в его коннотативном семантическом значении. Справедливости ради отметим, что из данного выше определения, касающегося универсальности цветового семантического значения для представителей разных культур, еще не следует утверждение о полной универсальности этого кода для всего человечества хотя, на наш взгляд, эта универсальность с точки зрения объективизации глубинного духовного содержания в значительной степени предпологается.

Подобная транскультурная инвариантность цветового символизма позволили нам с учетом немногочисленных отечественных данных осуществить цикл экспериментально — психологических исследований, с использованием методики «Цветовое зеркало» Г. Фрилинга.

Напомним, что данная проективная методика может использоваться для определения широкого спектра показателей: личностных, коммуникативных, деловых качеств человека; типа и выраженности внутренних конфликтов вплоть до уровня выявления динамики энергетического потенциала психических процессов. Методика «Цветовое зеркало» была разработана в 1947 году и использовалась преимущественно

в странах Западной Европы (выборка более 10 тыс. человек). В это связи мы сошлись с

В.Н. Кононовой [1] в том, что длительная не востребованность данной методики отечественными психологами отчасти объясняется тем, что для полноценной интерпретации получаемых с ее помощью данных от исследователя требуется помимо знания функциональной психологии цвета и пространственной символики, серьезной психоаналитической подготовка в юнгианском ключе, а все связанное с психоанализом до недавнего времени у нас отвергалось.

Стимульный материал методики включает: во-первых, набор из 23 цветных стимулов в форме квадратов размером 35 x 35 мм.; во-вторых, стандартный шаблон для исходного предъявления стимулов; в – третьих, черный и белый шаблоны (квадраты), разделенные на четыре равных квадрата, где непосредственно выкладываются выбранные стимулы.

Исследование проводится в достаточно короткие сроки в пределах

10 - 15 минут и включает семь этапов. На первом этапе осуществляется выбор между двумя предпочитаемыми стимулами; на втором – выделяются два отклоняемых стимула; на третьем – осуществляется предварительные выборы двух стимулов на белом поле; на четвертом – производится выбор двух стимулов сначала на черном, а затем на белом полях; на пятом – осуществляется выбор четырех стимулов на черном поле (трижды); на шестом – выбираются трижды четыре стимула на белом поле; на седьмом этапе определяется количество «полных цветовых сочетаний» (более подробно техника проведения исследования отражена в работе [3]).

Прежде чем приступить к непосредственному использованию методики Фрилинга, в экспериментально – психологических исследованиях нами на предварительном этапе была осуществлена работа по стандартизации данной методики. Известно, комплексные свойства стимульного материала, приводящие к интеграции диагностически значимой информации однозначно связаны с репрезентативностью, валидностью и надежностью методики. В то же время уже на этапе анализа правды авторского стимульного набора выяснилось, что некоторые стимулы по своим психофизическим параметрам характеризуются выраженным несоответствием. Так, например, для стимула, несущего семантическую нагрузку «красный», отклонение от спектрального красного составило порядка 40%, что соответствует 20 градациями величины порога зрительного восприятия. Столь существенное отклонение цветовому тону от спектра уверенно различимо и опосредует восприятие того цвета, к которому однозначно соответствует определение «оранжевый».

Полагая, что подобная семантическая подмена цветовых значений вызывает испытуемых психический дискомфорт, что существенно влияет на результат исследования. Кроме того, подобного рода несоответствия, которые были выявлены и по другим цветам, неизбежно приводят к рассогласованию результатов, получаемых в исследованиях, проводимых разными авторами.

Выявленные несоответствия привели нас к необходимости разработки определенной ориентированной на ЭВМ калибровочной системы, которая, имея единый «сквозной» алгоритм, могла бы явиться своеобразной базой для стандартизации стимульного материала, применяемого не только в методике Г. Фрилинга, но и других «цветовых» методиках. С этой целью нами с ориентиром на пирамиду МКО была разработана автоматизированная версия «Атласа калибровки цветовых элементов», с использованием которого и было осуществлено многомерное шкалирование имеющихся стимулов методики Г. Фрилинга. Как известно, непосредственная процедура многомерного шкалирования основывается на положении о том, что различение стиму-

определяется расхождением по ограниченному числу простых субъективных признаков, которые явно или неявно учитывают люди в своих суждениях о различии или сходстве стимулов. Полагаем, что в нашем случае такой подход представляется наиболее оптимальным, когда один субъективный признак определяется системой нескольких физических признаков или когда изменение одного физического признака ведет к изменению сразу нескольких субъективных составляющих. Поэтому при осуществлении многомерного шкалирования основное внимание, с одной стороны, было направлено на процесс нахождения минимального числа субъективных признаков, определяющих различие стимулов человеком, а, с другой стороны, - на вычисление значения («веса») признаков, которыми характеризуются данные стимулы.

Непосредственно проводимое многомерное шкалирование базировалось на использовании понятия психологического пространства, точки которого соответствовали разработанному нами стимульному материалу методики Г. Фрилинга. Для этого, аналогичного геометрическим представлениям, была введена соответствующая система координат, число которых определялось числом простых субъективных признаков - суждений. Посредством этого числа и была задана размерность психологического пространства, оси координат которого представляли собой шкалы соответствующих субъективных признаков, а положение точек - стимулов в пространстве - значения данных признаков. При этом имелось в виду, что расстояние между точками в пространстве является некоторой функцией от субъективного сходства или различия, поэтому метрическая задача многомерного шкалирования по построению модели субъективного расстояния в психологическом пространстве заключалась в том, чтобы через получаемые суждения о сходстве или различии между стимулами определить расстояние между точками.

В настоящее время на основе разработанных стандартизированных стимулов при помощи методов вероятностной статистики проводится определенная коррекция непосредственной диагностической информации, которая представлена в авторском варианте методики Г. Фрилинга.

Литература:

1. Кононова В.Н. Глубинная невербальная методика Г. Фрилинга «Цветовое зеркало» в исследовании личностных особенностей летчиков - испытуемых // Вестн. МГУ. Сер. 14, Психология. - 1995. № 3. - С. 3-10.
2. Максименко Ю.Б. Цветовая символика в экспериментально - психологических исследованиях: В помощь практическим психологам // Учебное пособие. - Донецк, 1997. - 81 с.
3. Максименко Ю.Б., Бондаренко Я.А. Использование семантики цвета в психодиагностике // Учебное пособие. - Донецк, 1997. - 106 с.
4. Петренко А.Ф., Кучеренко В.В. Взаимосвязь эмоций и цвета // Вестн. МГУ. Сер. 14, Психология. - 1988. № 3. - С. 70-82.
5. Тернер В.У. Проблема цветовой классификации в примитивных культурах // Семиотика и искусствоведение. - М., 1979. - С. 50-81.
6. Frielig H. Das Gesetz des Farde. Göttingen, Zürich, Berlin, 1968.

О.Р. Малхазов, Київ

СКЛАДОВІ ПСИХІЧНОГО ОБРАЗУ РУХОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Аналізуючи дані, наведені в роботах М.О. Бернштейна, П.К. Анохіна, Л.В. Чхадзе, Д.Д. Донського, та ін., а також результати власних досліджень, можна

констатувати, що в управлінні руховою діяльністю дуже важливу роль відіграють психічні образи, які є логічним продовженням механізмів функціонування специфічних сенсорних комплексів (ССК), специфічних сенсорних синтезів (ССС), координативних структур (КС), філо- та онтогенетичних енграм, когнітивних процесів тощо. В момент сприймання ситуації у ЦНС за участю емоційно-мотиваційної сфери орієнтовно-пошукової діяльності, екстраполяційного рефлексу та антиципації формується образ потрібного майбутнього (ОПМ) як модель діяльності, яку треба здійснити, з одного боку, та як відношення суб'єкта до цієї діяльності. – з другого. Цей ОПМ зіставляється з набором образів виконання руху, образів виконання дії, образів виконання діяльності (ОВРД), які є у досвіді індивіда.

Слід зазначити, що управління руховою діяльністю здебільшого здійснюється зовнішнім кільцем, тобто механізмом, що задає. У випадку, коли ОВРД відсутні в досвіді індивіда або вони не відповідають смисловій структурі та задачі дії, до роботи залучається власне програмуючий механізм або відшукуються вже готові – у вигляді ОВРД. В обох випадках в ЦНС формуються проекти руху (моторні образи МО), за якими визначається закон системної актуалізації філогенетичних енграм (ФЕ), ССК, КС, онтогенетичних енграм (ОЕ), що розташовані на різних ієрархічних рівнях управління у вигляді матриць. Завдячуючи механізму що зіставляє та орієнтовно-пошуковій діяльності, всі матриці орієнтуються до єдиного модулю (чи то ОВРД), управління здійснюється, переважно, внутрішнім кільцем. Хоч МО не містить у собі конкретного часу, до його складу входять темп і ритм руху, дії, діяльності та просторові характеристики, які утворюють моторне поле ЦНС. Він відображає те, що має реально відбуватися на периферії. Між МО та інстанцією м'язового відображення має знаходитись механізм формування образу координації руху, дії, діяльності (ОКРД), в якому неритмічна крива зміни зовнішніх сил, завдяки компонуванню та реалізації корегуючих імпульсів (за нашою концепцією ССК, СССР, КС та ін), приводиться до вигляду сумарного ритмічного результату, який не схожий ні на периферичний ефект, ні на зміст МО.

Окрім часових компонентів до складу МО входять і просторові характеристики. Завдяки просторовим та часовим характеристикам у ЦНС утворюється моторне поле. Для структурного аналізу рухів найбільш цікавим є те, що топологічні особливості зорового сприймання руху і його моторного відтворення разом з рисами подібності (наприклад, категорія розміру не відіграє великого значення ні для зорового розпізнання, ні для напрямку руху; і візнання, і моторне відтворення дуже чутливі до спрямування фігури у просторі) мають і суттєві розбіжності. Так, зорове сприймання більш чутливе до метричної ознаки (симетрії), в той час як моторика до цієї ознаки зовсім індіферентна.

М.О. Бернштейн розглядав МО руху як сукупність просторово- часових характеристик того, що буде виконуватись на периферії у реальному русі. До структури МО руху він відносив:

- моторне поле;
- геометричний образ з його топологією та метрикою;
- просторово - часову організацію руху.

МО руху розглядався автором з позицій біомеханіки та фізіології, що дає змогу виділити типові для нього характеристики, а саме:

- просторово - часові параметри реального руху, які функціонують на периферії і притаманні конкретному топологічному класу;

- геометричний образ, що має абстрактний характер і суттєво відрізняється від відповідних м'язово - суглобних схем та результуючої кривої конкретного кінцевого руху;

- область локалізації, яка має топологічну упорядкованість за типом зовнішнього простору або моторного поля, наданого індивіду.

Ми вважаємо, що поняття МО руху входить до складу поняття образу руху, оскільки останнє залучає до себе як всі структурні компоненти, притаманні МО руху, так і виділені нами психофізіологічні параметри, а саме:

- наявність ФЕ, у яких вже мають місце абстрактні схеми рухів, що актуалізуються за допомогою відчуттів за умови наявності цілей, мотивації, емоційного забарвлення результату руху, власне руху;

- актуалізація абстрактних схем рухів стає можливою завдяки тому, що кожна кортикальна колонка відповідно до своєї специфічної чутливості утворює передумови для актуалізації ФЕ, на підвалинах яких здійснюється формування ОЕ. Щоразу, коли колонки утворюють модулі, виникають сприятливі умови для формування ССК, СССР, оскільки утворюються тимчасові стани, в яких нейрони об'єднуються за відповідною схемою у конкретну структуру. Слід зазначити, що у створених модулях вхідні системи являють собою щось подібне до фільтру (екрану) для вхідних сигналів, який безперервно настраюється на вхідні впливи. Такий фільтр утворює самоадаптуючу систему, параметри адаптації якої знаходяться під контролем її власного минулого досвіду та тих операцій, які здійснювались у ній завдяки функціонуванню інших нейронних механізмів. Крім того, за допомогою фільтру як системи, що зумовлена взаємозв'язками між логічними елементами акту, реалізується здатність цього утворення до конструювання психічного образу.

До умов, завдяки яким забезпечується формування ССК, а на їх підвалинах - СССР і далі психічних образів слід також віднести:

- орієнтовно - пошукові реакції, які перетворюються у орієнтовно - пошукову діяльність;

- мотивацію, емоціональне забарвлення що супроводжує цю діяльність та виникає після її закінчення; цільові рухи;

- аналітико - синтетичну діяльність.

Тобто здійснюється перехід від реактивної форми реагування (відчуття) до активної (сприймання) і як наслідок - утворення ОВРД. За наявності у індивіда сформованого моторного поля у процесі сприймання ним змін, що відбуваються у оточуючому середовищі, у індивіда формується його власне сенсорне поле. Сенсорне поле формується за механізмами:

- одноразових сенсомоторних реакцій (проста сенсомоторна реакція має тільки один показник - час реакції. В нашому дослідженні це латентний час простої зорово - моторної реакції напруження та розслаблення);

- реакції вибору та відстежування, де моторне поле, включаючись до сенсомоторної координації через кінестетичні відчуття, само може стати сенсорним полем. В нашому дослідженні це латентний час складної зорово - моторної реакції вибору, переробки знаку та реакції на об'єкт, що рухається (РОР). Реакція вибору має два показники - час і точність реакції, а реакція відстежування характеризується тільки показником точності. РОР - вид реакції відстеження, яка потребує одноразового реагування у задану мить, коли відбуваються зміни у сенсорному полі. Таким чином, реакція вибору, переробки знаку, РОР характеризують особливості функціонування образу координації: руху, дії, діяльності. Отже, координація у

нашому дослідженні розглядається як реакція відстежування, узгодження моторного компонента (рухів, дій, діяльності) із динамікою змін сенсорного об'єкту реагування за умов:

- коли індивідом сприймається вся динаміка змін від вхідного до вихідного сигналу;
- комплексних реакції відстежування, коли один і той самий результат досягається за допомогою сприймання тільки різниці між цими сигналами.

Відтак, **ОВРД** забезпечує відповідність рухової дії, руху, діяльності смислової структурі та задачі дії у конкретній ситуації, що виникла і являє собою закінчену структуру.

Крім цього, слід зазначити, що управління руховою діяльністю неможливе:

- а) без екстраполяції у вигляді **ОПМ** за допомогою якого здійснюється попереднє налаштування до наступного руху;
- б) орієнтовно - пошукової діяльності, завдяки якій постійно здійснюється співставлення реально виканого руху із запланованим.

Отже, висока ступінь керуваності рухових актів значною мірою зумовлена проявом феномену випереджаючого налаштування на наступну фазу руху, який дає можливість організувати корекційний імпульс наперед, тобто у необхідний час та на необхідне зусилля. Відносно автономні підсистеми центральної нервової системи спинального рівня здійснюють функцію мінімізації зовнішніх впливів, намагаючись вивести їх з того стану, у якому вони знаходяться на дану мить. Прагнення до мінімізації впливу приводить до більш узгодженої роботи окремих підсистем підкоряючи автономну діяльність кожної з них більш ефективному рішенню рухових задач, що викликана супраспинального аферентацією. В зв'язку з цим можна вважати що з підвищенням майстерності індивід оволодіває координаційною здібністю до зменшення кількості ступенів свободи. В свою чергу це призводить до інтенсифікації процесу мінімізації взаємодії підсистем спинального рівня центральної нервової системи. В репті репті це сприяє формуванню більш удосконаленої програми управління руховими діями у вигляді складних координацій, **ССК, ССС, ОВРД, ОПМ**.

Література:

1. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологической активности. - М.: Физгиз, 1966. 349 с.
2. Анохин П.К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. - М.: Медицина, 1968. 189 с.
3. Чхадзе Л.В. Об управлении движениями человека. - М.: Физматлит, 1970. 136 с.
4. Донской Д.Д. Законы движений в спорте. - М.: Физкультура и спорт, 1968. 238 с.

Г. Меркис, Шяуляй, Литва

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ НОРМАТИВЫ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПУБЛИКАЦИЙ: ОПЫТ КРОССКУЛЬТУРНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Нарастающее типологическое разнообразие научных публикаций порождает, на наш взгляд, важную методологическую проблему. Продолжительное время центрами притяжения интересов исследователей в традиционной методологии оставались вопросы формально-логической реконструкции знания, смены научных парадигм, социокультурного "фона" науки, наукометрии и др.

Коммуникативные же аспекты, как один из факторов инструментального обеспечения intersubjectивности в процессе научного познания, на наш взгляд, и по сей день остаются без должного внимания.

Неудивительно поэтому, что методологические требования к информационно-структурной организации научного отчета (в особенности на уровне реализации) воспринимаются скорее интуитивно, чем сознательно. Бросается в глаза то обстоятельство, что эти нормативы по своему "флуктуируют" как в разных отраслях знания, так и в научных сообществах, относящихся к разным культурным и геополитическим регионам. Это свидетельствует о том, что проблема методологических норм отчета о НИР в прошлом не была определена как существенная и не была однозначно решена. Более того, можно прогнозировать, что в виду общей тенденции угасания интереса к методологической проблематике¹, вряд ли соответствующая проблема в ближайшее время будет определена в актуальном объеме.

Примечательно, что отчетам о психолого-педагогических исследованиях, подготовленным в разных культурных и геополитических регионах, в частности в сфере влияния советской и западной систем науки, свойственны достаточные различия традиций и нормативов.

По "экономическим" соображениям эмпирическую иллюстрацию вышеприведенного положения в данном контексте ограничим культурно-сравнительным исследованием т. н. феномена "тезисов". Эмпирический базис исследования составили около семидесяти опубликованных материалов по проведенным за последнее десятилетие научным конференциям и конгрессам в области педагогики и психологии. В основу исследования положен метод контент-анализа материалов и документов научных форумов. В отдельных случаях, когда на форуме принимал участие автор статьи, в качестве вспомогательного метода использовалось включенное наблюдение и вытекающие из этого наблюдения экспертные оценки.

В стихийную выборку включены форумы, представляющие как историко-теоретические, так эмпирико-экспериментальные разделы педагогики и психологии. В поле зрения попали как локальные, региональные конференции, так и международные научные форумы². География исследования охватила психолого-педагогические публикации комментируемого типа, изданные в таких странах и регионах как Россия, Беларусь, Украина, Прибалтика, Польша с одной стороны и германо-говорящие страны, Великобритания с другой стороны. В выборке представлены конференции как общего (междисциплинарного) направления (конгрессы Немецкого общества психологической науки (DGfPs) и Немецкого общества педагогической науки (DGfE)), так и конференции по узкоспециализированным вопросам педагогики и психологии (например,

¹ Идея универсальной монистической методологии, в свое время постулированная представителями позитивистической традиции, потерпела крах. Методология науки, если вообще сегодня можно говорить о таковой в традиционном смысле, функционирует как мультипарадигматическое образование, в структуре которого не может быть выделено какое-нибудь доминирующее течение.

² В частности: Конгрессы Немецкого общества психологической науки (Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie, DGfPs) и Конгрессы Немецкого общества педагогической науки (Kongress Deutscher Gesellschaft für Erziehungswissenschaft, DGfE). Оба форума проходят раз в два года. Ежегодные международные конференции по истории педагогики и образования (International Standing Conference for the History of Education, ISCHE). Съезды Рабочей группы эмпирико-экспериментальных педагогических исследований (Tagung: Arbeitsgruppe für empirische pedagogische Forschung, AEPF) (проходит два раза в год). Юбилейные конференции Вюртсбургского и Пляке (Potsdamer Wygotski-Konferenz. 31. Mai bis 01. Juni 1996. Lernen und Entwicklung aus kulturhistorischer Sicht. Was sagt uns Wygotski heute? Konferenz aus Anlass seines 100. Geburtstages. Interdisziplinäres Zentrum für Lern- und Lehrforschung der Universität Potsdam; 11nd Conference for Socio-Cultural Research: Wygotsky-Piaget, Geneva, 11-15 September 1996.) и другие.

съезды Рабочей группы эмпирико-экспериментальных педагогических исследований (АЕРФ), конференции по педагогической психологии и психологии развития, так и съезды Комиссии по педагогическому науковедению и др.)³.

В результате исследования могут быть сделаны следующие выводы. "Феномен тезисов" - явление транскультурное. Например, в советской и постсоветской системе олицетворяют типовые формулировки: "Материалы конференции X"; "Тезисы докладов конференции Y" и т.п. В западной традиции это обозначается лексическими единицами: "Abstract"; "Abstraktband"; "Zusammenfassung"; "Summary" etc. На это чисто внешнем моменте сходство исчерпывается. Основное "культурное различие" заключается в том, что "тезисам" и "абстракту" приписываются разные функции статуса.

В западной традиции т.н. "абстракт" воспринимается не как полноценный научный отчет (самостоятельная публикация), а как своего рода рекламный проспект (краткая экспозиция) запланированного научного сообщения. Иными словами он представляет собой "текст о другом тексте". Это промежуточный рабочий документ, позволяющий оргкомитету форума без особых затруднений найти ответ на два существенных вопроса: 1. Может ли вообще планируемое научное сообщение быть включено в программу форума? 2. Если да, то в какую секцию? Кроме того, том с "абстрактами" вручается участникам не во время конференции или даже с полугодичной отсрочкой после ее завершения, а, как правило, рассылается самое позднее за два-три месяца до начала форума. Соответствующая информация позволяет участнику своевременно подготовиться к конференции с точки зрения интересов и времени, определиться, в работе каких секций принять участие, какие конкретные доклады выслушать, какие вопросы подготовить для дискуссий и т.п. О чисто "рекламном" статусе томов с "абстрактами" запланированных докладов свидетельствует и то обстоятельство, что организаторы в нем часто помещают программу форума, а иногда даже картографическую информацию: о транспортных коммуникациях и особенностях гостиничного обслуживания в городе.

Следует обратить внимание и на то, что том с "абстрактами" научной конференции, как правило, не имеет международного стандартного номера книги (*Internationale Standard Book Number- ISBN*) и т.н. "копирайта" (*Copyright*). Между тем сборники статей, коллективные монографии, научные журналы упомянутыми атрибутами обязательно наделены. Это тоже свидетельствует о том, что "абстракт" является не столько публикацией, сколько раздаточным материалом, промежуточным документом, обслуживающим научный форум. Кроме того, в западной системе науки принято, чтобы научные сотрудники включали изданные "абстракты" в личный список литературы или в список литературы, представляющий достижения той организации, в которой они работают. Полноценной публикацией является не в лучшем случае односторонний текст "абстракта", а публичное устное сообщение ученого, сделанное им во время форума. При желании докладчика факт выступления всегда подтверждается соответствующей справкой оргкомитета форума и становится своего рода документом, определяющим квалификацию и исследовательскую активность члена научного сообщества.

Том с "абстрактами", как правило, не включается и в библиографию квалификационных работ. Между тем в Восточно-Европейской системе науки тезисы и по

день часто включаются в библиографию как кандидатских, так и докторских работ, в личный список литературы научного сотрудника или даже в список литературы научного подразделения. В частности, в № 6 "Психологического журнала" за 1996 г. помещен список трудов сотрудников Института Психологии Российской Академии Наук, изданных за период от 1990 г. до 1996 г. Наряду с другими типами научных публикаций отдельно в данном документе помещен и список сборников тезисов.

О том, что "абстракт" необходимо считать не научным отчетом, полноценной публикацией, а промежуточным документом, "текстом о тексте" свидетельствует и ряд других фактов. Примечательно, что "абстракту" сознательно выдвигается ряд особых требований, существенно отличающихся от нормативов, предъявляемых остальным типам научных публикаций. Примером могут служить "Рекомендации по оформлению рукописей", изданные Германским Психологическим Обществом⁴. Этим рекомендациям следуют психологи, педагоги и социологи германо-говорящих стран. В этом документе к "абстракту" предъявляются достаточно специфичные требования, позволяющие отделить его от собственно научных публикаций.

Вышесказанное позволяет сделать вывод о том, что "феномен тезисов", являясь анахронизмом с точки зрения современной методологии науки и научной информатики. Однако, он естественен и неизбежен с точки зрения культурно-научного развития соответствующего региона.

Литература:

1. Былов В.В. (1989): Научный эксперимент. Москва.
2. Краевский В.В., Полонский В.М. (1992): Методологические характеристики педагогических исследований и критерии оценки их качества. Самара.
3. Полонский В.М. (1987): Оценка качества научно-педагогических исследований. - Москва, Педагогика.
4. Саймон Б. (1989): Общество и образование: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. В.Я. Пилиповского. - М.: Прогресс.
5. СССР в цифрах в 1983 году. Краткий статистический сборник. - Москва, "Финансы и статистика", 1984.
6. Breuer F. (1991): Wissenschaftstheorie fuer Psychologen: Eine Einfuehrung. Aschendorf Verlag, Muenster.
7. Depaepe, M. (1993): Zum Wohl des Kindes? Pedologie, pedagogische Psychologie und experimentelle Pedagogik in Europa und den USA, 1890-1940. Weinheim.
8. (Gudjons, H. 1993): Paedagogisches Grundwissen: Ueberblick - Kompendium - Studienbuch. Bad Heilbrunn: Klinkhardt.
9. Merksys, G. (1996): Ergebnisse einer Evaluation von Dissertationen im Bereich der empirischen Pedagogik. In: Methoden und Anwendungen empirischer pedagogischer Forschung// K.-P. Treumann ... (Hrsg.). Munster; New York: Waxmann, 1996. S.252-263.
10. Merksys, G. (1998): Kulturhistorisches Paradigma: Einheit von Theorie und Methodologie. In: Handbuch der angewandten Psychologie: Grundlagen, Methoden, Praxis / von Rosenstiel; Hockel; Molt-Landsberg/Lech: ecomed - Losebl.- Ausg.
11. Patzelt W. (1986): Sozialwissenschaftliche Forschungslogik. Einfuehrung. - Muenchen, Wien., - 380 S.

³ Kommission Wissenschaftsforschung (DGfE); Tagung fur Pedagogische Psychologie und Tagung fur Entwicklungspsychologie (DGfPs); Arbeitsgruppe fur empirische pedagogische Forschung AEPF.

⁴ Richtlinien zur Manuskriptgestaltung. Herausgegeben durch die Deutsche Gesellschaft fuer Psychologie Dr. C. Hogrefe, Goettingen, 1987.

ИЗУЧЕНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА*

Старший дошкольный и младший школьный возраст являются одними из важнейших этапов формирования личности ребенка.

В этом возрасте большое влияние на формирование личности оказывают особенности семейного воспитания, основные ценности, нормы, стереотипы, выработанные в семье и в ближайшем окружении ребенка. В отличие от анатомических особенностей, заложенных в генах, психологические черты являются продуктом исключительно социального развития. Индивид не рождается с уже сформированным национальным характером, он формируется в процессе воспитания в данной национальной среде. «Духовное богатство индивида есть прошлое народа, к которому он сам себя причисляет. Однако не произвольно, не только «субъективно» – или «объективно» – определяет, под каким укладом раскрывается его собственное душевное содержание... Духовный уклад индивида и есть дух его народа. Определяющие истоки всякого конкретного переживания лежат в духовном укладе, который предопределяет действия и переживания не только индивида, но и всякой группы» (8;153).

Результаты исследований показали значительные различия в ценностях, стереотипах, установках представителей крымско-татарского и славянского этносов.

Сравнение терминальных ценностей показывает, что важнейшими для обоих этносов являются такие базовые общекультурные ценности как здоровье, любовь, счастливая семейная жизнь. Для крымских татар важной ценностью, по сравнению со славянами, является материально обеспеченная жизнь. Славяне выше оценивают ценность как интересная работа. Наименее важной для крымских татар является ценность творчества. При этом в низко оцениваемый ценностный комплекс наряду с творчеством входит развитие и красота природы и искусства.

У славян так же выявился комплекс наименее принятых ценностей, в который входят продуктивная жизнь, творчество, общественное признание и активная деятельность. У крымских татар ценность активной деятельности так же занимает низкий ранг. Интересно, что для двух национальностей в ряду последних стоит и ценность «счастье других».

Сравнение инструментальных ценностей показывает, что представители обоих народов в качестве главных ценностей-средств выделяют воспитанность, честность, чуткость. Однако для разных этносов они имеют различное значение. Самой важной ценностью для крымских татар является воспитанность, а для славян – честность. В обоих случаях, чуткость занимает третье место, а у славян – вместе с ответственностью.

У славян более развитым оказывается ценностный комплекс, связанный с обслуживанием деятельности: самоконтроль, смелость в отстаивании своего мнения, своих взглядов, твердая воля. Однако исполнительность оценивается славянами в два раза ниже, чем представителями крымско-татарского народа и занимает одно из последних мест. Для крымских татар исполнительность является неотъемлемой чертой народа.

* При написании статьи использованы исследования, выполненные К.В. Коростелиной в рамках конкурсного проекта «Индивидуальные Исследовательские Проекты Программы по Глобальной Безопасности и Устойчивому Развитию Фонда Джона Д. и Кэтрин Т. Макартуров».

Различия в ценностях, установках, стереотипах, выявленные у крымских татар и славян, находят свое отражение и в особенностях системы воспитания, и следовательно, в особенностях формирования личности ребенка. В связи с этим, особый интерес представляет диагностика этнических особенностей формирования личности в этом возрасте. В качестве основных методов на этом возрастном этапе выступают эксперимент, наблюдение, беседа, метод экспертных оценок.

Для диагностики личности дошкольника обычно используют рисуночные проективные методики: «Кинетический рисунок семьи», «ДДЧ», «Несуществующее животное» и т.д.

В психодиагностике продукты изобразительной деятельности рассматривались как диагностические материалы довольно давно. В старшем дошкольном возрасте изобразительная деятельность естественна, каждый ребенок на определенном этапе своей жизни увлеченно рисует. Еще Л.С. Выготский (3) показал, что в возрасте около трех лет ребенок «переходит к совершенно новому типу деятельности... к творческой деятельности». Она формируется по мере становления психики ребенка и, таким образом, может служить показателем психического развития. Но, следует отметить, что на практике возникают некоторые трудности при применении этих методик:

1. Важно то, что чем младше ребенок, тем более ограничено будет суждение о личности.
2. Бывают случаи, когда дети отказываются рисовать (объясняя это тем, что не умеют рисовать или у них плохо получится) или же рисуют что-то другое, вопреки инструкции.

Учитывая все эти трудности, а также то, что рисуночные методики – это экспериментальные методики, нашей задачей было создание конструктивной методики. Конструктивная методика – это такая методика, в ходе которой испытуемому предлагается сформировать детали, из которых нужно создать осмысленное целое, а затем по множеству его особенностей, учитываемых исследователем, делаются заключения о личности конструктора. Наша методика называется «Конструктивный тест семьи». При ее проведении ребенку не приходится рисовать, ему нужно лишь их предложенных фигур выбрать те, которые ему нравятся, разложить их на чистом листе и одеть. С помощью этой методики можно диагностировать личность в этом возрасте, а также оценить семейную ситуацию, в которой живет ребенок.

Для методики «Конструктивный тест семьи» был подобран следующий стимульный материал.

1. Фигуры людей. Всего 20 фигур взрослых людей, 10 из них мужчин и 10 женщин и 12 фигур детей – 6 мальчиков и 6 девочек. Все фигуры различаются по размерам: у взрослых фигур 5 размеров, а у фигур детей 3 размера. Фигуры так же различаются по положению рук: у половины фигур руки выпянуты и у другой половины фигур руки расположены за спиной.

2. Одежда для фигур соответствует каждому размеру фигуры и полу. Основные критерии одежды следующие:

- а) цвет; всего использовано 6 цветов – зеленый, красный, желтый, синий, коричневый и черный;
- б) форма одежды необычная, нестандартная. Для мужчин и для мальчиков – треугольные, квадратные, круглые комбинезоны, для девочек и женщин – такие же формы платьев. Каждая форма одежды имеет свое символическое значение, которое описано в методике А.А. Алексеева и Л.А. Громовой.

С целью выделения психодиагностических критериев, позволяющих оценить личность ребенка, были выдвинуты промежуточные гипотезы о том, какой показателем теста будет выявлять те или иные черты личности. Приведем несколько примеров:

Гипотеза 1 - выбор фигуры маленького размера будет соответствовать чувству неполноценности, тревожности ребенка.

Гипотеза 2 - черная одежда будет соответствовать конфликтности, враждебности, депрессивности ребенка.

Гипотеза 3- красная одежда будет соответствовать агрессивности и т.д.

Для проверки этих гипотез и определения параметров методики, выявляющей личностные характеристики детей, мы провели психодиагностическое исследование. Нами были использованы методики, определяющие особенности личности ребенка старшего дошкольного возраста: «Дом, дерево, человек», «Несуществующее животное», «Рисунок семьи» и тест - опросник родительского отношения А.Я. Варга и В.А. Столина. С помощью этих методик было получено 23 параметра, включающих в себя как личностные особенности ребенка, так и особенности семейной ситуации, в которой живет ребенок.

На втором этапе этим же испытуемым была предложена методика «Конструктивный тест семьи» и выделены следующие ее параметры:

1. размер фигуры; 2. положение рук; 3. цвет одежды; 4. форма одежды.

Параметры анализировались по фигуре папы, мамы, по самому ребенку, по брату или сестре. Также были учтены еще следующие критерии:

1. Первым ребенок выбрал маму; 2. Первым выбрал папу; 3. Первым выбрал брата или сестру; 4. Первым ребенок выбрал сам себя. Всего по методике получили 40 параметров.

Третий этап заключался в проведении корреляционного анализа (Пирсона). В результате выяснились связи между параметрами методики «Конструктивного теста семьи» и параметрами других проведенных методик.

В результате всей работы было получено 15 критериев оценки личности дошкольника. Эти критерии можно поделить на 4 основных категории:

1. Положительные черты личности ребенка;
2. Отрицательные черты личности ребенка;
3. Благополучная семейная ситуация, в которой живет ребенок;
4. Неблагополучная семейная ситуация, в которой живет ребенок;

Система интерпретации методики представлена в двух вариантах:

1. Система симптомокомплексов;
2. Система психодиагностических показателей.

Приведем примеры некоторых симптомокомплексов:

- враждебности соответствуют показатели: ребенок в коричневом; брат в красном костюме; мама в желтом;
- уверенности в себе соответствуют такие показатели: папа в зеленом; форма костюма у папы круглая; ребенок одет в желтый костюм и т.д.

Итак, можно сделать вывод о том, что «Конструктивный тест семьи» можно использовать для диагностики личности старшего дошкольника. Предложенная методика является хорошим инструментом для этнопсихологических исследований: применима не только для славянских детей, но и для крымско-татарских. Эту методику можно использовать для сравнительного анализа личностных особенностей детей крымско-татарского и славянского этносов.

Литература:

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование, М.: Просвещение, 1984г.
2. Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психологию, Киев: Ника-центр, 1997г.
3. Выготский Л.С. Проблемы возрастной периодизации детского развития. Вопросы психологии, 1972, №2, с.114-128
4. Коростелина К.В. Психодиагностика межличностных отношений. Симферополь, 1998
5. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М., Мысль, 1965.
6. Субботский Е.В. Как рождается личность. М., Знание, 1978
7. Г.Г. Шпет. Введение в этическую психологию. С.-П., 1996
8. Эльконин Д.Б. Детская психология. М., МГУ, 1977
9. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в разных возрастах: избранные психологические труды, М.: 1989.

Л.А.Мойсеенко, Івано-Франківськ

ПРО ПСИХОЛОГІЮ ПРОЦЕСУ РОЗУМІННЯ ТЕХНІЧНИХ ВІНАХІДНИЦЬКИХ ЗАДАЧ

Ефективність багатьох форм людської діяльності залежить від того, наскільки глибоко і повно при цьому здійснюється процес розуміння. «Розуміння ... має безпосереднє відношення не до виявлення нових знань про дійсність, а до її засвоєння, вписування нового в структуру досвіду, особистісного знання.» [7, С. 89]

Сьогоднішній студент технічного вузу - це майбутній спеціаліст, якому буде необхідно оволодівати новою технікою, а отже, розуміти принцип її дії, в разі необхідності удосконалювати технічні засоби. А це означає виявляти нерациональні ланки в механізмах і покращувати їх, що також базується на глибокому розумінні. Необхідність формування у студентів творчого підходу до вирішення нових задач та усвідомлення того, що розуміння - «стартовий майданчик» при їх розв'язуванні, засвідчує актуальність дослідження процесу розуміння студентами технічного вузу творчих задач, зокрема винахідницьких.

В психологічній літературі не існує єдиної теорії розуміння. Частіше всього дослідників цікавить процес розуміння з точки зору його закономірностей і механізмів, а також умов, від яких залежить ефективність процесу. Більшість вчених, що досліджували феномен розуміння, близькі до позицій С.І.Рубінштейна, Г.С.Костюка, які вважали процес розуміння - мислительним процесом, однак таким, що не зводиться лише до мислення і включає в себе інші психічні процеси. Такими авторами є: А.В.Антонов [1], В.В.Знаков [4], В.О.Моляко [8], А.Б.Коваленко [5]. До розуміння приводить спостереження, пам'ять, уява. Але доступність форми інформації, що подається, автоматично не веде до розуміння об'єкту чи процесу, суб'єкт повинен її переробити відповідним чином.

Аналізуючи стан розробки проблеми розуміння на сучасному етапі, слід відмітити, що переважна більшість дослідників приділяють увагу розробці проблеми розуміння текстів (А.В.Антонов [1], Л.П.Добласв [3], В.В.Знаков [4], та інші). Значно менше досліджень, в яких розуміння аналізувалось би у динамічному аспекті, наприклад, у процесі розв'язування будь-якої задачі. Серед таких - роботи Л.П.Гурової [2], Ю.К.Корнілова [6], В.О.Моляко [8], та інших.

Сформована на основі теоретичного аналізу проблема розуміння як динамічного процесу, що супроводжує розв'язування творчої технічної задачі, була

покладена в основу експериментального дослідження процесу розуміння студентами технічних винахідницьких задач. Щоб отримати досить різносторонню характеристику розуміння вивчалися його прояви: 1) на різних етапах процесу розв'язування; 2) при розв'язуванні різних задач.

Під правильним розумінням технічної винахідницької задачі будемо мати на увазі процес встановлення суттєвих ознак об'єктів та їх функцій, встановлення суттєвих зв'язків між цими ознаками і наявними у суб'єкта еталонами, що дозволяє об'єктивно інтерпретувати інформацію, що містить винахідницька задача. Відмітимо, що при розв'язуванні технічних задач основним критерієм розуміння є розв'язок і його зміст. Крім того, розуміння фіксувалось через зміст запитань, висловлень, записів, замальовок, якими супроводжувалось розв'язування задач.

В дослідженні прийняло участь 40 студентів молодших курсів Івано-Франківського державного технічного університету нафти і газу. Всі студенти обрали інженерні спеціальності.

Якісний і кількісний аналіз отриманих результатів досить переконливо свідчить про те, що студенти виявляють певне розуміння винахідницьких задач, готові працювати над їх розв'язуванням, проявляють інтерес до таких задач, хоч не всім вдається досягти позитивного результату. Їх результативність в значній мірі обумовлена розумінням самої задачі.

Найбільш значущими для формування розуміння є три мислительні процедури: впізнавання нового у відомому матеріалі; висування гіпотез про минуле чи майбутнє об'єкту, ситуації, які необхідно зрозуміти; об'єднання елементів процесу розуміння в ціле [4,6]. Це яскраво проявляється при виконанні студентами простих творчих завдань, як то: "Знайти нове застосування гайки, алюмінієвого дроту, порожньої пластмасової пляшки і т. п." Нові застосування явно знаходились на основі однієї із вказаних процедур. Наприклад, алюмінієвий дріт одні пропонували застосувати як в'язальний дріт (впізнали), другі - порізати (як?, з якою метою?) - прогнозування дії, треті - виготовити ланцюжок (об'єднання утворених частин в ціле). Більш того, зазначимо, що при розв'язанні кількох подібних задач у студентів виявлена суб'єктивна перевага до використання тієї чи іншої процедури. Це зумовило провести аналіз їх використання в процесі розуміння більш складних творчих технічних задач.

На етапі вивчення умови задачі на перший план виходить розкриття суттєвого в об'єктах і процесах, тобто предмети і явища відносились до певної категорії, про що свідчать запитання та вислови студентів. Іншими словами, шукалась відповідь на запитання "Що це таке?" Отже об'єкти і процеси спочатку впізнаються студентами, а коли не вдається впізнати, йде активна пошукова діяльність по виявленню незрозумілого в тексті умови задачі, відбувається встановлення взаємозв'язку нового з наявними знаннями, вираження його змісту в таких термінах і поняттях, якими кожен студент відображає навколишній світ.

З пошуком розв'язку винахідницьких задач, на етапі формування задуму, продовжується процес поглибленого усвідомлення і розуміння змісту задачі. Студент сам диференціює умову на відоме і невідоме, тим самим визначає для себе протиріччя - джерело незрозумілого. А щоб це зрозуміти висувається перша гіпотеза, якою детермінується подальший пошук. Це відбувається до того часу, поки не вступає в дію визначення чи призначення інших деталей з умови задачі, під впливом яких, перевіряється дана гіпотеза. Не задовільнивши умову, але значно об'єднавши вказані в задачі об'єкти, вона замінюється іншою. Нова гіпотеза перевіряється умовою і може знову бути відкинутою і т. д.

Можна стверджувати, що на етапі пошуку розв'язку винахідницької задачі процес її розуміння продовжується паралельно з таким пошуком (про що яскраво свідчать замальовки, креслення, які при цьому виконують студенти). Висунена гіпотеза відносно розв'язку - є одночасно і гіпотезою процесу розуміння, яка висвітлює певні сторони об'єктів чи процесів, що необхідно зрозуміти. Неврахованість певних суттєвих властивостей предмету, що досліджується, веде до неповного чи хибного його розуміння. Подолати таке розуміння вдається шляхом висунення іншої гіпотези. Вивчивши таким чином різні сторони об'єктів, студенти розпо-чинають мислителне конструювання цілого з утворених частин (виявлених за допомогою впізнавання і прогнозування об'єктів чи процесів з їх призначенням та функціонуванням). Нове ціле перевіряється умовою задачі та "ідеальним розв'язком".

Слід відмітити, що для винахідницьких задач властиве поняття "ідеальний розв'язок" - найбільш сильний із всіх мислимих і немислимих розв'язків таких задач. Тобто, необхідно зрозуміти що таке "ідеальна машина", "ідеальна речовина", "ідеальний механізм" (машини, речовини, механізму не існує, але потрібна дія виконується) і при розв'язуванні наблизитись до них.

Такою є загальна характеристика розуміння студентами винахідницьких задач в процесі їх розв'язування. Що ж до виявлених нами суб'єктивних відмінностей у використанні мислителних процедур впізнавання, прогнозування, об'єднання, то зауважимо, що вони також мали місце. Ми спостерігали, що в результаті мислителної взаємодії студентів і об'єктів, про які йдеться в задачах, в одних студентів на перший план виходять операції пошуку аналогів за зовнішніми властивостями - впізнавання. Вони рідко переходять до операцій прогнозування і переважно знаходяться під впливом один раз висунотої гіпотези. Тому розуміння таких студентів відображає об'єкти і процеси односторонньо. При цьому їх ітелектуальній діяльності, спрямованій на розв'язання винахідницької задачі, не властива впевненість у вірності обраного шляху. Інші студенти намагались виявити найрізноманітніші властивості об'єктів за допомогою великої кількості гіпотез. Процедура прогнозування, що домінувала в їх мислителній діяльності, породжувала багато ідей щодо змісту задач чи шляхів розв'язування, але вони не вивчалися достатньо. Було також виділено групу студентів, які після впізнавання знайомих об'єктів, погнозування щодо їх застосування, значну увагу приділяли процедурі об'єднання виявлених елементів.

Отримані індивідуальні відмінності було проаналізовано на основі системно-стратегичного підходу до творчої технічної діяльності. Його автор - В.О.Моляко вбачає успіх такої діяльності в індивідуальному стані розвитку однієї із 5-ти стратегій (аналогізування, комбінування, універсализація, реконструювання, випадкові підстановки), що властива (або ні) конкретному суб'єкту, який розв'язує творчу задачу. Ми дійшли висновку, що процес розуміння винахідницьких задач також спрямовується однією із названих стратегій, або, точніше, тенденцією до певної стратегії. Причому якість розуміння прямо пов'язана із ступінню сформованості такої стратегії. Це виражається у вмінні поєднувати мислителні процедури впізнавання, прогнозування, об'єднання. У випадках, коли суб'єктивна мислителна тенденція не сформувалась до рівня суб'єктивної мислителної стратегії, ми отримували поверхнєве, неповне чи хибне розуміння. І навпаки, коли пошукова діяльність студента спрямована сформованою стратегією, студент досягав повного розуміння винахідницької задачі (хоч і не завжди знаходив її розв'язок).

Отже наше дослідження процесу розуміння студентами винахідницьких задач дає змогу зробити такі висновки: він настає через виділення головної технічної сутності структур і функцій, що містить задача за допомогою мислителних процедур

впізнання, прогнозування, об'єднання; якісна відмінність процесу розуміння студентами винахідницьких задач залежить від сформованості у студентів стратегічної пошукової діяльності.

Література:

1. Антонов А.В. Информация: восприятие и понимание. - К., 1988. - 184с.
2. Гурова Л.Л. Процессы понимания в развитии мышления // Вопросы психол. 1986. №2. - С.126-137.
3. Добрава Л.П. Смысловая структура учебного текста и проблемы ее понимания. - М. - 1982. - 176с.
4. Знаков В.В. Понимание в познании и общении. - М., 1994. - 237с.
5. Коваленко А.Б. Психология разумения творческих задач. - К., 1994. - 116с.
6. Корнилов Ю.К. Психологические проблемы понимания. - Ярославль, 1979. - 80с.
7. Костюк Г.С. Начально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. - К., 1989. - 408с.
8. Моляко В.А. Психология конструкторской деятельности. - М., 1983. - 136с.

С.Г. Москвичев, Киев

К ВОПРОСУ О ЛИЧНОСТНОЙ ПРИЧИННОСТИ ПОВЕДЕНИЯ

Наряду с биологической и социальной выделяется и личностная причинность поведения. Правда, научный анализ таких ее механизмов как отношение, целеполагание, воля, черты характера и др. вскрывает стоящие за ними достаточно сложные феномены. Из-за неоднозначной их трактовки в психологической науке и, главное, частой нечеткой представленности в сознании актуальными остается ряд теоретических и практических проблем. Показательно в этом смысле отношение, которое при ближайшем рассмотрении оказалось не столь понятным, как это казалось вначале. Так заключение, что низкая успеваемость является результатом плохого отношения к учению, бывает недостаточно, поскольку остается неясным, чем обусловлено само это отношение. Не в последнюю очередь, именно поэтому появились другие, близкие к отношению, но «претендующие» на собственную специфику, понятия типа внутренней позиции, смысла, установки, аттитюда, предпочтения и др. Соотнося все это с известной идеей 3-компонентной структуры диспозиции, их можно рассматривать как внутреннюю предрасположенность к восприятию объекта, эмоциональной его оценке и соответствующему действию. Хотя это еще не решение проблемы личностной причинности, поскольку открытым остается вопрос об осознании эмоционального переживания. По-видимому, именно этим объясняется неоднозначность мнений по поводу роли эмоций и чувств в организации практической деятельности. Наши собственные исследования также не выявили достаточной корреляции между тревожностью студентов по шкале MAS и результатами экзаменационной сессии. Определенную роль могло бы внести не раз изучавшееся влияние уровня общей удовлетворенности трудом на его продуктивность. Однако и здесь единая точка зрения пока не выработана. Более того, эвристическая ценность этого сложного чувства из-за нечеткой представленности в сознании составляющих его частных удовлетворенностей иногда ставится под сомнение.

Не вполне осознанным оказывается и целеполагание. Так, в случае с ближайшей целью, можно столкнуться с трудноразрешимым вопросом о соотношении ценности (полезности) ее объекта и вероятности его получения, т.е. с субъективным, малоосознаваемым характером принимаемого решения. Оценка возможности достижения отдаленной цели также не всегда вербализована (О.К.Тихомиров). Из-за чего трудно, бы-

наст, понять, почему привлекательность будущего порой не снижается даже при незначительной надежде на его реализацию. Не удивительно, что на практике, с одной стороны, применяется специальная тактика «управления целями» (П.Друкер) или целеполагание рассматривается как регулятивный механизм учебной деятельности (Ю.М.Швалб). С другой же, например, А.С.Макаренко призывал трансформировать конечную цель (как часто непонятную для детей и потому малопримемую) в последовательную цепочку более доступных целей, а В.А.Сухомлинский старался учить детей так, чтобы они специально не сосредоточивали внимание на цели. Поэтому нельзя не задуматься над утверждением, что сама по себе цель смысл деятельности не порождает, необходима ее связь с чем-то личностно значимым (Д.А.Леонтьев). В отличие от вербализованных переживаний (среди них и постановка цели) это «что-то» может не лежать на поверхности сознания, и при их несовпадении скорее изменится знак этих переживаний, в данном случае цель деятельности, чем смысл (А.Г.Асмолов).

Еще более осознанным психическим явлением считается воля. Это не особый процесс или состояние, а скорее их совместное системное функционирование, т.е. высшая психическая функция (В.А.Иванников). Однако предпамеренность является лишь необходимым, но еще недостаточным условием волевого действия (А.Н.Леонтьев). Сомнения относительно «свободной воли», возникли в связи с такими концепциями как инстинкт (З.Фрейд, У.Мак Дауголл), предвещающая решение и подчиняющая себе мышление установка (О.Кюльпе), непредставленная в сознании детерминирующая тенденция (Н.Ах), квазипотребность «невольно» возвращаться к прерванной деятельности (К.Левин). Хотя для практических целей наибольший интерес представляет механизм волевой саморегуляции на основе habit У.Джемса (привычки, обыкновения, навыки), который как бы автоматически управляет действием. Неосознанный характер более или менее устойчивого к ситуации привычного поведения позднее подчеркивала Л.И.Божович. Часто обдумываемое лишь постфактум оно переживается как комфорт или дискомфорт, если действие не совершилось (И.Д.Бех).

Говоря о мотивационном значении личностных черт, следует выделять из неограниченного их количества то, что действительно обладает побудительными возможностями, а также выявлять соответствующий механизм. Проблема здесь в том, что дискуссия между сторонниками «теории черт», теми, кто придает особую важность ситуации, и утверждающими наличие трансакции между личностью и ситуацией далека от завершения. Как наиболее влиятельному источнику, обуславливающему поведение, нельзя отдать предпочтение ни черте личности, ни ситуации, ни их взаимодействию (К.С.Бауэрс). Хотя выходу из положения помогает обращение к самосознанию, поскольку именно его постижением завершается изучение личности (С.Л.Рубинштейн), а функция саморегулирования и самоконтроля только и возможна за счет «Я-образа» (Б.Г.Ананьев). Если, например, представление о себе противоречиво, тенденция к конгруэнтности требует изменения собственного имиджа (Л.Фестингер). Прежде всего это касается личностных факторов (Е.Аронсон), особенно при оценке способностей, компетентности и нравственности: осознание того, что «Я» не отвечает общепринятым представлениям, вызывает тревогу по поводу социальных последствий и чувство уязвимости (А.Д.Бремер). Для конкретизации этих положений были проведены два эксперимента. В одном из них установлено, что расхождение между воображаемым «Я» по поводу некоторых, не всегда одобряемых личностных проявлений (экстернального локуса контроля; противоборства, уступчивости или избегания в конфликте; макиавеллизма и жадности повыситься в должности) и данными соответствующего тестирования может быть существенным. То, что наличие у себя этих качеств испытуемые старались преуменьшить, позволяет говорить о переживаниях типа

«Я-хороший/Я-плохой» (В.П.Трусов), тенденції уникати розходжень самооцінюваного характеру і виконувати для цього необхідні дії (Р.А.Викунд), фліктом в сенсі і бажання зберегти непротиворічливий «Я-образ» шляхом опрацьованих маніпуляцій свідомістю і в деяких-то інших поступках (В.В.Столін), т.е. о переживанні ними внутрішньої ситуації, коли корекція власного іміджу вважається неминучою (К.Роджерс). Подібна ситуація особистості була об'єктом спостереження досвідченого, проведеного методом ролевої гри. Її результатом стало те, що самооцінка бажання підвищилася в обов'язку і вираженості макиавелізму в порівнянні з даними відповідного тестування була скоректована в сторону зближення з реальністю. Так що в разі з соціально значимими рисами особистості необхідний визначений «компроміс з самими собою», який тільки і може бути передумовою змін в поведінці.

Для відображення розглянутих механізмів «психологічної причинності» в житті особистості класу потребних станів може служити збиральне поняття - «запити особистості». Це гіпотетичні змінні. Об їх наявності можна судити лише опосередковано, діагностуючи індивідуальні особливості відповідних проявів психіки. Предпочитальне поведіння на цьому рівні не тільки не пов'язане з логікою адаптації і виживання, але, навпаки, вступає з нею в протиріччя.

Е.Л. Носенко, С.Ю. Сковорцов, Дніпропетровськ

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ЗМІНИ ПАРАДИГМИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ЯК ІНТЕГРАЛЬНОЇ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Проблема емоційної стійкості людини, як цілком слушно підкреслює один з дослідників О.Я.Чебикін у останній монографії, присвяченій цій проблемі [11], відносно «молодою» у психології особистості. Навіть саме поняття ще не має вичерпаної і загальноприйнятої дефініції. Воно з'явилося у психологічному словнику тільки у 1996 році [6].

Незважаючи на це, проблема одержала достатнє висвітлення у літературі інтерес до неї помітно зростає у останні роки, про що свідчить, зокрема, поширення прикладного контексту, у якому ця проблема почала розглядатися як в вітчизняній [10], так і в зарубіжній психології [12]. Якщо раніше вона вивчалася переважно зв'язку з завданням прогнозування ефективності професійної або спортивної діяльності в екстремальних (стресогенних) умовах, то зараз емоційну стійкість вважають однією з найважливіших детермінант успіху життєдіяльності у цілому, складовою частиною так званого емоційного інтелекту людини [12]. Недаром емоційна стійкість як один з «великих» факторів фігурує у новітніших п'ятифакторних і навіть трьохфакторних моделях особистості [13].

У зв'язку з цим виникає необхідність більш чіткого визначення саме емоційної як це не парадоксально може звучати, ознак емоційної стійкості. Адже відомо, що декларуючи інтегративність цієї властивості особистості [5], дослідники більше уваги приділяли вивченню її психофізіологічних аспектів (зокрема характеристик нервової системи), які впливають на ефективність виконання конкретних видів професійної діяльності, пов'язаних з ризиком або специфічними умовами (тривала ізоляція

підвищене інформаційне навантаження і таке інше). У процесі виконання цих досліджень навіть почали відокремлювати такі різновиди емоційної стійкості, як: емоційно-сенсорна, емоційно-моторна, емоційно-мнемічна, емоційно-інтелектуальна стійкість і таке інше, що, на наш погляд, призвело до виникнення тупикової ситуації у вивченні цього феномену. Її основна причина, як здається, полягає у надмірно жорсткій, так би мовити, прив'язці підходів до визначення ознак емоційної стійкості до конкретних видів професійної діяльності, ця тенденція зберігається до цього часу.

Розчарування у зв'язку з явним перебільшенням ролі природних ознак ВНД при дослідженні емоційної стійкості відчувалося тоді, коли було встановлено, що в одних видах професійної діяльності особи із слабкою нервовою системою, скажімо, виявлялись нездатними діяти ефективно в екстремальних умовах і навіть відчували шок, а в інших, навпаки, слабкість нервової системи не заважала високій ефективності діяльності (зокрема в умовах монотонії). За даними Л.М.Аболіна [1], вплив властивостей нервової системи на ефективність діяльності взагалі зводиться нанівець з ростом професійної майстерності.

Виявились протиріччями й погляди деяких авторів на ніби-то суттєву роль здатності людини «регулювати власне емоційне збудження» як одну з ознак емоційної стійкості. В одних роботах стверджується, що у тих суб'єктів, у яких в екстремальних умовах емоційне збудження досягає значної інтенсивності, спостерігається емоційна стійкість, що забезпечує належний рівень ефективності діяльності. В інших - показано, що невисокий оптимальний рівень емоційного збудження є основним фактором успішності діяльності. Ці приклади свідчать про те, що ефективність діяльності в екстремальних умовах, сама по собі, ще не може вважатися достатньою ознакою емоційної стійкості людини. Якість виконання професійної діяльності може забезпечуватися не тільки завдяки емоційній стійкості, але і внаслідок психофізичного перенапруження, яке, кінцевим чином, призводить до вичерпання психофізіологічних резервів і зниження продуктивності діяльності. Як підкреслюють у цьому зв'язку Г.Т.Береговий та О.І.Жданов [2], стиль поведінки, орієнтований на досягнення високої ефективності діяльності, може перетворюватися у ситуативний (при неможливості розрізнення людиною-діячем понять «бажаю» і «можу») і призводити до професійної декваліфікації за станом здоров'я або внаслідок соціально-психологічної дезадаптації. Таким чином, він не має нічого спільного з емоційною стійкістю, а спроби розглядати останню, подібно тривожності, як особистісний і ситуативний феномен свідчать про ігнорування саме емоційного компоненту цієї властивості особистості. Підводячи итог вищезазначеному, можна стверджувати, що нарізана необхідність зміни підходу до вивчення проблеми емоційної стійкості у напрямку введення її в професійного контексту і залучення фахівців в галузі професійного підбору вирішення задач визначення тих характерологічних та інших властивостей особистості, які у поєднанні з емоційною стійкістю важливі для успішного виконання конкретних видів професійної діяльності в екстремальних умовах.

Мета даного повідомлення полягає в тому, щоб не тільки привернути увагу колег до необхідності зміни парадигми досліджень емоційної стійкості, але й окреслити деякі підходи до вирішення цієї задачі. Аналіз стану дослідження проблеми емоційної стійкості дає змогу відокремити певні важливі кроки, які вже зроблені на цьому шляху. До спроб привести ознаки емоційної стійкості у систему можна віднести визначення змісту цього поняття П.Б.Зильберманом [5], який запропонував інтерпретувати емоційну стійкість як інтегральну властивість особистості, що містить емоційні, волевільні, інтелектуальні і мотиваційні компоненти. Їх взаємодія забезпечує оптимально успішне досягнення мети діяльності у складній емотивній ситуації. В

залежності від наявності чи відсутності у людини цієї властивості характеризується тим чи іншим рівнем сензитивності до емоційних подразників. З одного боку, та демонструє різну міру порушення психічних механізмів регулювання поведінки під впливом емоційного збудження, - з іншого. Значущість останніх аспектів виявлення емоційної стійкості підкреслює Я.Рейковський [9].

Конструктивною є й точка зору А.Е.Ольшаннікової, згідно якої емоційна стійкість визначається моментом переходу емоційного збудження в емоційну напруженість [8]. Оскільки емоційна напруженість як специфічний стан людини досить чітко операціоналізована, з'являється можливість об'єктивної оцінки наявності чи відсутності у людини емоційної стійкості з урахуванням саме емоційного компонента цієї інтегративної властивості особистості.

Одним з авторів цього повідомлення у свій час було запропоновано визначення емоційної стійкості, яке враховує той же самий критерій, що розглянутий вище. Емоційна стійкість трактувалась як системна властивість особистості, що дає змогу людині протистояти виникненню стану емоційної напруженості у критичних ситуаціях життєдіяльності. Такий підхід відкриває шляхи експериментального вивчення емоційної стійкості з використанням комплексу критеріїв, запропонованих для діагностики емоційної напруженості. Для його практичної реалізації нами розроблена комп'ютерна модель пізнавальної (мнемічної) діяльності, за допомогою якої створюються відповідні умови для виявлення саме емоційно-вольових компонентів емоційної стійкості людини як конституційних компонентів її властивості особистості. У обґрунтуванні окремих параметрів моделі та організації експериментальної перевірки брали участь колеги авторів повідомлення Самошкіна Л.М., Чугай А.О., Дубич С.Я., Шевяков О.В., Кутюков К.П. Розробка програмного забезпечення моделі здійснена студентами факультету прикладної математики ДДІ під керівництвом доцента кафедри математичного забезпечення ЕОМ Карпова О.М.

Моделю містить два блоки. У першому за допомогою відповідних тестів оцінюються: особистісна та ситуативна тривожність, рівень нейротизму, мотивація досягнень, емоційна сензитивність (як характерологічна ознака чутливості до невдач у діяльності), нетерпимість до ситуації невизначеності та особливості добору стратегій подолання критичних ситуацій життєдіяльності, які притаманні індивідууму як одна з форм відображення його попереднього емоційного досвіду. Дві останні методично розроблені американськими дослідниками і перекладені нами з англійської мови. Вибір зазначених вище методик для оцінки емоційної стійкості зумовлений тим, що в літературі з проблеми психології особистості містяться численні посилання на наявність тісного взаємозв'язку тривожності з успішністю виконання практично усіх видів діяльності людини в емоційних ситуаціях [14], на важливість урахування мотивації досягнень як однієї з фундаментальних передумов ефективності діяльності у емоційних ситуаціях, на різке зниження помітності як однієї з центральних ознак нетерпимості до ситуації невизначеності. Остання, у свою чергу, тісно пов'язана з рівнем тривожності та нейротизму, а через них - і з емоційною стійкістю.

Другий блок моделі для прогнозування емоційної стійкості містить комплексний тест мнемічної діяльності незвичної форми, який складається з трьох взаємопов'язаних компонентів, що виконуються послідовно, але як єдине комплексне завдання. Однотипні (але не повністю ідентичні) завдання пред'являються досліджуванам тричі, причому при другому пред'явленні для виконання одного з субтестів створюються надмірно складні умови, які "приречують" практично кожного виконавця тесту на невдачу. В першій і третій серіях тесту мнемічна діяльність цілком

відповідає обсягу оперативної пам'яті і є доступною для успішного виконання будь-яким досліджуванам.

Обираючи саме мнемічну діяльність як таку, по результатах виконання якої в описаних вище умовах ми сподівались оцінювати емоційну стійкість людини, ми керувались наступними міркуваннями. За даними деяких дослідників [3] та нашими власними даними [7], стійкість мнемічних функцій без перебільшення, центральним компонентом стресостійкості у цілому. Оскільки критерійний нами підхід до вивчення емоційної стійкості базується на урахуванні фактичного виникнення (чи не виникнення) у людини в стресогенних умовах стану емоційної напруженості, саме характеристики виконання мнемічної діяльності у контрольованих умовах здавались нам найбільш зручними і надійними показниками появи чи відсутності емоційної напруженості як ознаки рівня емоційної стійкості. Комп'ютерний варіант реалізації цієї моделі дає можливість додатково зареєструвати часові характеристики виконання завдань тесту, які можуть бути не тільки показниками ефективності мнемічної діяльності (або ускладнень у пригадуванні інформації), але й мірою вольових зусиль, що людина докладає для успішного виконання діяльності. Оскільки низького рівня вольових зусиль ми вважали скорочення латентних періодів реакцій на запитання тесту у поєднанні з відсутністю відповідей на них, або наявністю помилкових відповідей.

Обробка результатів експериментальної перевірки особливостей поведінки групи студентів університету (різних спеціальностей) під час виконання завдань, передбачених розглянутою вище моделлю, дозволила зробити такі спостереження. По-перше, виявлений статистично значущий зворотний зв'язок між кількістю правильних відповідей на основне завдання першої серії тестів та такими особистісними характеристиками, як ситуативна тривожність, особистісна тривожність, нейротизм, нетерпимість до ситуації невизначеності. Позитивна кореляція встановлена між рівнем мотивації досягнень і вибором конструктивної стратегії поведінки у критичних ситуаціях та кількістю правильних відповідей на завдання субтесту, який досліджувані оцінювали як основний. Ці дані свідчать про наявність зв'язку між майже всіма особистісними ознаками емоційної стійкості та ефективністю виконання мнемічної діяльності.

По-друге, ще на більш високому статистичному рівні встановлена лінійна кореляція між всіма обраними нами особистісними ознаками емоційної стійкості та якістю виконання завдань того субтесту другої серії мнемічних завдань, що був складовою частиною комплексного завдання, у межах якого моделювався стрес виконання емоційної стійкості. Справа в тому, що мови виконання даного субтесту абсолютно не відрізнялись від умов виконання логічних субтестів в інших серіях мнемічних завдань і зниження якості виконання цього субтесту у деяких досліджуваних можна пояснити тільки виникненням у них стресу неспіху під час виконання паралельного завдання. Отримані дані відіграють про те, що за допомогою розробленого підходу враховуються саме емоційні аспекти емоційної стійкості, які довгий час залишались недоступними експериментальному вивченню.

По-третє, нами виявлена можливість використання латентних періодів реакцій на завдання тестів для оцінки вольових зусиль, що досліджувані докладають до виконання мнемічної діяльності. Можливість розробленої моделі не вичерпується, вищезазначеними спостереженнями. Їх аналіз потребує більш докладного викладення, яке не вміщується у рамки цього повідомлення. Відмітимо останнє, - мабуть, найважливіший для задач цього дослідження, - результат: ознаки емоційної стійкості, у тому вигляді, у якому їх можна діагностувати за допомогою розглянутого у

повідомленні підходу, виявились надійно корелюючими також і з рівнем академічності наших досліджуваних (причому різних спеціальностей). Це означає, нам вдалося виявити і вимірити саме ті ознаки особистості, що зумовлюють ефективність провідної діяльності досліджуваних – учбової діяльності. Цими ознаками є ознаки емоційної стійкості, бо успішна учбова діяльність потребує і величезних зусиль, і вміння долати невдачі, і спроможності саморегулювати діяльність і високої мотивації досягнень.

Література:

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987, 262 с.
2. Береговой Г.Т., Жданов О.И. О стилях поведения операторов в экстремальных условиях деятельности // Психологический журнал. 1992, Т.13, №6, с.49-53.
3. Гарбер Е.И. Устойчивость мнемических функций как основа психологической устойчивости профессиональной деятельности. – В кн.: Психологическая устойчивость профессиональной деятельности. Москва-Одесса, 1984.
4. Гиссен Л.Д. Некоторые психологические аспекты изучения психологического стресса в спорте. В кн.: Психологический стресс в спорте. Пермь, 1995, 104 с.
5. Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость оператора. – В кн: Очерки психологии труда. Наука, 1974, с.138-173.
6. Конюхова Н.И. Словарь-справочник практикующего психолога. – Воронеж: НПО "МОДЭК", 1996, 224 с.
7. Носенко Э.Л., Егорова С.Н. Память и эмоциональное состояние. Днепропетровск: ДГУ, 1996, 168 с.
8. Ольшаникова А.Е. К проблеме диагностики эмоциональной устойчивости. – В кн.: Вопросы диагностики психического развития. Таллинн, 1974.
9. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. – М.: Прогресс, 1979, 392 с.
10. Хащенко В.А. Способы разрешения межличностного конфликта в экстремальных условиях жизнедеятельности // Психологический журнал. 1993, т.14, №3, с.38-46.
11. Чебыкин А.Я. Проблема эмоциональной устойчивости. – Одесса, 1995, 195 с.
12. Coleman, D. Emotional intelligence. N.Y.: Bantam Books, 1993.
13. Goldberg, L.R. The development of markers for the Big-Five factor structure // Journal of Personality and Social Psychology. 1992, v.59, p.1216-1229.
14. MacLeod, Colin, Donnellan, Avonia. Individual differences in anxiety and the restriction of working memory capacity // Personality and Individual Differences. 1993. v.15(2), p.163-173.

Д.А. Останина, Симферополь

ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РАЗНЫХ ЭТНОСОВ*

В последнее время запросы практики все больше и больше требуют использования в маркетинге психологических знаний. Множество теорий маркетинга с точки зрения психологии выглядят бездоказательно и несколько наивно. Сегодня возникает необходимость на основе современного знания законов психологии обосновать те феномены, которые существуют в маркетинге. В связи с этим остро встает проблема изучения этнических особенностей потребительского поведения. Маркетинговые рекламные мероприятия должны проводиться с учетом этнических различий в восприятии товаров и услуг, рекламных обращений, ценностных ориентаций и потребностей.

* При написании статьи использованы исследования, выполненные К.В. Коростелиной в рамках конкурсного индивидуального Исследовательского Проекта Программы по Глобальной Безопасности и Устойчивому Развитию Фонда Джона Д. и Кэтрин Т. Макартуров.

стей. «Из психологического склада рас вытекает их понятие о мире и жизни, следовательно, их поведение и, наконец, их история. Воспринимая известным образом впечатления от внешних вещей, каждый индивид чувствует, мыслит и поступает совершенно иначе, чем будут чувствовать, мыслить и поступать те, которые обладают совершенно отличным психическим складом» (2). Этнические особенности будут проявляться в мотивации потребительского поведения и т.д.

Результаты исследования (4) потребностей, ценностей, эмоций и т.д. представителей крымско-татарского и славянского этносов показали наличие значимых различий в потребности-мотивационной сфере. Анализ потребностей показывает, что существуют существенные различия в оценке этносами условий жизни. Крымские татары оценивают как наименее удовлетворительные жилищные условия и социальную защищенность, славяне – медицинское обслуживание и уровень доходов. Оба этноса наиболее удовлетворены возможностью получения информации и свободой вероисповедания и политической активностью. Славяне так же оценивают как хорошие возможности использования денег и бытовые условия в районе проживания.

Славяне не удовлетворены жизненными перспективами, работой и материальным благополучием. Крымские татары более терпимо относятся к проблемам разных сторон жизни. Они расценивают как более удовлетворительные стороны жизни связанные с семьей и общением: отношения в семье, дети, их здоровье и благополучие, общение с друзьями, с людьми, близкими по интересам. Оцениваются как удовлетворительные и характер труда, отношение к работе, возможности продвижения по службе.

Крымские татары ориентированы на взаимозависимость внутри своего круга, отношения в семье и с друзьями. Они находятся в состоянии дефицита удовлетворенности потребностей в связи с тем, что ставят в зависимость удовлетворения одних потребностей от других.

Цель настоящей работы – исследование и обоснование различий в мотивационной сфере представителей потребительских типов, относящихся к различным этническим группам. В данной статье будут представлены результаты исследования мотивации потребительского поведения одной этнической группы: славян.

Потребители, отличаясь по своей потребительской активности, способностям, вкусам и т.д., не могут иметь одинаковую тактику поведения. Они образуют определенную иерархическую структуру, на вершине которой находятся лидеры потребления с наивысшим потребительским статусом и престижем. Они принимают решения, отражающиеся позднее на поведении всех остальных потребителей. Слабые, пассивные потребители стремятся к более дешевым и прочным товарам.

На наш взгляд, мотивация связана со всеми элементами потребительского поведения: актуализацией потребности, возникновением и формированием мотива принятия решения и т.д. Безусловно, «мотивация как движущая сила человеческого поведения занимает ведущее место в структуре личности, пронизывая ее основные структурные образования» (1). Функция мотивации состоит в оценке жизненного значения для субъекта объективных обстоятельств и предсказываемых в связи с этим действий, придании им личного смысла. Ядром мотивации жизненной активности человека являются эмоционально-ценностные ориентации. Они определяют содержательную сторону направленности личности и составляют основу ее отношений к окружающему миру, к другим людям и к себе самой, основу жизненной концепции и философии жизни.

Наше исследование направлено на выявление ведущих эмоционально-ценностных ориентаций потребителей разных типов. Мы предположили, что люди с

разными типами потребительского поведения характеризуются различными особенностями мотивационно-потребностной сферы. Выборка состояла из 40 человек, возраст опрашиваемых от 19 до 51 года.

Первый этап работы заключался в разработке опросника, который бы позволял дифференцировать три типа потребительского поведения. Опросник был создан на основании положений А.А. Овсянникова (6). Данный опросник включает в себя шкалы: активный лидер, массовый потребитель и отсталый потребитель.

Далее, для изучения особенностей мотивационной сферы испытуемым предлагался ряд методик: методика Рокича "Ценностные ориентации личности", методика Додонова "Десять типов эмоциональной направленности", методика "Целевые ожидания", методика "Измерение мотивации аффилиции", а также методика В.А. Петрушко "Выявление мотивационного ядра выбора", которая была нами модифицирована. Последняя методика представляет собой таблицу, где по вертикали испытуемому необходимо было написать пять товаров, которые он бы приобрел, и пять товаров, которые он никогда бы не купил. Затем данные товары были охарактеризованы по десяти надати свойством: оригинальность товара, качество, практичность, эстетичность, безопасность и т. д. (шкала оценивания от одного до семи баллов).

Полученные результаты были обработаны с помощью качественного анализа, позволившего нам сделать вывод о том, какие эмоциональные переживания, предложенные в методике Додонова, предпочтительнее для представителей трех различных типов потребительского поведения. Были выявлены существенные различия, так, например, лидер придает гедонистической эмоции большее значение, в отличие от массового потребителя, который поставил данную эмоцию на восьмое место. Эстетическую эмоцию лидер и массовый потребитель поставил на седьмое место, что позволяет говорить о том, что данное переживание не является ведущим в эмоциональной наполненности личности, тогда как для пассивного потребителя она (эстетическая эмоция) является более значимой. Также было выделено отличие в предпочтении гедонистической эмоции: пассивные потребители ориентируются на безмятежную, беззаботную жизнь, на отдых и веселье более, чем представители других типов.

На основе качественного анализа данных, полученных по инструментальным ценностям (убеждение в том, что какой-то образ действий или свойство личности является предпочтительным в любой ситуации), было выявлено, что лидер - это человек с высокой общей культурой, способный действовать самостоятельно и решительно, уважающий вкусы других. Он смело отстаивает свое мнение, обладает волей, здраво и логично мыслит, он независим и всегда старается принимать обдуманные решения. При этом лидер аккуратен, стремится содержать в порядке вещи и дела. Массовый же потребитель жизнерадостный, обладает чувством юмора, имеет хорошие манеры, заботок в отношении с другими и, как правило, не стремится отстаивать свое мнение. Пассивного потребителя можно охарактеризовать как терпимого к взглядам и мнениям других, умеющего прощать другим их ошибки и заблуждения, а также как человека искреннего, бескорыстного, заботящегося о благе других.

Для подтверждения выше изложенных выводов, результаты были обработаны с помощью факторного анализа, названных нами согласно вошедшим в них переменным. К сожалению, факторный анализ с выборкой пассивных потребителей сделать не удалось из-за недостаточного количества респондентов. В группе активных лидеров было выделено пять факторов. Первый фактор «активная независимость», то есть этот фактор вошли такие переменные, которые характеризуют человека как независимого, ведущего активный образ жизни, смелого в отстаивании своего мнения, с высокими запросами, при этом обладающего чувством альтруизма. Второй фактор «нормы

В выборке массового потребителя было выделено четыре фактора, которые в отличие от факторов, выделенных в выборке лидеров, менее насыщены. В первый, наиболее значимый, фактор вошли свойства товаров (в выборке лидеров этот фактор занимает менее значимое - третье место). При покупке товара массовый потребитель ориентируется на хорошее качество, практичность, эстетичность, прочность, безопасность, гарантийность и экономичность. Второй фактор «домашней хозяйки» позволяет судить о представителях данного типа, как о людях, которые аккуратны в делах, испытывающих чувство радости и удовлетворения, когда удается сделать что-либо хорошее для дорогих и близких людей. Третий - «эстетический» фактор характеризует массового потребителя, как ценителя природы, музыки, стихов и других произведений искусства. Четвертый фактор назван фактором «внутренней гармонии». В него вошла переменная: уверенность в себе, то есть свобода от внутренних противоречий и сомнений.

Полученные результаты могут быть использовать в рекламной деятельности. Товар на рынке проходит четыре стадии: стадию внедрения, стадию роста, стадию зрелости и стадию спада. На первой стадии товар покупается активными лидерами потребления. На второй стадии к лидерам присоединяются новые покупатели, а затем лидер постепенно отходит. На стадии зрелости товар приобретает массовым потребителем. Пассивный потребитель активизируется на четвертой стадии. Зная стадии развития товара и мотивационную сферу того типа потребителя, который активен на данной стадии, учитывая этнические особенности потребительского поведения можно рекламу сделать более эффективной.

Литература:

1. В. Г. Асеев «Мотивация поведения и формирования личности» М., 1976
2. Г. Лебон «Психология толп В кн.: Психология толп. М., 1998.
3. А. Н. Леонтьев «Деятельность. Сознание. Личность» М., 1977.
4. Коростелина К. В. Психодиагностика межэтнических отношений. Симферополь, 1998
5. С. Г. Москвичи «Проблемы мотивации в психологических исследованиях» Москва МГУ 1991 г.
6. А. А. Овсянников «Типология потребительского потребления» М., 1989

Г.А. Пальм, Днепропетровск

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА СМЫСЛА ЖИЗНИ КАК ФЕНОМЕНА ИНДИВИДУАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ

Проблема смысла человеческой жизни традиционно "прописана" в философско-этических учениях. В конечном итоге любая философская система пытается сформулировать свой ответ на вопросы "Что такое человек? В чем цель и смысл его

существования?". Но "вечный" вопрос о смысле (ради чего, собственно?..) рано поздно задает себе каждый человек, осознавший конечность своего существования. Осознание неизбежности смерти - "это сознание бытия без нашей тени. Ведь если не оставили тени, значит, нас никогда не было. Значит, мы не существовали, были лишь призраками и жестоко ошибались, думая, что живем. И что толку, что мы жили, если наша смерть бросила нас в небытие. Значит, наша жизнь не имела смысла, имела никакой цены" [4;66].

Психологический анализ смысла жизни как феномена индивидуального сознания сталкивается с серьезными трудностями прежде всего методологического порядка. Источник этих трудностей (и ответ на вопрос, почему проблема смысла жизни почти не рассматривалась на конкретно-психологическом уровне) мы видим в отрыве от жизни до последнего времени общепсихологической теории сознания, адекватной новым направлениям исследования. В онтологическом плане, как феномен сознания, смысл жизни понимается чаще всего как личностная интеграция (интериоризация) системы ценностей и норм, функционирующих в обществе. Представляя сознание как некую "пустоту", которую наполняем конкретным содержанием (например, представлениями о смысле жизни), мы остаемся на уровне анализа его отражательной функции, но не сможем объяснить функцию порождающую. А по нашему представлению, смысл жизни - это продукт работы особого процесса сознания, связанный прежде всего с активностью и спонтанностью последнего. Тогда проблема психологического анализа феномена смысла жизни может быть поставлена в таком виде: какой процесс сознательного приводит к созданию этого особого продукта и что это за продукт (в какой форме он существует)? Согласно теории целепологающего сознания [6], внутреннюю структуру последнего образуют порождающие процессы: созерцание, мышление, воображение. Именно эти процессы определяют способность сознания к продуцированию нового и обладают "принципиальной возможностью быть опредмеченными представленными в виде продукта" [5; 38]. Продуктом созерцания являются символы, миф, мышления - схема и модель, воображения - живой образ и метафора.

Исходя из этого, мы полагаем, что смысл жизни как феномен сознания - это миф, продукт работы созерцания, в ходе которого происходит постижение связности истории собственной жизни и некоторого идеального замысла человеческой жизни, предназначения человека, "первообраза" [2].

Это общее определение, на наш взгляд, может служить основанием дальнейшего психологического анализа феномена смысла жизни. При этом возникает ряд проблем, требующих своего теоретического и эмпирического изучения.

1. Необходимо рассмотреть, как на процесс постижения смысла будет влиять оторефлексивированная мною моя личная жизнь (внутренняя картина жизненного пути). Очевидно, смыслопоисковая активность будет определяться уровнем развития способности к рефлексии, способности (и потребности) усматривать причинную и смысловую взаимосвязь различных жизненных событий.

2. Представление о "первообразе", о Должном, с которым соотносится наша жизнь - это, по всей видимости, результат интериоризации определенной философской и/или религиозной концепции. Попытка классифицировать предложенные в этико-философских учениях смысложизненные концепции приводит нас к выводу, что такая классификация может разворачиваться как последовательные ответы на вопросы: а) имеет ли жизнь смысл? - ответ на этот вопрос выводит на так называемые оптимистические (жизнь имеет смысл) или пессимистические (жизнь бессмысленна) концепции; б) если жизнь имеет смысл, где его нужно искать? - в самой жизни (имманентные концепции, которые, в свою очередь, могут "ветвиться" в зависимости от

конкретного ответа - счастье, любовь, власть и т.п.) или вне отдельной человеческой жизни, над человеком (трансцендентные концепции) [3]. Очевидно, индивидуальное сознание также проходит эти "точки ветвления" и для понимания психологической структуры смысла жизни и задаваемой им "семантики" жизни (способа ее проживания) чрезвычайно важен анализ того, как и почему выбирается тот или иной путь.

3. Особую проблему представляет то, что можно было бы назвать "порядком соотношения". Возможна ситуация, когда определенный уровень осознания собственной жизни и неизбежности смерти "подводит" человека к вопросу о смысле, и тогда смыслосознательный поиск служит как бы "оправданием" жизни прожитой или проживаемой ["Мне есть, что спеть, представ перед Всевышним, мне есть, чем оправдаться перед ним..." (В.Высоцкий)]. Но может быть и по-другому: принятый человеком смысл определяет его жизнь. И здесь также возможны варианты. Интериоризация "готового" смысла, существующего в обществе в виде ценностно-нормативной системы ("смысл жизни советского человека - борьба за построение коммунизма") предопределяет основные цели и ценности индивидуальной человеческой жизни (мы имеем в виду, что смысл действительно принят, а не выступает просто в качестве лозунга, за который человек прячется конформист). Крайним проявлением здесь является фанатик, который стремится под раз принятый смысл "подогнать" не только собственную жизнь, но и жизнь других людей. Когда "готовый смысл" ставится "перед" жизнью, он может опосредовать и цепочку глубоких внутренних изменений, которые проявятся в поведении человека ("я жил неправильно..."). И, наконец, возможна ситуация, когда человек не осознает некий чужой (заданный, навязанный) смысл, а творит его, творя саму жизнь. Здесь уже нельзя говорить о том, что "первое" - моя жизнь или представление о Должном, жизнь и есть Должное, "энергичное самоутверждение личности". Именно эту ситуацию более всего описывает данное нами выше определение.

Для более детального анализа выделенных проблем нам представляется целесообразным вновь обратиться к теории целепологающего сознания, а именно к положению о том, что процессы мышления, воображения, созерцания, составляющие внутреннюю структуру сознания, могут "взаимно отображаться"; иначе говоря, любой из них может быть направлен на продукты других. Очевидно, что сопоставляемые в созерцании история моей жизни и "первообраз" могут быть представлены как продукты любого из двух других процессов: мышления (как схема, модель, концепция) или воображения (как живой образ и/или метафора). Тогда можно предположить, что в зависимости от того, с какими продуктами имеет дело созерцание, будут разворачиваться описанные нами выше варианты постижения смысла жизни. Например, если история моей жизни и представление о "первообразе" выступают для созерцания как продукты мышления, то механизмом "постижения их связности" выступит рефлексия как "созерцание схем и моделей, существующих в пространстве мышления" [5; 43]. Скорее всего, это вариант, который мы обозначили "я жил неправильно...". Возможно, что оба исходных продукта существуют в пространстве воображения, тогда механизмом обретения смысла выступит идентификация. Возможно также, что один из них, например история моей жизни, представлен как схема, а другой - общий замысел человеческой жизни - как метафора, вернее, совокупность метафор, тогда в созерцании происходит постижение той метафоры, которая способна "оправдать". Поскольку "все быденное" [5;43], может опрощаться и вся смысловая сфера личности, включая и первичный смысл - смысл жизни.

Поставленные вопросы ждут своего дальнейшего исследования. Нам представляется, что психологический анализ феномена смысла жизни не только интересен в

теоретическом плане, но и практически важен. "У каждого времени свои неврозы, эти знаменитые слова В. Франкла давно стали аксиомой. И если для западного общества 50-60-ых годов "своим" был логоневроз - утрата смысла жизни, то наиболее характерным диагнозом нашего времени, по мнению Б.С. Братуся, является: "психически здоров, личностно болен". Это значит, что "человек может быть вполне психически здоровым (хорошо запоминать и мыслить, ставить сложные цели, быть деятельным и одновременно личностно ущербным, больным (не координировать, не направлять свою жизнь к достижению человеческой сущности, разобщаться с ней, удовлетворяться суррогатами и т.п.)" [1:77]. Речь идет не о глобальной утрате смысла, а о его "опущении". "Личностно больной" человек не способен к самостоятельному творению смыслов, к выходу за пределы смыслов узкоситуативных и прагматических. И здесь не поможет никакая прямая "психокоррекция", никакой "аквариумный тренинг", а направленный, как правило, на адаптацию (как раз чрезмерная адаптация зачастую является главной проблемой личностно больного человека). Может ли вообще что-то помочь? Чтобы ответить на этот вопрос, и необходим психологический анализ самого феномена смысла жизни, поиск тех процессов и механизмов сознания, которые делают возможным его постижение.

Литература:

1. Братусь Б.С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. - М.: Смысл, 1997. - С. 67-91.
2. Пальм Г.А. Смысл жизни как феномен сознания // Вісник Дніпропетровського університету. Психологія. Вип. 3. - Дніпропетровськ, 1998. - С. 38-41.
3. Пальм Г.А. Концепция смысла жизни: теоретические основания классификации и эмпирические исследования // Філософія. Культура. Життя. Вип. 2. - Дніпропетровськ, 1998. - С. 250-256.
4. Трубников Н.Н. О смысле жизни и смерти. - М.: "Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН)", 1996. - 383 с.
5. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. - К.: Стилюс, 1997. - 240 с.

А.-Х. Сауд, Киев

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВОСПРИЯТИЯ ВЫРАЖЕНИЯ ЛИЦА АРАБСКИМИ И СЛАВЯНСКИМИ СТУДЕНТАМИ

По мере того как мир человеческих культур становится всё более взаимопропитывающим (открываются прежде закрытые границы, разрастаются транснациональные компании, увеличиваются миграционные потоки и культурный обмен), все мы становимся свидетелями постепенного преобразования монокультурных сообществ в мультикультурные. Неслучайно, по-видимому, в последние десятилетия доля кросскультурных исследований из общего объема публикаций в *Psychological Abstracts* занимает устойчивый один процент с неизменной тенденцией к возрастанию.

Предпринятое нами исследование имело своей целью сравнительное изучение специфики распознавания эмоций по выражению лица студентами - представителями арабского этноса (Иордания, Сирия, Палестина) и представителями восточнославянского (русского) этноса.

Участниками эксперимента были 50 студентов из арабских стран в возрасте от 19-и до 27-и лет и 49 студентов (граждан Украины, России и Белоруссии), обучающихся в высших учебных заведениях г. Киева. Арабские участники эксперимента бы-

ли только мужского пола. Среди славянских испытуемых было 26 юношей и 23-и девушки в возрасте от 18-и до 25-и лет.

Стимульный материал и процедура: испытуемым предъявлялось 60 фотографий 20-ти лиц разного возраста, пола и расовой принадлежности, континуум эмоционального выражения которых варьировался в диапазоне: крайняя степень отвращения - нейтральные состояния - крайняя степень удовольствия (восторг). Каждый испытуемый получал сброшюрованные опросные тетради (68 стр.), содержащие оценочные шкалы для фиксации качества и степени выраженности эмоций, семантический дифференциал (СД) для оценивания значения слов: "отвращение", "спокойствие", "удовольствие" и бланковые опросники по 4-м шкалам личностных профилей Айзенка (лживость, нейтротизм, экстраверсия-интроверсия и психотизм). Испытуемым предъявлялась следующая инструкция: "Прошу вас взглянуть на выражение лиц, представляемых вам персонажей и оценить качество и степень выраженности эмоций". После окончания процедуры оценивания экспериментатор обращался к испытуемым с просьбой оценить с помощью СД их понимание соответствующих значений слов и ответить на опросники шкал Г. Айзенка.

Обработка результатов проводилась в соответствии со стандартными статистическими процедурами, применяемыми при сопоставлении данных.

Из испытуемых 48 принадлежало к славянам и 42 - к арабам. Достоверные отличия при сопоставлении двух выборок наблюдаются прежде всего по шкале 10 (нейтротизм), которая характеризует арабскую выборку как такую, в которой преобладают соответственные черты, что характеризуется повышенной тревожностью, неуверенностью в себе, эмоциональной ранимостью и склонностью приписывать себе причины тех или иных (скорее всего, адаптационных) затруднений в психосоциальном пространстве. Затем достоверные отличия наблюдаются по шкале 22 (лживость), что, по нашему пониманию, скорее всего свидетельствует о склонности арабских испытуемых давать "желательные" ответы, т. е. о склонности представителей арабского мира "соответствовать" неким социально санкционированным эталонам. Возможно, в этих повышенных показателях проявляется установка если и не к соблюдению, то, по крайней мере, к демонстрации известных социальных и религиозных норм. Наконец, достоверные отличия по шкале 3 (психотизм) свидетельствуют о преобладании личностных реакций, соответствующих повышенной готовности к конфликтному поведению. Что касается шкалы 21 (интроверсия-экстраверсия), обе выборки имеют сходное значение и различия показателей носит недостоверный характер.

Оценка значения эмоционального состояния является особой формой самооценки. Для определения кросскультурных отличий ментальных представлений об эмоциональных состояниях отвращения, нейтральном состоянии и удовольствия исследовались такие переменные СД: Оценка (О), Потентность (П), Активность (П), Опасность (Оп). По шкале "Оценка" у арабов, так же как и у славян, при переходе от состояния отвращения к нейтральному состоянию, а потом к состоянию удовольствия, сохраняются параметры 4:2:1. Только у славян оценка снижается до 0%, а у арабов до 16,6%. По шкале "Потентность" и у славян, и у арабов состояние отвращения воспринимается одинаково (50%). Восприятие нейтрального состояния у славян не изменяется, а у арабов снижается до 33,3%. Состояние удовольствия представителями обеих культур воспринимается по шкале "Потентность" с силой в 100% ("Горы готовы свернуть"). По шкале "Активность" и у славян, и у арабов состояние отвращения и нейтральное состояние уравниво в восприятии (50%), но арабы допускают у себя в состоянии удовольствия 100% активность - т. е. импульсивность, способность "выкладываться", а славяне - только 50%. В целом, показатель 50% у славян по всем

трем состояниям наводит на мысль, что они в любом эмоциональном состоянии почитают "не напрягаться".

Хотя фундаментальные эмоции считаются врожденными и межкультурными феноменами, признается, что социокультурные факторы играют значимую роль в распределении эмоциональной экспрессии. Было проведено ранжирование эмоций, в котором часто отдаёт предпочтение респондент при определении состояний.

Состояние удовлетворения славянской выборкой характеризуется, в первую очередь, триадой позитивных эмоций (*счастье, симпатия, восхищение*), далее следуют более уточненные эмоции – *печаль, заинтересованность*, далее по рангу доминируют интенсивно отрицательные – (*отвращение, зависть*). В арабской выборке с явно лидирующее положение отводится двум позитивным эмоциям *счастья и симпатии* (в сумме 90%). Остальные эмоции представлены эпизодически. И у славян арабов нейтральное состояние часто определяется чувством *спокойствия* (семантически они связаны) с *печалью*.

Далее в обеих выборках идет комплекс отрицательных эмоций (*отвращение, зависть, злость*), эмоция *страха*, и группу завершает комплекс позитивных эмоций (*счастье, симпатия, восхищение*).

Арабские испытуемые могут определять эмоцию *отвращения* как эмоцию *страха*. Не исключено, что за эмоцией отвращения к партнеру скрывается страх близких контактов с ним. После комплекса негативных эмоций, куда входят *злость и зависть* и более тонкая отрицательная эмоция *печали*, идет группа интенсивно положительных эмоций – *счастья, заинтересованности*. Градуировку завершает комплекс отнюдь не мягких эмоций – *нейтральное состояние, симпатия, спокойствие*. Последние места отданы эмоциям *восхищения* – антагонисту состояния отвращения.

На основе проективной методики по сложным выражениям лица были выделены *главные элементы*, на которые обращает внимание представитель данной культуры при определении эмоциональной экспрессии (оценка проводилась группой экспертов, получивших психологическое образование). Представители арабской культуры примерно одинаково обращают внимание отдельно на *губы* и отдельно на *глаза* человека, для представителей славянской культуры более точным индикатором эмоционального состояния служат *губы* человека.

Заключение. Проведенное исследование позволило выявить некоторые психологические характеристики представителей двух разных демографических культур. Выяснено, что арабам присущи высокий уровень нейротизма, психотизма и невысокий уровень искренности. Славяне отличаются сравнительно нейтральными результатами. Были выяснены основные ментальные стереотипы оценивания базальных эмоций отвращения, удовольствия и нейтрального состояния. Установлено, что в обеих выборках практически одинаково оцениваются данные состояния, но есть некоторые различия: так, самая низкая потенциальность у арабской выборки в нейтральном состоянии, самая высокая – в состоянии удовольствия; активность у арабов в состоянии удовольствия повышается с 50% до 100%, в то время как во всех эмоциональных состояниях славян стоит неизменное 50% (везде работают спустя рукава – что, возможно, является характеристикой славянской ментальности); обе выборки предполагают или 50% опасности в состоянии удовольствия (видимо, действует защитный механизм, который стоит на страже безопасности). Было проведено исследование культурной разницы определения базальных эмоций. Ранжирование эмоций в нейтрального состояния показало, что после спокойных эмоций идут филогенетически более древние – отрицательные эмоции, а затем – положительные. Также было проведено исследование точности определения эмоции в зависимости от гендерных раз-

личий – выяснена большая сензитивность женщин по сравнению с мужчинами; выяснен семантический тезаурус состояния удовольствия и зависимость семантического континуума от некоторых психологических параметров личности (арабам присуща более упрощенная коннотативная форма отражения психической реальности). Проводилось проективное исследование по сложносоставным (неопределенным) выражениям лица и выяснено, что представители славянской культуры склонны оценивать подобную экспрессию лица скорее негативно, а арабской выборка – определенно позитивно; выяснены ключевые признаки, на которые обращают внимание представители двух разных культур при определении эмоциональной экспрессии лица: – арабы чаще всего делают вывод, основываясь на выражении глаз, славяне основное внимание уделяют губам; выяснены возрастные показатели точности определения эмоции у мужчин – как свидетельствует наше пилотажное исследование, представители раннего юношеского возраста более сензитивны к эмоциональной экспрессии лица, чем их старшие сверстники.

Литература:

1. Bar C, Klerk, R. Self-other perception of the intensity of facial expressions of emotion // Journal of personality and Social psychology, 1995, Vol. 68, No.4, 608–610.
2. Davies I, Corbet G. A cross-cultural study of colour grouping: Evidence for the weak linguistic relativity // Brit. Journal of psychology, 1997, 88, 493–517.
3. Phillips M., Young A. et al. A specific neural substrate for perceiving facial expressions of disgust // Nature, 1997, 389, 494–495.

М.І.Смутьсон, Київ

ИНТЕЛЕКТ І ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

Аналіз співвідношення інтелекту і пізнавальних процесів безумовно слід починати з порівняння понять "мислення" і "інтелект". Не зводячи інтелект до мислення, зазначимо, що мислення людини в усіх його проявах і видах безумовно являє собою ядро інтелектуально-творчого потенціалу особистості, його активну складову. Саме через мислення відбувається цементування окремих пізнавальних процесів у єдиний блок – інтелект людини, бо воно забезпечує здатність людини будувати індивідуальну "картину світу", по-своєму, особистісно відображувати й розуміти навколишню дійсність, розвивати і організовувати індивідуальний суб'єктивний досвід взаємодії з нею.

З іншого боку, дослідження, проведені у межах нейролінгвістичного програмування, довели, як відомо, що диференціація інтелекту відбувається вже на рівні відчуття і сприймання. Ці аспекти сенсорики виявляються тісно зв'язаними з мисленням і мовленням, так само, як у багатьох підходах вітчизняних психологів. Незважаючи на велику популярність Л.С.Виготського на Заході, дослідження з нейролінгвістичного програмування не посилюються на його теорію зв'язку мовлення і мислення з її центральною ідеєю розрізнення смислів і значень. Однак підходи теоретиків і практиків нейролінгвістичного програмування чітко співвідносяться із, скажімо, аналізом Виготським внутрішнього мовлення як такого, що базується в основному на предикатах. Так, за Д.Гриндером і Р.Бендлером, різні люди думають по-різному, і ця різниця відповідає трьом основним сферам сенсорного досвіду – візуальній, аудіальній та кінестетичній. Визначити сенсорний тип можна, звертаючи

увагу на слова, що визначають процеси (за Л.С.Виготським - предикати), дієслова, прикметники і прислівники, які людина використовує, щоб описати внутрішній світ.

Багатофункціональні зв'язки мислення і мовлення в інтелекті змодельовано деякою мірою у такій сучасній комп'ютерній технології, як гіпертекст. Її психологічна природність гіпертексту пов'язана саме з аналізом внутрішнього мовлення. Воно є формою існування внутрішніх мислительних дій, і тому процес інтеріоризації (перетворення зовнішніх дій у мисленнєві), проходячи ряд етапів, обов'язково завершується етапом, коли дія коментується і контролюється вже допомогою мовлення не зовнішнього (голосного або промовлявання), внутрішнього, часто скороченого і згорнутого.

Перехід від думки до внутрішнього мовлення і від нього до мовлення зовнішнього, повноцінного вербалізованого виразу думки - процес не тільки прямолінійний, а взагалі такий, який не може бути описаний на площині. Більше того, для його опису мабуть не достатньо і трьох вимірів простору. За влучним виразом Л.С.Виготського, думка нависає тучою змісту і може або пролітати, або не пролітати дощем слів. Центральною ідеєю його аналізу є те, що відношення думки до слова існує насамперед не у статичній, а в процесній, це відношення є рухом від думки до слова, навпаки - від слова до думки. Інакше кажучи, це відношення є процесом, розвивається, думка не виражається в слові, а здійснюється в слові.

Виготський називає змістом сукупність усіх психологічних фактів, виникають у нашій свідомості завдяки слову. Тому зміст слова є динамічною, складною утворенням, яке має кілька зон різного ступеня сталості. Значення слова є тільки однією із зон змісту, причому зоною найбільш сталою й уніфікованою. Реальне значення слова неконстантно, воно є не більше як потенція, що реалізується в живому мовленні, в якому це значення є каменем у будові змісту.

Отже, "слово вбирає у себе, - пише Л.С.Виготський, - інтелектуальні афективні змісти з того контексту, до якого воно включено" (Л.С.Виготський, 1991). Робота по деформуванню цих змістів при сприйнятті лінійного тексту і його розумінні відбувається поза мовленнєвою діяльністю. Гіпертекст же моделює саме таку картину вбирання в єдиний вузол-слово всіх або майже всіх кроків-змістів-вузлів, його "підпирають". Отже, у гіпертексті слово подане разом зі своїм контекстом, змістом, який можна розгорнути, прослідкувати, відрефлексувати і знову згорнути в вузол.

Крім сприйняття, мислення, мовлення, не можна применшувати також роль пам'яті у структурі інтелекту, яка відповідає за збереження моделі світу, уваги, контрольної функції інтелекту, уваги тощо. У той же час інтелект не розпадається на окремі психічні функції (незалежно від того, є вони "вищими" або "нижчими" Л.С.Виготський) або фактори (Гілфорд).

Ми розглядаємо інтелект як "міжфункціональне" (Л.С.Виготський), тобто міжпроцесуальне утворення, яке забезпечує формування специфічної моделі світу, суб'єктом та її функціонування, або, інакше кажучи, специфічної особистісної системи ментальних моделей. Інтелект не є синонімом слова мислення і не зводиться до простого конгломерату когнітивних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, увага, мислення, уява, мовлення). Між цими блоками існують мережеві системні зв'язки (деякі з них, зокрема між сприйманням, мисленням і мовленням, ми показали вище). Повне встановлення і моделювання цих зв'язків, зокрема у шугтунному інтелекті, становить на сьогодні невирішену проблему. До того ж основні когнітивні процеси безпосередньо відповідають тільки одній з відомих функцій інтелекту

відображувальній, такі ж функції, як прогностично-перетворювальна і ціннісно-орієнтувальна потребують специфічної інтелектуальної діяльності, яка кожного разу по-різному організовує мережу відображення.

Принципове розрізнення понять "інтелект" і "мислення" передбачає виділення місця і ролі мислення в інтелекті, а також системоутворюючих, провідних структур у системі інтелекту. Якщо мислення є ядром і інтегратором інтелекту (Веккер), то системоутворюючим фактором інтелекту є, безумовно, мисленнєва стратегія. Мислення виділяє конкретну проблему, організовує інтелектуальну активність відповідно до неї і інтегрує інші процеси (сприйняття, увагу, пам'ять тощо). Однак принциповим є пошук інтелектуальної специфіки. Мисленнєві стратегії саме й визначають особистісну інтелектуальну своєрідність, від якої залежить насамперед реалізація прогностично-реконструктивної функції інтелекту.

В.В. Сніжко, Київ

СОЦІОПРИРОДНЕ ДОВКІЛЛЯ ТА ЕТНОПСИХІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЮДИНИ

За тривалий період еволюційного розвитку людства генетично закріпились нові психоестетичні потреби людини в безпосередньому контакті з живими рослинами. Але розвиток цивілізації далі й далі відсторонював людину від природи, гострішим ставав конфлікт між ними. Лише наприкінці XX сторіччя людство ніби отримало: природні ресурси не безмежні! Їх слід берегти та шанувати. Тому ставлення до рослин стало своєрідним міромлюдяності. Якщо в сучасному помешканні відсутні рослини, то треба вважати, що у господаря тяжкий психоемоційний стан. З малюнків на стінах давніх печер у Центральній Сахарі, Північній Іспанії та Франції, видно, що вже первні люди шанували рослини, які привертати їхню увагу естетично-містичним змістом.

На перший погляд у сприйнятті символів між давньою і сучасною людиною існує суттєва різниця. Але це лише на перший погляд, бо за К. Юнгом "розум людини має свою особисту історію і психічно утримує в своїй пам'яті багато слідів, що були записані попередніми стадіями його розвитку". Свідомо ми ніби байдужі до зображених символів, але підсвідомо реагуємо на них. Наприклад, український прапор - блакитне й золоте. Блакитна барва - це колір спокою, ладу, це "жіноче начало" - символ води. Золота барва - це символ життєдайної сонячної енергії, "чоловіче начало". У поєднанні вони являють суть життя. Завдячуючи нині панівній у світі свідомості, першість віддана чоловічому началу. Але в прадавні часи унікальної землеробської цивілізації - Трипільської, що розвинулась на теренах України, першою (світлоглядно) була Валика Мати, Богиня Жінка. І першість надавалась блакитній барві. Жіноче начало - це не лише вода - дуже шанована в українців - , а ще і Земля-Мати, Природа-Мати та її діти - рослини. Прапор - спільний символ народу, він є підсвідомою духовістю народу, уособленням минулого світогляду. Усі міфи та легенди народів світу густо наповнені представниками рослинного світу. Духовий світ деяких народів одухотворював і надавав глибокого філософського змісту багатьом творінням природи. Духовий світ прадавніх українців за дохристиянських часів теж був поспіль побудований на одухотворенні усього довкілля, як живого так і неживого.

Міфи праукраїнців не були фольклором чи календарем свят. Це була система вірувань, що зв'язувала людину через живу Природу з Космосом, який допомагав їй жити в цьому світі, надсилаючи складні психофізичні інформаційні програми. За давньою легендою, Небо подарувало нашим предкам золотий плуг. Це зовсім не означає, що Землю впав якийсь предмет і наші пращури почали ним орати землю. Просто надійшла інформація, як зробити її для чого зробити плуг. Виконавши цю космічну інформаційну установку, давні скити-орачі, за твердженням Геродота, почали вирощувати стільки зерна, що його вистачило навіть на продаж, тому плуг називався золотим.

В праведних лісах (гаї, діброви тощо), що правили за храми, волхви через дерева й отримували космічні настанови. Українці вважали, що листя дуба віщує. Це решта пам'яті про часи, коли волхви, віщунки, могли сприймати необхідну інформацію. Воно й сьогодні йде з Космосу, але ж сприймати її нікому: волхви та праведні ліси зникли. Але в деревах праведних лісів, як вважали прадавні українці, жили ще й душі предків. Тому й ходити туди хто завгодно й коли завгодно не міг, а зрубати ж дерево було великим святотатством. Не чіпали в праведних лісах ані квітів, ані грибів. Тільки визначений термін там збирали цілющі трави.

З найдавніших часів наш народ у своїй більшості був землеробським, то календар був пов'язаний з хліборобськими справами. З планування хліборобського побуту тривалий час у селах лишалися обряди закликання врожаю, доживши до наших днів. Духовні й господарські особливості кожного етносу формуються впродовж сторіч (не двох-трьох десятиріч років, а саме сторіч). Закладаються ж вони багатьма тисячоліттями доісторичного розвитку людства і визначальним в цьому процесі були природні довкілля.

Зформована в центрі Європи, головним чином, лісостепу України унікальна Трипільська (Давньоукраїнська) цивілізація є найяскравішим втіленням психологічного архітипу "людина-рослина". Зароджене ж на теренах Північного Кавказу і розвинене згодом в Приазов'ї та Північному Причорномор'ї скотарсько-арійське суспільство було втіленням психологічного архітипу "людина-тварина". певних кліматичних змін і більшої пластичності відгінного скотарства з малою худобою і коном арійське суспільно-господарське об'єднання народів, хоч і було ментально культурно розвинене, але більш психо-енергетично агресивніше, увійшло на територію Трипільської цивілізації. Відбулося накладання двох різних психологічних архітипів: біоенергетика природних біоценозів з одного боку акумулювала сентиментальну імпресіоністичну етно-підсвідомість, а з іншого привнесена більш потужна психо-енергетично активніша свідомість перемагала і домінувала. Відбувалося затискування природної вікової демократичності тоталітарним культом сили. Тому на багато років постійне протиставлення і взаємозаперечення демократизму та вождизму ніяк не сприяли створенню свого особистого державного об'єднання. А з терен праматері індо-європейських народів Давньої України хвилями виливалися в Західну, Південну та Східну Європу, навіть в Азію, а згодом і на північ людські потоки носіїв нової складної демократично-авторитарного психологічного архітипу, поєднуючись з автохтонним населенням, у більшості випадків утверджуючись Провідною верствою (брахмани, грецькі жерці, друїди, скандинавські зверхники тощо), створюючи державні об'єднання, формуючись в етнічні нації. На теренах материзни залишалася більшість своїй людність, яка була носієм демократичного світосприйняття, в якій домінував архітип хліборобської людності, чому сприяла біоенергетика ґрунті

ландшафт, захоплюючи в свої лабета людські потоки й ріки, що постійно прибували сюди іззовні, агресивних кочових племен архітипу людності "мандрівника-завойовника". Вони асимільовувались і тому психологічно етнос увесь час коливався: з напливом прийдешніх в бік агресії, з затуханням в бік - періоджерельний.

Національний характер дуже залежний від соціопсихічного стану суспільства, мови людей, які складають це суспільство, домінуючої релігії (богорозуміння), психофізіологічних витоків нації, а також довкілля в якому існує людина. Досліджуючи вплив соціоприродного довкілля на формування українського етносу ми розглянули особливості українського творчого світосприйняття: загадки, прислів'я, приказки та міфи. Результатом нашого попереднього дослідження є висновок, що український казковий епос наповнений дбайливим та бережливим ставленням до Природи. А Природа (представники тваринного та рослинного світу) та екологічні фактори долучаються на допомогу людині. Ця казкова екологічна етика актуальна в сучасному українському суспільстві, вона за необхідне повинна бути складовою виховання у наймолодших громадян України екологічної свідомості.

Міфологічний світогляд українського народу (морально-етичні та культурно-духовні чинники) – це багатолітній патрістичний виховний геній українського етносу, де чільне місце належить екологічній свідомості (творчій землеробській свідомості): лише український національний ландшафт ладен надати сили-насаги, живої джерельної волі чи цілющого трав'яного напою або молодильних плодів (яблук, груш, вишень тощо), щоби звичайний хлопець, який бореться проти Злиднів, Горя-Біди чи Коцїя Безсмертного та інших наїзників, міг перетворитися на героя з відчайдушною хоробрістю й виборів надбробут своїй Батьківщині. Ці та інші етноспсихічні особливості ментальності українця за певного узагальнення повинні в майбутньому бути випрацьовані на "модель екологічного українця".

Феноменальність виникнення людини і подальша її еволюція сперті на мозкову здатність аналізувати і спілкуватись. Формування комунікативних сигналів у кожній групі істот на еволюційному шляху надавало більшої впевненості у виживанні, а кожна поведінкова програма завжди демонструвала свою ефективність в специфічних умовах конкретного екологічного довкілля. Мовний розвиток кожної людської групи відбувався в умовах певного фітоценозу, який, завдячуючи своїй "атмосфері" (накопиченням легким фітогенним речовинам) впливав на тональність звучання первинної мови кожного регіону. Подальше формування конкретної мови, а згодом і її вдосконалення відбувалися у безпосередній залежності від еколого-господарчої діяльності етносу. Державницька нація формується виключно під дією своєї мови, яка безпосередньо розвивається або зникає під дією розвитку соціоприродного довкілля. Важливим психологічним аспектом в цьому процесі є існування ґрунтового та природного довкілля, їхній баланс і визначає культурно-духовний стан етносу, який здатен перерости у державницьку націю.

Література:

1. Юнг. Человек и его символы. – Москва, 1996.
2. В. Сніжко. Рослинні свята наших предків. // Рідна школа, № 2, 1996.
3. В. Сніжко. Рослини і символи. // Дошкільне виховання, № 7, 1997.

ПЕРЕЖИВАННЯ ЕСТЕТИЧНОГО ТА ЇХ СТИМУЛЯЦІЯ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Особистість розвивається у культурі, тобто усвідомлює цінність специфіки, продуктивно реалізується в автентичній функції, підвищує самооцінку та самоцінність у процесі самореалізації й готова обстоювати її, долати опір середовища, співвідносячи себе зі складовими культурного оточення. Тобто переживаючи специфіку свого буття поряд, у взаємодії, на тлі або виключення процесу зміни навколишнього світу. Інакше кажучи, переживання себе у контексті оточуючого є механізмом зміни мотивацій, способів, характеру і напрямків діяльності, а отже – орієнтації характеру особистості. І якщо емоції характеризувати інтенсивністю проявів типів реакцій психічного у взаємодії з навколишнім світом, то переживання є механізмом співвіднесення себе з елементами навколишнього світу. Іншими словами, переживання є оцінювання себе (як буття) за певними критеріями у порівнянні до певних феноменів навколишнього світу. Тобто, переживання є механізмом “входження”, інтеграції у світ (культуру, зокрема) й рушієм, причиною діяльності у ньому.

Отже, можливість різноманітно, небуденно, цікаво і глибоко переживати своє буття є необхідною умовою розвитку особистості (а самі переживання є рушійною детермінантою цього розвитку), й водночас глибокі, оригінальні, новачинні культурні переживання, що саме і можуть змінити особистість, доступні лише високорозвинутій, самореалізованій особистості в максимально автентичним бутті. Відтак, переживання є передумовою і водночас наслідком розвитку людської особистості. Продемонструємо це на прикладі функціональної моделі.

Поведінку людини середовище оцінює за критерієм цінності автентичних проявів її особистості, тобто – цінності її самореалізації. Отже, людина, відчуваючи екзистенційний комфорт стану самореалізованості, бачить схвалення навколишнього середовища. Тобто, особа переживає можливість самій створити щось несхоже на інші творчість, причиною специфіки якої є унікальні характеристики її особистості. Того ж цю творчість та її результати було схвалено, позитивно оцінено середовищем. Так, у продуктивний спосіб формується переживання цінності, важливості, потреби, значущості людської особистості у світі культури. Отже, переживання розвивається особистість і зростає суб'єктність (самість) людини.

У результаті ця людина прагнути подальшої самореалізації в автентичній продуктивній функції для продовження і поглиблення переживання себе як цінної творця. Людина не боїться світу; її здатність творити, перетворювати, змінювати, відповідати за свою діяльність, а отже – покладаючи на себе довіру до себе, відсутність постійних непродуктивних сумнівів у собі. А значить довіру до світу через відсутність потреби підозрювати і негативно оцінювати інших людей. Для раціоналізації негативної самооцінки, відкритість для сприйняття його специфіки, превентивну доброзичливість, толерантність, неагресивність та емпатійність ставленні до інших людей й до світу, до буття цілком. Так упевнена у своїй

продуктивній значущості самоцінна особистість відкривається агентам зовнішнього світу, здатна максимально вільно їх сприймати і переживати своє буття у їхньому контексті, свою специфіку на тлі, у порівнянні з їхньою, тобто – переживати й їхню буття як цінне і значуще, а отже – захищати і допомагати реалізації цієї специфіки, хоча і відмінної від своєї, але цінної і значущої саме завдяки своїй відмінності.

Тобто, у процесі життєдіяльності особа переживає специфіку співвіднесення себе у світі, розвиваючи у цьому процесі свою особистість, що дає їй можливість відкрито, невикривлено екзистенційною потребою компенсації (про що йтиметься далі) сприймати специфіку зовнішнього світу. Але розвинутість особистості дає лише можливість глибини, цікавості та неординарності переживань, котрі у свою чергу сприятимуть подальшому розвитку особистості. Здійснити її, на наш погляд, можна лише у спосіб активної творчої діяльності, котра б сприяла пізнанню, інтерпретації різноманітних феноменів навколишнього світу, та ставила б проблеми їхньої взаємодії між собою і їхнього значення у людським бутті. Простіше кажучи, у процесі людської самореалізації має відбуватися знайомство, пізнання якнайрізноманітніших феноменів світу, котрі б стали для людини проблемою, питанням у її бутті, тобто стали би значущими, роль яких переживалась би. Необхідно стимулювати переживання, вчити переживанням, даючи для них матеріал й ставлячи проблему його інтерпретації.

І нарешті, для закінчення розгляду проблеми “переживання як передумова і результат продуктивного розвитку особистості” торкнемось питання про вплив специфіки локальної культури, у межах якої самореалізується людина, на її переживання. По-перше, локальна культура визначає онтологічний, функціональний та ціннісний статуси людини у світі, а отже – формує концепцію її “питомих” і дозволяє функції у ній, передпокладаючи тим самим межі її самореалізації, а значить – суб'єктності, рівня розвитку особистості й свободи сприйняття і переживання. По-друге, діяльність у локальній культурі здійснюється у межах її дискурсів, а отже людина прагне до гармонійності смислового та операційного поля кожного дискурсу. Тому до інших критеріїв переживань культурного феномену додається критерій гармонійності у межах смислового та операційного простору дискурсу локальної культури. Якщо ж йдеться про іншо-культурний феномен, то тут постає проблема адекватності його інтерпретації у смислах та операціях певного дискурсу “рідної” локальної культури, яка відповідним чином переживається.

Для закінчення нашої моделі поглянемо на людину, діяльність якої оцінюють за певними кон'юнктурними критеріями. Потребуючи зовнішнього схвалення для підтримання власної самооцінки, ця людина не має змоги самореалізовуватися в автентичній продуктивній функції. А отже, не може переживати свою самоцінність, значущість, важливість, продуктивну, творчу відмінність від інших. Натомість переживається власна мізерність, нікчемність, неважливість, незначущість тощо. І цей стан, для збереження психічної стабільності людини, потребує компенсації, тобто іншого (у даному випадку – непродуктивного) способу підтримання самооцінки. Отже, людина не цінує сама себе; вона не переживає своєї творчої сили, міцї, потуги, не переживає себе як вільного і сильного творця. Отже, не покладається на себе, не довіряє собі, а значить – й іншим, світу, буттю. Людина є “закритою” страхом, непевністю, самотністю й не може вільно переживати розмаїття навколишнього світу. Людина “замкнена” залежністю від компенсацій.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, визначасмо розвиток особистості (і високий рівень її суб'єктності як свідчення цього), розмаїтість багатства у людським бутті об'єктів для пізнання, інтерпретації співвіднесення й цікавість і проблемність цієї інтерпретації як фактори розуміння людини переживати специфіку свого буття у світі.

І насамкінець, подивимось на специфіку переживань естетичного. Естетичне можна визначити як довершене за певними критеріями, які випливають з характеристик феноменів, у співвіднесенні з якими розглядається досліджуване. Звідси, вивчення, спостереження, інтерпретація довершеного образу формують ідеал довершеності (людського твору й відповідно, натхненності, значної оригінальності й цілеспрямованості людської творчості), який входить як критерій буття людини. Якщо це зображення людини, то виникає довершений (естетичний) ідеал людини: форми самого твору та творча потуга автора, митця, яка дозволяє йому постати. Якщо просто довершений (естетичний) витвір, то, знову ж таки, формується еталон форми, та творчості як процесу, що народив її.

Тобто, у спостереженні естетичного формується еталон довершеності – форма способів її досягнення, людської форми та людської особистості. А формування еталону є переживанням довершеності й переживанням співвіднесення себе (свого твору) з довершеним, досконалим. Саме тому переживання естетичного обов'язковою умовою і фактором розвитку особистості, а також результатом розвитку особистості людини.

Для несамореалізованої особистості з непродуктивною орієнтацією характерне переживання може бути болісним, позаяк сприятиме усвідомленню справжнього стану, тобто справжньої цінності, особистості. Якщо особистість має внутрішні зміни, то це переживання й буде фактором її розвитку. Якщо ж ні – витиснеться зі свідомості і раціоналізується, будучи черговим струсом, або просто буде сприйняте, тобто – не відбудеться.

Для самореалізованої продуктивної особистості переживання естетичного будуть фактором її подальшого розвитку, його стимуляторами й орієнтирами звичайно, для дитини вони важливі як фактори формування уявлення про світ і місце та роль у ньому у співвіднесенні як продуктивної творчої особистості, що переживає своє буття у світі, наближаючи до довершеності його і себе.

Нарешті, факторами розвитку (стимуляції) переживань естетичного у дитини комфортна психологічна атмосфера, що сприяє самореалізації і формуванню продуктивної орієнтації характеру, якнайширше знайомство дітей зі світом форм, образів, а також навчання їх інтерпретації та співвіднесення, зацікавлення завдання з пояснення й творення на їхній основі чогось власного. Це дає можливість дитині переживати естетичне у світі й себе у світі естетичного.

В.О.Татенко, Київ

ПСИХІЧНЕ У ЦІННІСНОМУ І СУБ'ЄКТНОМУ ВИМІРАХ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРЕДМЕТ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Узагальнення емпіричних фактів життєдіяльності дозволило людині ще на початку її історичної "одисей" провести певну межу між собою та довколишнім

світом, між своєю "душею" та іншими "душами" чи неодухотвореними предметами як між "внутрішнім" і "зовнішнім". За С.Л.Франком, людина у своїй безпосередній самосвідомості – поза всякою філософською рефлексією – володіє все ж почуттям або досвідом "внутрішнього буття", який вона безпосередньо переживає як щось таке, що належить до зовсім іншої сфери, ніж уся сукупна об'єктивна реальність. Можливо саме тому душу, психіку, свідомість, несвідоме, психологічна наука традиційно визначала своїм предметом. Проте, як свідчить історія, така думка була далеко не єдиною.

Калейдоскоп існуючих дефініцій відбиває, певною мірою, історичну логіку уявлень про природу психічного, логіку становлення і розвитку уявлень про предмет психологічної науки. Адаже, як і все, предмет психології не є статичним утворенням. Він змінюється, набуваючи все більшої сутнісної конкретності. Які ж критерії для визначення предмета психології визріли на сьогодні? Для цього передусім варто розглянути поняття "предмет" психологічної науки у його співвідношенні з поняттями "суб'єкт" і "об'єкт" наукового пізнання.

Навряд чи варто сперечатися з приводу того, що суб'єктом психологічного пізнання є наука психологія. Так само не викликає сумніву твердження, що об'єктом психологічної науки як суб'єкта є психіка, психічне життя у всіх його проявах. Але ж психіка традиційно визнається предметом психології. При цьому традиційно зауважується, що "предмет виокремлює в об'єкті якусь його частину".

Таке співвіднесення предмету і об'єкту не є коректним, коли мова йде про науку в цілому, а не про конкретно-наукове дослідження, яке дійсно зосереджується на якомусь виокремленому із цілого частковому психологічному феномені. На нашу думку, предмет і об'єкт науки психології доцільно, насамперед, розрізняти за критерієм "сутність – явище". Психічне життя протистоїть науці психології як суб'єкту пізнання у своїй об'єктивній незалежності і сутнісній утаємниченості. Відтак, наукова психологія і намагається, насамперед, з'ясувати сутність того, що об'єктно протистоїть їй у вигляді різноманітного і безмежного у своїх варіаціях світу психічних явищ, відокремити психічне від непсихічного і лише після цього опікується проблемою інтеграції світу психічного з непсихічним. Тобто, предмет психологічної науки, на наш погляд, не тотожний об'єкту (не дорівнює поняттю "психіки", "психічного") і виокремлює в об'єкті не якусь його частину, а його сутнісне ядро – те, що робить психіку власне психікою, що надає їй самостійного буття.

Рух до сутнісних глибин психічного і є рухом самовизначення науки психології в своєму предметі. Тому, предмет не може бути визначеним раз і назавжди. Він постійно сутнісно і змістовно конкретизується і доводиться. Саме з огляду на історичну динаміку свого предмету психологія може сьогодні визнавати якісь утворення власне психічними, а завтра відмовити їм у цьому визнанні. Якщо ж психологічна наука не приділятиме належної уваги рефлексії свого предмету, або ж за певних обставин не матиме можливості це робити, вона неминуче його втрачає й потрапляє в залежність від інших наук, або ж стає "невільницею" в практики, до того ж далеко не завжди – психологічної.

Так, незаперечний "ідеологічний" пріоритет філософії і соціології над психологією, зведення індивідуально-особистісного, що в своїй сутнісній основі не може бути формалізованим і зведеним до "людського фактору", певною мірою визначали в останні часи переважну орієнтацію вітчизняної психологічної науки на обґрунтування соціальної природи психіки, розробку теоретичних та

експериментальних моделей інтеріоризації й відтворення соціальної сутності людського індивіда як "сукупності суспільних відносин". Головним при цьому виступало відношення до психіки лише як до умови чи засобу соціальної активності, або ж просто індивідуальної форми існування соціального. Завдання психології, за такою підходу, по суті, зводилося до "розвінчування" того, що заважає людині якісно відігравати свої чи доручені їй соціальні ролі, бути сумлінним виконавцем навчальних, пізнавальних трудових та інших різновидів суспільно корисної діяльності. Зрозуміло, що самотичність психічного життя не посідала провідного місця в предметі психології, що визначався в такий спосіб. А отже, мала місце парадоксальна ситуація з одного боку, визнавалося велике значення рівня розвитку психіки, її кондиції для людини як суспільної істоти, а з іншого – психіка, що в своїх вищих проявах суттєво визначена свідомістю та самосвідомістю, душевністю та духовністю, особистістю індивідуальності, суб'єктивності та суб'єктності, вклучалася в предмет лише в статусі засобу, умови, фактору, тобто інструментальної цінності, а не самоцінності.

Подолання вищезазначеного парадоксу можливе за умови визначення предмету психології саме у межах ціннісно-якісної парадигми психічного. Психологія, – на думку В.А.Роменця, – має повернутися до самої себе. Психіка не тільки інструментом пристосування до середовища. Вона є життям людини, переживанням, ставленням до світу й має власне багатство. Вона самодостатня на зразок лейбніцівської монади.

Людина сутнісно входить в предмет психології як суб'єкт психічної активності. Перебуваючи у відношенні єдності, але не тотожності з власною психікою, виступаючи у ролі регулятивного первення (регулятора того, що регулює), обіймаючи місце центру психічного життя (В.В.Зеньківський), вона несе відповідальність за функціонування і розвиток своєї психіки як цінності-для-себе, а також за свою власну суб'єктну активність і свій власний суб'єктний розвиток як само-цінне. Психологія інтегрована у просторі і часі узагальнений суб'єкт психологічного пізнання має об'єктом, по суті, саму себе, але в інобутті конкретного живого індивіда, що пізнає, переживає і творить біографію свого психічного життя як цінності "в-собі-і-для-себе".

Отже, якщо людська істота визнається із самого початку суб'єктом власної психічного життя і в цій якості становить сутнісний осередок психічної реальності, то абстрактно-загальне, "об'єктне" визначення предмету психології ("психічне" сутнісно конкретизується у понятті людини як суб'єкта психічного життя). Саме введення поняття суб'єкта психічної діяльності, як зауважує К.О.Абульханова-Славська, було здійснене "приземлення" предмета психології, яка до того розглядалася безсуб'єктно гносеологічно, до реальної онтологічної основи – індивідуальності, яка розв'язує суперечності життєдіяльності.

Предмет психологічної науки, сутнісно конкретизований у такий спосіб, окреслює в психіці як об'єкти й ставить на перше місце ціннісно-цільове та діяльне творче ставлення індивіда до власної психіки та до себе як її суб'єкта. Сутнісним предметом психології повинно визнаватися не просто психічне життя, не просто психічна дійсність, але суб'єктивне (зацікавлено-відповідальне) відношення/ставлення людини до себе як носія системи психіки, як суб'єкта, що в собі відшукуюче джерела і рушійні сили її розвитку. У кінцевому рахунку, це – вчинкове ставлення людини до самої себе як до усвідомлюючої і розвиваючої себе суб'єктності.

Звичайно, проблема "авторства" у психічному розвитку, яка переходить у проблему психічного розвитку самого "автора", не може розв'язуватися без урахування соціальних факторів життя людського індивіда, значення для його розвитку взаємодії із соціальним середовищем, системою суспільних відносин та інституцій соціалізації. Проте неправомірно віддавати суспільному оточенню роль суб'єкта, автора-творця сутнісно-психічного в людині. Тут варто розрізняти причини і умови виникнення, становлення, існування і розвитку психічного. При цьому, причини логічно пов'язувати із внутрішньою суб'єктною активністю самого індивіда, як іще потенційного чи вже реального носія психіки, а біологічне, фізіологічне і соціальне – розглядати як умови, що можуть сприяти чи заважати психічному саморозвиткові, обумовлювати (але ж не зпричинювати) перехід можливого в дійсне.

Так, зокрема, розглядаючи проблему джерел і рушійних сил, внутрішню логіку розвитку психіки конкретної людини, необхідно намагатися рухатися в межах визначення того, що є тут істотним, першоосновним у онтопсихологічному розумінні. З огляду на зазначене вище, прийнятним вважається твердження, що детермінацію і регуляцію процесу психічного розвитку із самого початку здійснює сам людський індивід як суб'єкт психічної діяльності (С.Л.Рубінштейн), і не тільки (й не тільки) на усвідомлюваному рівні, а у напрямку від несвідомого до все більш усвідомлюваного з подальшим переведенням опанованих форм детермінації й саморегуляції на рівень надсвідомого – рівень власне суб'єктної психічної активності людини, який вивипливає над свідомим і несвідомим як інстанція "я" вивипливає над тим, що є "моїм" (моє тіло, моя душа, мій розум, моє життя тощо). Таке твердження, зрозуміло, може бути прийнятним лише за умови визнання того, що психологічну сутність людського індивіда становить не "його борода", не "його кров" і не "сукупність усіх суспільних відносин", але природна для його рівня буття суб'єктна інтенція до відтворення й творення своїх власних людських душевно-духовних якостей, своїх особистісних структур з їхньою "стосунково-соціальною" сутністю та структур індивідуальності, які розгортаються й сутнісно ідентифікують себе у просторі і часі безперервної і неповторної "Я-творчості". Проте, суб'єктна орієнтація на власну психіку як на "внутрішню" цінність повинна бути органічним додатком до орієнтації на все інше, що є цінним для людини й міститься у її "зовнішньому" світі. Адже саме дисгармонія у ставленні до себе та іншого (інших) є нерідко причиною психічних регресів та патологій.

Дедалі ширший і глибший інтерес людини до особливостей свого психічного життя, що спостерігається на сучасному історичному етапі розвитку суспільства, не є ознакою якоїсь хворобливості чи закомплексованості, а є, безперечно, результатом поступового духовного зростання, розкріпачення, вивільнення від диктату середовища й водночас більш-менш добровільного перенесення на себе відповідальності за власне життя, у тому числі – за життя душевне і духовне, за свій життєвий успіх, за можливість реалізувати визначений для себе смисл життєдіяльності. Висловлені міркування і слід розглядати як одну із можливих спроб теоретизування на тему, що відбиває нагальну потребу в рефлексії предмету, яку вітчизняна психологічна наука повинна здійснити на рубежі століть, щоб розпочати новий відлік часу свого життя як суб'єкта пізнання сутнісних глибин психічного світу.

ВИКОРИСТАННЯ ПРОЕКТИВНИХ МЕТОДИК В ДІАГНОСТИЦІ КРЕАТИВНОСТІ

Представлення креативності як важливого фактора гуманістичного розвитку людства в цілому і навіть його тотального виживання змушує науковців інтенсивніше займатися дослідженнями креативного образу мислення. Проблема креативності надзвичайно складною для вивчення і зумовлює чисельні дискусії, оскільки емпіричне поле фактів креативного мислення дуже широке. Як відзначають дослідники, найкраще «процес розуміння того, що таке креативність, сам потребує креативної думки». Креативність ще не концептуалізована та емпірично не визначена» (1, 123).

Гострота означеної проблеми підсилюється необхідністю якнайшвидшого подолання суперечності між потребою суспільства в актуалізації творчого потенціалу особистості, в своєчасному виявленні і розвитку її творчих здібностей (креативності) стандартизованою установкою системи шкільної освіти на загальний інтелектуальний розвиток особистості школяра, основним показником якого є рівень шкільних успішностей. Проте за відсутності цілеспрямованої педагогічної стимуляції прояву креативних здібностей безрезультатно минають сензитивні періоди розвитку характерних рис креативності (оригінальність, самостійність, асоціативність, висока продуктивність фантазії).

Недостатня увага сучасної практичної шкільної психодіагностики до вивчення саме цієї сторони пізнавальних здібностей зумовлюється, зокрема, відсутністю репрезентативних широко впроваджених методів дослідження креативності.

Традиційно процедура вимірювання креативності базується на таких двох моделях:

- структурній моделі креативності Дж. Гілфорда, за якою креативність вимірюється за допомогою не менш як 27 факторів, до того ж кожний фактор досліджується за допомогою спеціального завдання;
 - одномірній моделі креативності П. Торранса, згідно з якою можна застосовувати такі завдання, що дають змогу одночасно вимірювати не менше ніж три основних фактори креативного мислення – продуктивність (флюентність), гнучкість (флексібільність), оригінальність (2, 77).
- Ці методики, на відміну від багатьох тестів інтелекту, не мають заданих нормативів, чіткого алгоритму кількісних підрахунків, що вносить деякий елемент суб'єктивності в процедуру психодіагностування і вимагає від вчителя чи психолога певного досвіду роботи.

Спроба знайти більш доступні, валідні та репрезентативні діагностичні методики для визначення креативності зумовила звернення до аналізу можливості проективних методик в цій галузі досліджень. Підставою для подібного аналізу можна вважати, перш за все, позицію Ф. Баррона, що робить акцент на процесі уявлення символізації, який і служить критерієм креативності. Крім того, на думку С. Міддлтона, в основі креативності лежить здатність виходити за межі стереотипних асоціацій і працювати з широким семантичним полем (1, 125).

Термін «проективний» був вперше використаний Л. Френком (1939) у відношенні до групи експериментально-психологічних методик, які дозволили немовби спроектувати на екран внутрішні, іноді неусвідомлені характеристики особистості (3, 11).

Аналізуючи ознаки, що відрізняють проективні методи від інших прийомів експериментально-психологічних досліджень, можна відзначити наступні характеристики:

- діагностування може бути проведено під приводом дослідження якоїсь ізольованої психічної функції (наприклад, сприймання, уяви);
- невизначеність, незапрограмованість стимульного матеріалу або інструкцій до завдань, завдяки чому досліджуваній має певну свободу у виборі відповіді чи створенні образу;
- досліджуваній не знає, що в його відповідях діагностично значуще, а тому не може моделювати діагностичну процедуру, впливаючи на результати дослідження;
- в проективних методиках не існує жорстких, соціально схвалених шаблонів виконання завдань, що зумовлює доброзичливу атмосферу дослідження при повній відсутності оцінюючого ставлення з боку експериментатора.

При таких особливостях методик стимульна ситуація набуває сенсу не просто в силу її об'єктивного змісту, а в результаті особистісного значення, якого надає ситуації досліджуваний.

Враховуючи, що розумовий акт побудови образу являє собою досить індивідуальний творчий процес мислення, а побудова «підтограм» стоїть найближче до операції визначення поняття, розкриття його смислу, можна стверджувати, що найбільш репрезентативними для аналізу креативності є саме підтографічні методики та малюнкові тести.

Найбільш поширеними проективними методиками психологічного діагностування креативних здібностей особистості можна вважати наступні:

- 1) методика «Кола» П. Торранса (модифікація Р. Е. Тафель), що є невербальним тестом на дивергентну продукцію образно-символічної системи. Методика має на меті визначення образної гнучкості та оригінальності мислення;
- 2) методика дослідження креативності Дж. Гілфорда. Оцінюються продуктивність, гнучкість і оригінальність мислення;
- 3) методика «Доповнення» Кет Френк (модифікація В. М. Козленка), що сприяє вивченню образної оригінальності і гнучкості мислення. Методика є невербальним тестом на сприйняття і перетворення незавершеного образу в символічно-образній системі;
- 4) методика «Пошук проблеми» (модифікація В. М. Козленком тестів «Плями Роршаха» і ТАТ), що оцінює уяву, здатність до самостійної побудови сюжетно-проблемної ситуації, проявів активної пошукової взаємодії.

Але слід зауважити, що дослідження креативності можна проводити і за допомогою інших проективних методик, не призначених для аналізу творчого мислення особистості. Адже діяльність, пов'язана з виконанням завдань проективних методик, дозволяє більшою мірою проявитися особистісним особливостям людини. Будь-яка методика, крім специфічної інформації, на отримання якої вона спрямована, надає експериментатору більшу чи меншу «неспецифічну добавку», яка в принципі може бути використана для оцінювання особистості досліджуваного. Доля «неспецифічної» (по відношенню до методики) особистісної інформації зростає при зменшенні «жорсткості» інструкції, тому що в тих випадках, коли діяльність суб'єкта менш регламентована, завдання не передбачає однозначної відповіді (наприклад, в таких пробах, як «підтограма») (4, 42).

Метод підтограми, як правило, використовується для вивчення опосередованого запам'ятовування: досліджуваному пропонується певна кількість слів та

висловлювань, на кожне з яких він повинен намалювати зображення, тобто піктографічно записати ряд понять різного рівня узагальнення, в основному такі прямі зображення яких є неможливим («веселе свято», «тепліший вечір», «справедливість» тощо). Однак, ця форма психологічного діагностування може бути застосованою і для дослідження характеристик креативного мислення. Ці зумовлюється тим, що вибір піктографічних образів у методиці обмежується інтелектуально-асоціативним фондом особистості досліджуваного, його афективними установками.

При якісному аналізі образів, отриманих в результаті піктографічного дослідження, мають бути враховані:

- зміст малюнку (або його інтерпретація);
- абстрактність малюнків;
- індивідуальна значущість образів;
- стандартність вибору піктограми;
- адекватність зображеного (3).

Аналіз змісту малюнків дає можливість оцінити гнучкість мислення, яка виявляється наявністю переходів від одного класу об'єктів до іншого, унікальність, особливості складності, динамічність та асиметричність зображення.

За фактором абстрактності піктографічні образи розділяються на:

- конкретні – пряме зображення ситуації, пов'язаної з поняттям, фотографічний образ;

- атрибутивні образи, що створюються за принципом приналежності атрибутивності (наприклад, поняття «свято» передається прапорцем, карнавальним маскою);

- метафоричні образи, де абстрактна асоціація виражається опосередковано через конкретний предмет (наприклад, зображення пісочного годинника як вираження поняття «життя»);

- геометричні, графічні та граматичні символи, що пов'язані з змістом поняттям (наприклад, «+/-» на поняття «сумнів»).

Аналіз образів за фактором індивідуальної значущості безпосередньо реалізує проективні елементи методу, розкриваючи бажання, наміри, стани людини, актуалізуючи переживання та інтереси. Індивідуально значимі образи неоднорідні за своїм характером:

- індивідуально-значимі персоніфіковані образи, що зображують самого досліджуваного або сцени з його участю;

- індивідуально-значимі образи-стимули. Це зображення предметів активізуючих у досліджуваного згадку про конкретну ситуацію з особистого досвіду;

- образи, вибрані формально, позбавлені індивідуальної значущості.

Фактор стандартності (або частоти) вибору є суто статистичним критерієм, що вказує на відносну частоту вибору піктографічного образу. Доцільно виділяти наступні категорії аналізу:

- стандартні образи, що зустрічаються частіше, ніж у 15-20% досліджуваних;
- оригінальні образи, що зустрічаються менше ніж у 2-4% досліджуваних;
- образи, що повторюються, - займають проміжне положення по частоті вживання між стандартними та оригінальними образами.

Фактор адекватності передбачає аналіз близькості образу і поняття, поміркованість, стислість зображення та тлумачення.

На підставі якісного аналізу образу піктограми за всіма факторами проводиться формалізована оцінка зображення, що дозволяє уточнити характер творчого мислення особистості.

Згідно з теоретичним аналізом проблеми використання проективних методик в діагностуванні креативності особистості на базі Криворізького державного педагогічного інституту було проведено експериментальне дослідження, в якому брали участь 128 студентів другого та третього років навчання. Порівняльний аналіз результатів роботи студентів з різними методиками дозволяє стверджувати, що проективні методики, зокрема піктограми та малюнкові тести, є достатньо репрезентативними у визначенні характеристик креативного мислення. Так, наприклад, за методикою Дж. Гілфорда було отримано 44% робіт, з показником креативності вище середнього, але якісний аналіз свідчить про те, що більшість відповідей мали характер конкретних та атрибутивних образів, які визначають продуктивність стандартної форми мислення. Піктографічна методика дослідження та методика К. Френк дали 49% робіт з показником креативності вище середнього. А якісний аналіз цих результатів констатує високий рівень метафоричних образів, співвідносних з оригінальним баченням проблеми. Таким чином, проективні методики дозволяють краще проявитися творчому потенціалу розумової діяльності особистості.

Література:

1. Торшина К.А. Современные исследования проблемы креативности в зарубежной психологии. // Вопросы психологии. 1998. №4, С. 123-132.
2. Біленька О.Б. Методики дослідження креативних здібностей особистості в підлітковому віці. // Вивчення особистості підлітка / За ред. М.Т. Дригус.- К., 1994. С. 75-90.
3. Херсонський Б.Г. Метод піктограм в психодіагностике психических заболеваний. - К.: Здоровье, 1988.
4. Златишевская Н.Н., Гульдан В.В. Психологические исследования в практике врачебно-трудовой экспертизы. - М.: Медицина, 1972.

P. Fernandez-Berrocal, R.A. Vives, N.R. Díaz, Malaga, Spain

THE INFLUENCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THE EMOTIONAL ADJUSTMENT IN HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract

This study examines the impact of Emotional Intelligence on the emotional adjustment of 250 high school students. Emotional Intelligence predicts the emotional adjustment of adolescents independently of other factors. In short, students with higher levels of depression showed lower levels in the clarity of their feelings and in the capacity to repair their emotional states, together with higher levels of anxiety and thought suppression than students without depression. On the other hand, there was no relation between emotional intelligence and abstract intelligence.

Keywords: emotional intelligence; meta-mood scale; emotional adjustment; adolescent.

Introduction

Emotional Intelligence (EI) is a rather broad concept that includes different aspects ranging from empathy to emotional disclosure, from self-control to the resolution of problems,

between others. These aspects can be grouped in two large categories: those related to the intrapersonal sphere and those related to the interpersonal sphere.

Definitely, J.D. Mayer and P. Salovey's view on EI intrapersonal is one of the most accurate, methodological and theoretical approaches on the subject. His notion of EI emphasizes the capacity of certain individuals to regulate their emotions and those of others, discriminating among emotions and utilizing the information to guide thought and action (Mayer and Salovey, 1997; Salovey and Mayer, 1990).

Salovey and his team have created the Trait Meta-mood Scale (TMMS) that evaluates individual differences in skills when moderating one's moods (Salovey, Mayer, Goldman, Turvey, and Palfai, 1995). This scale has three dimensions: Attention to Feelings, Clarity of Feelings, and Mood Repair. Attention is the degree to which individuals pay attention to their feelings; Clarity refers to the way individuals, actually, think they perceive their emotions; Repair to the belief in their own ability to interrupt negative feeling moods and to experience positive ones.

Our Research

Adolescence is a critical period of development that enables us to study how the adolescent absorbs emotional information and its influence on psychological adjustment.

The aim of the present study was to examine the influence of meta-mood knowledge on the psychological adjustment of adolescents. Depression and anxiety were the psychological indicators used to determine the adjustment. Other variables used were to do with the personality involved in the relationship between emotion control and depression and anxiety symptoms.

Method

Participants and procedure

The questionnaires were carried out on a sample of 250 students, 130 females and 120 males. The students belong to a highschool in the province of Malaga, ranging from 14 to 18 years.

The questionnaires were conducted in two sessions, each lasting approximately 35 minutes. Both sessions took place in their own classroom. The participants were asked to answer the forms in order to know what they felt and thought.

Measures

Measures used were:

Beck Depression Inventory (BDI, Beck, Rush, Shaw, and Emery, 1979). Spielberger Trait Anxiety Questionnaire (STAI, Spielberger, 1994). Trait Meta-Mood Scale (TMMS, Salovey, Mayer, Goldman, Turvey, and Palfai, 1995). We used a Spanish adaptation (Fernández-Berocal, Alcaide, Domínguez, Fernández-McNally, Ramos, and Ravira, 1998). Need for Cognition Scale (NC). The dispositional tendency to engage in and enjoy thinking (Cacioppo, Petty, and Kao, 1984). IQ. Abstract intelligence test. White-Bear Suppression Inventory (WBSI). Self-report measure of thought suppression (Wegner and Zanakos, 1992). Mehrabian/Epstein (MEHRABIAN) emotional empathy scale (Mehrabian and Epstein, 1972). Emotional Inhibition (INHIBITION; Pennebaker, 1990).

Results

Descriptive

The average result on the BDI was 9.43, that is situated on the limit between the parameters of normality and slight depression. According to Beck's criteria, 58.4% of individuals are situated between normality parameters (0-9); 31.1% (10-18) are in the slight depression group, and 10.5% in the moderate depression group (19-30/33). The average result on the STAI was 15.79. Anxiety results over or around 25 were found in 17% of adolescents.

Correlations between measures

The Repair scale correlated positively with Clarity, but not with Attention. The Repair scale did not correlate with intellectual measures as IQ and NC. The Repair Scale correlated negatively with BDI, STAI and WBSI. The Attention scale correlated positively with MEHRABIAN and NC. The Clarity scale correlated positively with INHIBITION and NC. The Clarity Scale correlated negatively with BDI, STAI and WBSI. The Bear Scale (WBSI) correlated positively with INHIBITION, BDI, STAI and MEHRABIAN. The NC scale correlated positively with INHIBITION, IQ and MEHRABIAN. The BDI scale correlated positively with STAI, and negatively with IQ. The STAI scale correlated positively with MEHRABIAN scale and negatively with IQ (see Table 1).

TABLE 1. CORRELATIONS AMONG TMMS SUBSCALES AND WITH OTHER MEASURES.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. ATTENTION	1,000									
2. CLARITY	,085	1,000								
3. REPAIR	-,120	,405*	1,000							
4. BDI	,049	-,213*	-,431	1,000						
5. WBSI	,074	-,175*	-,204	,208*	1,000					
6. INHIBITION	-,025	,159*	,034	-,050	,231*	1,000				
7. MEHRABIAN	,291*	-,034	-,018	-,017	,131*	,057	1,000			
8. NC	,180*	,135*	,045	-,059	,004	,328*	,139	1,000		
9. STAI	,089	-,423*	-,558*	,549*	,269*	-,051	,148	-,021	1,000	
10. IQ	,125	,016	,009	-,099	-,068	,076	-,091	,182*	-,083	1,000

* p<0,05

** p<0,01

Differences between sexes

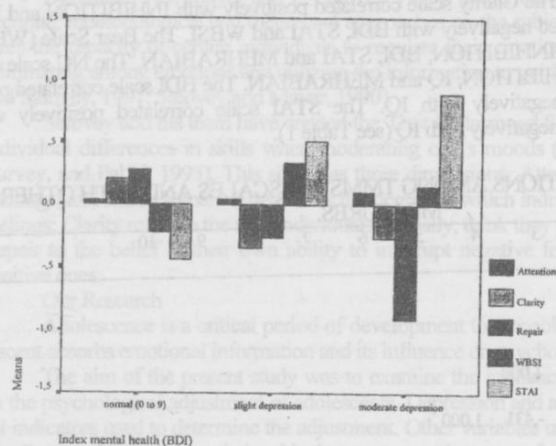
Differences have been found in the results obtained by both sexes. Women score higher in ATTENTION, STAI, BDI, and MEHRABIAN than men. However, men score higher in CLARITY, REPAIR, and INHIBITION.

Emotional profile of the adolescents

Finally, we analyzed the EI profile of those adolescents whose results, on the BDI, were respectively normal state, slight depression, moderate and serious. Students were grouped in three categories for a statistical analysis; normal state, slight depression, and moderate. The results show that adolescents in a normal state differ from those classified as depressive in that their scorings in CLARITY and REPAIR were clearly superior (for CLARITY, $F=7,342$ $p=0.001$; and for REPAIR, $F=20,068$ $p=0.0001$). On the other hand, students classified as depressive presented higher scorings in Anxiety and in Thought suppression.

sion (for STAI, $F=43,466$ $p=0,0001$; and for WBSI, $F=9,693$ $p=0,0001$). The profile is presented on Figure 1.

Figure 1. Emotional Intelligence profile of adolescents.

Discussion

The data indicates that adolescents that obtain high scorings in Repair and Clarity do not obtain similar scorings in Depression, Anxiety and Thought suppression measures. This means, students who believe they can interrupt their negative feeling moods and extend positive ones and who believe they can experiment with clarity their feelings do not present depressive, anxiety or suppression symptoms. The ability to deal with one's feelings seems guarantee an appropriate mental health level.

On the other hand, the social stereotype that relates to women's ability to connect with others and the importance they attach to their emotion information, is reflected in our results due to female adolescents higher markings in empathy and feeling awareness.

Adolescents with slight depression (31,1%) and moderate (10,5%) differ clearly from those who did not present these symptoms in Clarity and Repair. Depressive adolescents have less EI. This is especially relevant because of the high percentage of adolescents presenting depressive symptoms (41,6%).

The meta-mood knowledge is directly related to an appropriate psychological adjustment.

Not one of the EI factors evaluated correlates significantly with the abstract Intelligence measure, what means to say, that at least, two types of Intelligence exist.

The relationship between Depression and academic performance has been studied (Haines, Norris, and Kashy, 1996). The results of these investigations together with ours indicate the importance of EI for an effective adaptation of adolescents and calls for the advantages of promoting these skills at school.

References:

- Beck, A. T., Rush, A. J., Shaw, B. F., and Emery, G. (1979). Cognitive therapy of depression. New York: Guilford.
- Cacioppo, J. T., Petty, R. E., and Kao, C.F. (1984). The efficient assessment of need for cognition. *Journal of Personality Assessment*, 48(3), 306-307.

- Fernández-Berrocal, P., Alcaide, R., Domínguez, E., Fernández-McNally, C., Ramos, N. and Ravira, M. (1998). Adaptación al castellano de la escala rasgo de metacognición sobre estados emocionales de Salovey et al.: datos preliminares. In Libro de Actas del V Congreso de Evaluación Psicológica. Málaga.
- Haines, M., Norris, M., and Kashy, D. (1996). The effects of depressed mood on academic performance in college students. *Journal of College Students Development*, 37 (5):519-526.
- Mayer, J. D., and Salovey, P. (1997). What is Emotional Intelligence?. In P. Salovey and D. J. Sluyter (Eds.), *Emotional Development And Emotional Intelligence* (pp. 3-31). New York: BasicBooks.
- Merhabian, A., and Epstein, N. (1972). A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*, 40, 525-543.
- Pennebaker, J. (1990). Opening up: the healing power of confiding in others. New York: Avon Books.
- Salovey, P., Mayer, J. D., Goldman, S. L., Turvey, C., and Palfai, T. P. (1995). Emotional Attention, Clarity, and Repair: Exploring Emotional Intelligence Using the Trait Meta-Mood Scale. In J. W. Pennebaker (Ed.), *Emotion, Disclosure, & Health* (pp. 125-151). Washington: American Psychological Association.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L., and Lushene, R. E. (1994). Cuestionario de Ansiedad Estado-Rasgo (4ed.). Madrid: Publicaciones de Psicología Aplicada.
- Wegner, D. M., and Zanakos, S. (1994). Chronic thought suppression. *Journal of Personality*, 62: 4, 615-640.

A.H. Фоменко, Горловка

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ПОТРЕБНОСТИ В ЗЕРКАЛЕ ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ ПСИХОАНАЛИЗА

Эрих Фромм, один из крупнейших психологов и философов XX столетия, яркий представитель гуманистического направления в психоанализе, утверждал, что «здоровым является общество, соответствующее потребностям человека» (1, 290).

Что же объективно является человеческими потребностями? На этот вопрос можно ответить, согласно его точке зрения, лишь глубоко изучив природу человека. Однако в силу того, что современная наука не может исчерпывающе определить, что такое человек, Э.Фромм ставит вопрос иначе: что представляет собой сущность человека, исходя из условий его существования?

Проблема человеческого существования, с точки зрения философа, «совершенно уникальна по своей природе: вроде человек вышел из природы – и все же пребывает в ней; он отчасти божество, отчасти – животное; он и бесконечен, и ограничен» (1, 294).

Возникновение человеческого сознания, полагает Э.Фромм разрывает естественные связи человека с природой, разрушает его извечную гармонию с ней и порождает то экзистенциальное противоречие, которое составляет основную проблему его существования. «Обладая самосознанием, он сознает свое собственное бессилие и ограниченность своего существования. Он предвидит собственный конец – смерть» (1, 292). Эта экзистенциальная дихотомия между жизнью и смертью человека, является, согласно Фромму, наиболее существенной среди множества других противоречий, корнящихся в самом факте человеческого существования.

Иную природу имеют противоречия, которые Э.Фромм называет «историческими». К ним он относит дихотомии, не являющиеся частью человеческого существования, а создающиеся и разрешаемые в процессе исторического развития. Так в современном обществе наблюдается противоречие между достижениями технического прогресса и неспособностью использовать их на благо свободного и мирного развития человека.

Из постановки вопроса о противоречивости человеческого существования вытекает обращение философа к исследованию человеческих потребностей.

Не отрицая важности физиологически обусловленных потребностей (голода, жажды, сексуальные потребности), Э.Фромм утверждает, что их удовлетворение не решает человеческой проблемы. Он подвергает критике

теоретическую концепцию З.Фрейда о «либидо», как основной силе, движущей человеческими страстями и желаниями, считая, что как бы ни были сильны сексуальные влечения, они «не самые могущественные в человеке, а их неудовлетворенность не приводит к психическому расстройству. Наиболее мощные силы, определяющие поведение человека, берут начало в условиях его существования, в самом положении человека» (1, 296).

Человек в отличие от животного обладает совестью, «заложенной в нем потенциально». Именно совесть должна подсказывать личности, какие потребности следует культивировать и удовлетворять, а от каких можно отказаться, позволить им «истощиться и зачахнуть».

Ни один теоретик психоанализа, на наш взгляд, не смог настолько выразительно обрисовать социальные детерминанты личности, как это сделал в своем учении Эрих Фромм. Он был убежден, что потребности свойственные только человеку, эволюционировали в ходе истории, а различные социальные системы лишь оказывали влияние на выражение этих потребностей. С точки зрения философа, личность является продуктом динамического взаимодействия между врожденными потребностями и давлением социальных норм и предписаний.

К «экзистенциальным потребностям» он относит, во-первых, потребность общения индивида к людям. Именно от ее удовлетворения зависит, согласно Э.Фромму психическое здоровье человека. «Эта потребность кроется за всеми явлениями, составляющими целую гамму человеческих страстей и близких отношений, которые называют любовью в самом широком смысле слова» (1, 298).

Действительно, человек не в состоянии вынести длительного одиночества и изоляции. Это подтверждают многочисленные опыты и эксперименты. Идеальный путь связи с миром осуществляется посредством «продуктивной любви», помогающей людям совместно трудиться и в то же время сохранять свою целостность и индивидуальность. Если потребность в установлении связей не удовлетворяется, человеку грозит то или иное психическое заболевание. «У душевнобольного человека, - пишет Фромм, - утрачен контакт с миром; это человек ушедший в себя; он не может воспринимать реальность - будь то реальность физического мира или мира людей - такой, какова она есть» (1, 303).

Второй, не менее важной потребностью, Э.Фромм определяет потребность индивида в преодолении пассивного состояния своего существования. Человек хочет быть творцом. В акте творчества он «выходит за пределы, предназначенные ему как твари, поднимается над пассивностью своего существования, вступает в царство целеустремленности и свободы» (1, 303). Эта потребность помогает человеку преодолеть собственную ограниченность и является одним из источников любви, искусства, религии, материального производства. Творческая деятельность позволяет людям достичь чувства свободы и собственной значимости.

Но человек не только созидатель. Кроме творческой деятельности есть еще один способ преодоления человеком своей ограниченности, он выражается в акте разрушения. Человек всегда находится перед решающим выбором между созиданием и разрушением, между любовью и ненавистью. «Разрушительность, - пишет Э.Фромм,

вторичная потенциальная возможность, коренящаяся в самом существовании человека и обладающая такой же силой и властью как любая другая страсть» (1, 304).

Довольно поучительно для нашего современного человека звучат выводы Э.Фромма о том, что удовлетворение потребности в созидании ведет к счастью, а разрушительные тенденции предполагают страдание. Более других, конечно же, страдает сам разрушитель.

Другими специфическими потребностями человека, оказывающими существенное влияние на его психическое здоровье, Э.Фромм называет потребность в корнях, потребность в идентичности и потребность в объекте поклонения.

В человеке изначально присутствует, считает Э.Фромм глубокое и сильное стремление ощущать себя частью природы. Он может отказаться от природных корней только в том случае, если найдет «новые, человеческие корни». В первые годы жизни для ребенка источником жизни, тепла, любви является мать. «Быть любимым - это значит быть живым, иметь корни и чувство дома», - пишет Э.Фромм. Это нормальное явление. Однако к концу детства человек должен разорвать симбиотические связи со своими родителями, домом, так как фиксация на материнском влиянии мешает становлению независимой, целостной, самостоятельной личности. В поздней зрелости каждый человек сталкивается с реальностью отрыва от самой жизни, когда приближается смерть. Поэтому на протяжении всей своей жизни люди испытывают потребность в корнях, основах, в чувстве стабильности и прочности, сходным с ощущением безопасности, которое в детстве давала мать.

Потребность в чувстве тождественности, или чувстве «Я есть Я» настолько важна, что «человек не мог бы сохранить душевное здоровье, если бы не нашел какого-нибудь способа удовлетворить ее» (1, 322). Человек готов делать все что угодно, лишь бы обрести чувство «Я». Именно эта потребность, по мнению Э.Фромма, скрывается за страстным стремлением личности достичь общественного положения и вместе с тем не отличаться от других. Именно в ней источник всех устремлений человека. Э.Фромм очень верно подмечает, что люди с ясным и полным осознанием своей индивидуальности воспринимают себя как хозяев своей жизни, а слепое копирование не дает человеку возможности достичь подлинного чувства идентичности.

Наконец, согласно Э.Фромму, человек испытывает потребность «иметь некоторую значимую для него картину мира» (1, 325). Обладая разумом и воображением, он постоянно испытывает необходимость интеллектуальной ориентации в окружающем мире. Эта система ориентации представляет собой совокупность убеждений, позволяющих людям воспринимать и постигать реальность этого мира. Э.Фромм особо подчеркивал значение формирования объективного и рационального взгляда на природу, человека, общество и самого себя. «Чем в большей степени человек приближается к такой объективности, тем теснее становится его связь с действительностью, тем большей зрелости он достигает и тем лучше он может строить очеловеченный мир, служащий ему домом» (1, 325). Если у человека нет такой субъективно удовлетворяющей его системы ориентации, он не может быть психически здоровой личностью.

Однако, обладая не только интеллектом, но и телом, человек реагирует на дихотомию своего существования также с помощью чувств и поступков, поэтому любая система ориентации «наряду с интеллектуальными элементами содержит также элементы чувств и ощущений, появляющиеся в отношении к объекту поклонения» (1, 326).

Все существующие религиозные или философские системы независимо от их содержания являются, согласно точке зрения Э.Фромма, свидетельством «потребности человека не только в некоторой системе мышления, но и в объекте поклонения,

придающем смысл его существованию и его положению в мире» (1, 327). Вот почему, какие из этих систем подсказывают более, а какие менее удачное решение проблемы поиска человеком смысла жизни остается у Э.Фромма открытым. Он считает, что при оценке, «что лучше, а что хуже» всегда следует учитывать природу человека и его развитие.

Осмысление специфических потребностей человека приводит психолога к тому, что именно в них заложены великие человеческие страсти: жажда власти, славы, поиски истины, жажда любви и братства, жажда разрушения и жажда созидания, то есть каждое желание, движущее поступками человека. Согласно его теории, фундаментальные потребности выступают не только в качестве движущих сил человеческой истории, но и в качестве ее цели, суть которой состоит в установлении далеком будущем новой гармонии человека с природой, другим человеком и собой на основе развития и реализации человеческой сущности. Человеческое существование, по Фромму, — это некоторая заданная тотальность внутренних потребностей. При определенных исторических условиях одна часть этих потенций реализуется, другая же остается нереализованной. Вся история, с его точки зрения, — это мучительная драма рождения Человека, рассматриваемая им как непрерывная цепь постепенного раскрытия потенций, заложенных в самой человеческой природе. Реализация этих потенций составляет, по его мнению, смысл каждой отдельной человеческой жизни и всей человеческой истории. Удовлетворение же основных психических потребностей зависит от многих факторов. Одним из важнейших является «способ организации общества, в котором живет человек, и то, как эта организация определяет человеческие отношения внутри общества» (1, 329). Согласно точке зрения Э.Фромма, в одной из предшествующих исторических эпох сущность человека не нашла своей реализации. Этому препятствовала та или иная несовершенная по своей сути историческая форма существования общества. Соответственно, вся прошлая история человечества предстает перед ним как история трагического несовпадения требований человеческой природы и возможностей их реализации в конкретном обществе.

Психоаналитический ракурс, через призму которого Э.Фромм излагает свою теорию сущности человека, может быть очень плодотворным для понимания и объяснения многих социально-психологических феноменов нашей общественной истории современности и поэтому требует пристального изучения. На наш взгляд заслуживает внимания подход Э.Фромма к осмыслению человеческой природы как некой системы фундаментальных потребностей, подчеркивающей нечто неизменное в человеке, независимое от исторической ситуации. Э.Фромм полагал односторонним не только натурализм З.Фрейда, но и разного рода социологические теории «средь», справедливо указывая, что «человек — не чистый лист бумаги, на котором культура пишет свой текст» (2, 35). Тогда человек превратился бы в игрушку внешних сил, и в зависимости от социальных условий можно было бы формировать нужный тип личности. Однако человека есть неизменная сущность, сохраняющаяся во всех культурах и исторических ситуациях. Эта сущность выступает как структура отношений, а именно «структура экзистенциальных дихотомий». Ответом на эти дихотомии могут быть стремление к свободе, справедливости, истине, любви, но в равной степени им могут стать ненависть, конформизм, садизм.

Человеческая природа с ее системой фундаментальных потребностей выступает для Э.Фромма неким мерилем степени развитости, прогрессивности той или иной социальной системы. Этот подход, на наш взгляд, является довольно конструктивным, ибо позволяет дать точную оценку реальному состоянию общества. «Если человек живет в условиях, противных его природе, основным требованиям его развития и душев-

ного здоровья, он не может не реагировать на них; он вынужден либо деградировать и погибнуть, либо создать условия, более согласующиеся с его потребностями» (1, 289).

Э.Фромм абсолютно прав в том, что только человек может быть «единственным объективным» критерием гуманности, прогрессивности общества. Но не человек как представитель нации, класса, группы, а человек вообще как представитель рода человеческого, как носитель фундаментальных потребностей.

Можно сколько угодно восхвалять, превозносить ту или иную социальную систему, но если она вступает в конфликт с фундаментальными потребностями человека и препятствует их реализации, то она не имеет права на существование.

Разрабатывая свое учение, Э.Фромм стремился найти пути разрешения дихотомий человеческого существования, определить способы ликвидации различных форм отчуждения человека, наметить пути оздоровления цивилизации, показать перспективу свободного и творческого развития индивида. Устранение «исторических» противоречий, зависящих от определенных социальных условий жизни людей, соотносится им с построением «гуманистического общества», основанного на принципах гуманистической этики. Что касается «экзистенциальных дихотомий», корнящихся в самом факте человеческого существования, то Э.Фромм полагает. Что они могут получить лишь частичное разрешение путем раскрепощения внутренних способностей человека к любви, вере и размышлению. В обоих случаях реализацию человеком своей сущности, восстановление гармонии между индивидом и природой, личностью и обществом предлагается осуществить на основе использования «гуманистического психоанализа», способствующего согласно точке зрения Э.Фромма, пробуждению критических элементов в сознании человека, то есть, не прибегая к революции. «Никаких изменений не следует добиваться силой; они должны происходить одновременно в экономической, политической и культурной областях. Перемены только в одной сфере разрушительно воздействуют на изменения в целом» (1, 564).

Призыв Э.Фромма, звучит сегодня как никогда актуально для нашего общества. Важно только одно, чтобы его смогли услышать, осмыслить и понять все те, кто причастен к построению нового государства гуманистической направленности.

Литература:

1. Психоанализ и культура: Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. — М.: Юрист, 1995.
2. Фромм Э. Человек для самого себя. //Психоанализ и этика. М., «Республика», 1993.

В.А. Харитонов, Киев

РЕКУРСИВНО-ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ СОЗНАНИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Разработку проблем типологии личности стимулируют значительные факторы общенаучного характера, связанные прежде всего с созданием современных систем и средств, методик и технологий тех или иных видов обучения в сфере образования.

Важно провести такое типологическое исследование личности, которое было бы связано с признанием и осмыслением персональной составляющей познавательного процесса. В контексте указанной задачи нами построена четырехмерная рекурсивно-феноменологическая модель сознания, которая может служить основой для выде-

ления и анализа четырех основных функциональных архетипов интеллекта (ФАИ). Их варьирующаяся система в свою очередь определяет тот или иной тип сознания соответственно тип личности (см. схему 1).

№	Символ субъекта	Психическая функция
1	Я	Аффект (эмоция, чувство)
2	Я знаю	Перцепция (ощущение, восприятие)
3	Я знаю, что я знаю	Воля (мотив, действие)
4	Я знаю, что я знаю все	Интуиция (вера, понимание)
5	Я знаю, что я не знаю ничего	Внутреннее - внешнее
6	Я знаю, что я не знаю	Активное - пассивное
7	Я не знаю	Истинное - ложное
8	Не-Я (Мое)	Позитивное - негативное
	Символ субъекта	Психологическое измерение

№	Уровень С. ²	Тип репрезентации С.	Признак С.	Механизм С.
1	Переживание	Индекс (сигнал)	Отношение	Рекурсия
2	Сознание ¹	Знак (значение)	Отражение	Интенция
3	Мышление	Образ (операция)	Управление	Рефлексия
4	Интеллект	Символ (смысл)	Целеполагание	Трансценденция
5	Религия	Трансцендентный	Креативный	Идеолог
6	Магия	Динамический	Конативный	Прагматик
7	Мифология	Сенсуалистический	Когнитивный	Эстет
8	Мистика	Холлистический	Эмотивный	Моралист
	Форма С.	Тип ФАИ	Тип С.	Тип личности

Схема 1. Рекурсивно-феноменологическая модель сознания

В феноменологическом отношении переживание - первый уровень сознания есть диффузно-спонтанное состояние субъекта (Я). Это гетерономное, нерелективное сознание, первичное по отношению к знанию (перцепции), характеризующееся непосредственным и очевидным присутствием перед самим собой (рекурсия).

Рекурсивное переживание (Мое) представляет собой состояние (континент) Я, т.е. полный набор ("пакет") его потенциальных реализаций. Выбор конкретного Я, трансцендентного по условию некоторому целому - "Мое" означает рационализацию, структурирование ментального, транспозицию "Я" по линии "субъект-объект". Причем объектом, обратим внимание, становится не нечто само "Я", так что возникает онтологическая разность потенциалов (Я - Мое), которая и определяет генезис и феноменологию сознания.

На втором - когнитивном - уровне сознание является **сознанием чего-то**, что существует для "Я" как знание (информация), предстоящее субъекту в расчлененном, семантизированном пространстве. Это такой момент сознания, перцептивного состояния, которое можно было бы обозначить словами "Я знаю".

С ним соотносится рекурсивное знание - продукт не перцепции, а интенции такой. Благодаря совокупности таких интенций исходное перцептивное знание наполняется иным дополнительным содержанием, возникает ощущение: "Я не знаю"

¹ Термин "Интеллект" используется: 1) в феноменологическом значении - как "понимание", "постижение"; 2) в структурно-функциональном - как то, что связано с активностью сознания (психики).

² С. - сознание.

³ Здесь сознание понимается в узком смысле этого слова.

(чего-то еще). Достижимое здесь сознание может рассматриваться как разность когнитивных потенциалов:

3 - 3 (Р), где 3 - знание; 3(Р) - рекурсивное знание.

На уровне рефлексии сознание проявляется себя в **знании о знании** (ср.: "Я знаю, что я знаю"). Рекурсивность здесь заключается в том, что механизм рефлексии диалектически трансформируется в механизм умственного действия и наоборот. Умственное действие и рефлексия - коррелятивные понятия в том специфическом смысле, что рефлексия есть **континуальность** действия, а действие - **дискретность** рефлексии.

Наконец последний уровень нашей модели - креативный, где сознание выступает как **понимание (непонимание)** проблемности. Состояние проблемности (незнания) трансформируется через механизм трансценденции в состояние все-знания (момент инсайта), что образует "зазор", разность состояний, феноменологически ощущаемый как некоторое достигнутое понимание.

Следует сказать о том, что всякая структура сознания на индивидуальном уровне функционально асимметрична. Это означает, что в силу самых разнообразных факторов - от генетических до социальных - происходит преимущественное развитие одного или нескольких ФАИ, определяющих в свою очередь ту или иную типологическую структуру личности. С позиций архетипической психологии можно выделить по крайней мере четыре типа личности, условно названных нами Моралист, Эстет, Прагматик и Идеолог (см. схему 1). Основное различие между ними заключается в архетипических особенностях функционирования человеческого интеллекта. Проще говоря, люди отличаются друг от друга тем, как они понимают мир.

В сущности понимание - смысловой фокус сознания - есть интегральная характеристика личности, "сущность человека", по словам В.В.Налимова [2, с.126], поскольку трансцендентные смыслы схватываются в сознании не что иное как опыт целого. С другой стороны, целое логически и этимологически связано с понятием цели, которое имеет греческое происхождение (телос - свершение, завершение; окончание, высшая точка, предел, цель): цель достигается тогда, когда построено целое, что одновременно может означать и завершение действия, и восхождение к совершенству, полноте и гармонии. Цель - это "то, ради чего" нечто существует или осуществляется (Аристотель), тогда как интеллект, этот действенный инструмент целеполагания, есть, по определению Ж.Пиаже, "форма равновесия" [3, с.59]. В психологическом смысле последнее означает состояние веры - уверенности, убежденности (ментальные эквиваленты физических понятий "равновесие", "устойчивость"). Как убежденность вера является смысловой опорой деятельности, необходимой и общезначимой психологической установкой. Выделение в веру особого структурного элемента уверенности (убежденности) стимулируется осознанием того факта, что вера выполняет в познании компенсаторную функцию (наиболее очевидную в эпистемологии). Действительно, вера необходима человеку для мобилизации его интеллектуальных усилий при недостатке или противоречивости поступающей информации, а также при отсутствии достаточных доказательств (вспомним знаменитые максимы Августина "верую, чтобы понимать" и Абеляра "понимаю, чтобы веровать", сопрягающие в одно неразрывное понятие веру и понимание). С другой стороны очень часто понимание рассматривается как синоним творчества (например, [2, с.124]). И этому есть серьезные основания. Энергия творчества есть результат полярного и напряженного соотношения состояний понимания и непонимания (проблемности). Творчество невозможно без генерирования новых смыслов (идей), без почти инстинктивного схватывания целого ситуации, т.е. без интуиции. Но именно в проблемном поле понимания (ср.: "наличие опреде-

ленного, сквозного *вопроса* (курсив В.С.Библера. - В.Х.) - самое основное в идеологии [1, с.4)] "распаковываются" смыслы, формируется тот или иной тип сознания. Внутреннее единство таких понятий, как "интуиция", "вера", "понимание", "смысл", "творчество", "целеполагание" фиксируется нами в интегральном понятии "трансцендентного ФАИ".

Смена парадигмы образования с информационной (когнитивной) на смысловую (креативную) означает, что одной из главных задач обучения станет развитие способности понимать. Очевидно, что всякая система понимания является продуктом интеллекта и как таковая не может не отображать его определенные структурные особенности, системные свойства. К таковым необходимо причислить архетипическую структуру сознания (напомним, интеллект - это активность сознания, а сознание - реактивность, устойчивость, равновесие интеллекта), в составе которой выделяем четыре подсистемы: эмотивную, когнитивную, конативную и креативную. Базовая система ФАИ - априорно-функциональных структур сознания - задает основные направления (стратегии) мышления в контексте познавательной деятельности субъекта. Другими словами, процессы осмысления (понимания) детерминированы функциональной структурой сознания, и как таковые они могут быть сопоставлены по параметру модальности, т.е. удельного веса того или иного способа осмысления (архетипа понимания) в общей структуре мышления. Причем персональные системы понимания имеют своим прототипом какую-нибудь культурно-историческую модель познания, т.е. являются проекцией в сознании индивида какого-нибудь культурного архетипа. Это хорошо согласуется с известным положением К.Юнга о существовании в психике человека энергетически заряженных структур коллективного бессознательного. Им же был установлен принцип иерархии ментальных функций: одна психическая функция является, например, правилом, доминирующей, другая - дополнительной. Наряду с названными функциями в системе ФАИ нами выделены также компенсаторная функция и нейтральная.

В заключение дадим экспресс-характеристику каждому из выделенных типов интеллекта для установления основного их смыслового различия.

Моралист: познает мир прежде всего с точки зрения качественной определенности и целостности предмета (т.е. каков предмет в целом?) и связан с уровнем понимания, который обычно называют морализацией: мир (вещи, люди, события и т.д.) оценивается как хороший или плохой в целом, т.е. бинарно.

Эстет: познает мир прежде всего с точки зрения сущности (чтойности, красоты) предмета, и следовательно, первой его реакцией на мир будет вопрос "Что это такое?". Отличается повышенным интересом к происхождению, генезису, "началу" вещей, а также их составу и наименованию. Уровень понимания - теоретизация (эстетизация).

Прагматик: познает мир прежде всего с точки зрения функциональной активности предмета (т.е. как этот предмет действует? как это сделать?). Наиболее типичные социальные ориентиры прагматиков - это карьера, успех, деньги и власть (в материальном аспекте - счастье). Уровень понимания - функционализация.

Идеолог: познает мир прежде всего с точки зрения смысла существования и значения предмета (т.е. для чего, зачем эта вещь существует?). Ответы на эти вопросы, как правило, представляют собой ту или иную форму идеологии. Мышление ориентировано не на прошлое или настоящее, а на будущее. Уровень понимания - идеологизация.

Литература:

1. Библер В.С. От наукоучения - к логике культуры. - М.: Политиздат, 1990. - 413 с.

2. Налимов В.В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. - М.: Изд-во "Прометей", МПТИ им.Ленина, 1989. - 287 с.
3. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. - М.: Международная педагогическая академия, 1994. - 680 с.

Т.Б. Хомуленко, Харьков

ОСОБЛИВОСТІ СТИХІЙНОГО І ЦІЛЕСПРЯМОВАНОГО ФОРМУВАННЯ ВИЩИХ ФОРМ ПАМ'ЯТІ

Збагачення рішення проблеми розвитку вищих форм пам'яті дослідження їх генетичних коренів, яке визначають роботи О.А.Смірнова, П.І.Зінченка, Я.В.Большунова було здійснено завдяки розширенню типології генетичних форм (виділення зовнішньо-опосередкованої, перехідної і метапам'яті) в роботах В.Я.Ляудіс.

Здійснюючи реалізацію системного підходу до проблеми розвитку вищих форм пам'яті С.П.Бочарова підкреслює недоцільність лінійного виділення генетичних форм пам'яті, аргументуючи це такими міркуваннями: "З позиції системного підходу вимагається більш широка реалізація принципу розвитку. Цей принцип слід розуміти не однозначно, а як багатосторонній і багаторівневий процес. У ході розвитку особистості здійснюються зміни детермінант, зміна системних основ, і це виражається в тому, що на різних стадіях онтогенезу формуються різні системи психічних якостей". Розгляд С.П.Бочаровою пам'яті, як саморегульованої системи наводять на думку про те, що дослідження вищих форм пам'яті має йти не тільки шляхом виявлення нових її рівнів, скільки шляхом вивчення вікової специфіки саморегуляції системи пам'яті та вищих її проявів. Способи реалізації такого шляху досліджень належать ряду сучасних психологів, серед яких дослідження С.А.Ізюмової, В.Д.Шадрікова, Л.В.Черемопкінної займають значне місце. На жаль, в більшості сучасних досліджень вчені прямо, або побічно ототожнюють вищі форми пам'яті з довільною пам'яттю. В той час як пам'ять на нижчій чи вищій стадії розвитку є єдиною. І тільки відмінності в завданнях, які постають перед людиною, дозволяють нам називати пам'ять довільною чи мимовільною. Тому, коли ми маємо справу з високим рівнем розвитку пам'яті, це може проявлятися як при вирішенні мнемічних, так і при вирішенні практичних чи пізнавальних завдань (тобто, як в довільному, так і в мимовільному варіанті).

У нових напрямках західної психології при опису пам'яті здійснюється зближення їх основних принципів положеннями, розвиваються у вітчизняній психології (Анохін П.К., Леонтьєв О.М., Лурія О.М., Ананьєв Б.Г., Ломов Б.Ф. та інші). Згідно цих принципів передбачається існування ієрархічних систем, що лежать в основі організації психічних функцій, від нижчих (походження яких має в значній мірі спадковий характер) до вищих (саморегульованих за своїм характером, зі зростанням впливів соціальних факторів). Сучасний варіант когнітивізму - метакогнітивізм, долає ряд недоліків попередніх досліджень вищих форм пам'яті, вводячи поняття про метамнемічні функції як такі, що здійснюють саморегуляцію в системі пам'яті. Але, на думку зарубіжних дослідників метапам'яті, така саморегуляція здійснюється шляхом самоусвідомлення і самоконтролю перебігу мнемічних процесів, тобто лише у формі довільної пам'яті. Прояви високого рівня саморегуляції в системі пам'яті при мимовільному запам'ятовуванні чи відтворенні залишаються поза увагою зарубіжних дослідників.

Більшість дослідників стверджують, що пам'ять в процесі розвитку набуває таких характеристик, які говорять про вищі форми її функціонування: опосередкованість і саморегульованість. Про високу міру розвитку таких характеристик може говорити цілий ряд показників, одержуваних в результаті дослідження: ремінісценції, реконструкції матеріалу в пам'яті, інтерференції етапів довготривалої пам'яті, латентного періоду побудови розумової моделі об'єкта запам'ятовування, зміни ефективності пам'яті при збільшенні навантаження.

Досліджуючи перелічені показники, ми одержали такі результати. Дослідження ремінісценції підтвердили дані В.Я.Ляудіс про те, що на вищій стадії розвитку пам'яті зникає ефект ремінісценції у зв'язку з тим, що показники запам'ятовування виявляються однаково високими як при безпосередньому, так і при відстроченому відтворенні.

Дослідження явища реконструкції вихідного матеріалу при відтворенні дають можливість відмітити: 1) в середніх класах поява реконструкції пов'язана зі зменшенням смислових одиниць (можливо як результат узагальнення); 2) в старших класах реконструкція пов'язується у більшості учнів зі збільшення числа смислових одиниць. При цьому збільшенні у відтворюваному тексті здійснюються такі варіанти змін: а) доповнення (межа змісту розширюється); б) уточнення (межа змісту залишається незмінною); в) пошук основи (тобто того, що є вихідним і має перспективу продовження).

Що стосується вибіркової, то нами була відмічена здатність до вибіркового відтворення переважно: 1) фактологічної інформації тексту – у учнів 3-5 класів; 2) фактологічної і теоретичної інформації – у учнів 7-8 класів; 3) теоретичної і рефлексивної інформації тексту – в учнів 10-11 класів. Крім того, в наших дослідженнях були підтверджені дані, одержані в дослідженнях Є.В.Заїки про те, що в віком вибірконе відтворення стає більш адекватним і менш надлишковим. У наших дослідженнях вибірконе відтворення старшокласників експериментальної групи було позбавлено надлишковості (відсутність надлишковості говорить про зняття з уваги невизначеності, яке може говорити про вищі форми функціонування пам'яті). Цікавим для подальшої перевірки може бути той факт, що в середніх класах відмічається деяке погіршення показників вибіркової відтворення. Можливо причиною цього є деяка перебудова в системі пам'яті.

Зміна латентного періоду побудови розумової моделі об'єкта запам'ятовування дала можливість відмітити тенденцію до його скорочення (за показниками часу запам'ятовування і кількості повторів для запам'ятовування) зі збільшенням віку школярів. При чому ця тенденція проявлялась більш виразно у учнів експериментальних класів. У них же було відмічено збереження невеликої частини латентного періоду при збільшенні обсягу матеріалу для запам'ятовування.

Вивчаючи самопізнання і самоконтроль в пам'яті, як показники рівня розвитку довольної саморегуляції, в якості досліджуваних нами було обрано учнів 1,3,6,8 класів. Вікова динаміка загальної самооцінки пам'яті вивчалась за показниками адекватності і диференційованості. Загальна самооцінка пам'яті і міра її диференційованості визначалась у процесі індивідуального опитування. Адекватність самооцінки пам'яті перевірялась шляхом порівняння з сумарним показником у методикі Векслера. В результаті було відмічено: 1) найбільш активний ріст рівня адекватності самооцінки пам'яті здійснюється протягом молодшого шкільного віку; 2) рівень адекватності самооцінки пам'яті, на відміну від диференційованості, з віком зростає і в старшому шкільному віці ще не досягає свого вищого рівня.

Дослідження самооцінки обсягу швидкості і тривалості запам'ятовування за методикою, створеною нами за аналогією з методикою "Рівень домагань", показали: 1) поступове зростання адекватності самооцінки обсягу запам'ятовування від першого до десятого класу відповідно від 20% до 80%; 2) зростання адекватності самооцінки швидкості (часу і кількості повторів) запам'ятовування від першого до десятого класу відповідно від 10% до 70%; 3) нездатність більшості учнів оцінювати свої можливості відносно тривалості зберігання матеріалу в пам'яті (це проявлялось у відмові від самооцінки чи її неадекватності).

Вивчення планування запам'ятовування у учнів 1-10 класів проводилось нами за результатами аналізу звітів досліджуваних. Нами фіксувалось існування чи відсутність плану запам'ятовування і проводилась диференціація планів на два типи: планування процесу запам'ятовування (планування використання прийомів); планування результату запам'ятовування. Дослідження показали, що: 1) планування запам'ятовування притаманне в різній мірі учням всіх вікових груп, має вікову динаміку і тенденцію до зростання; 2) планування результату запам'ятовування переважає над плануванням процесу запам'ятовування.

Результати досліджень дають можливість відмітити, що елементи саморегуляції пам'яті з'являються на попередніх стадіях онтогенезу, перш ніж стати основною рисою вищої стадії онтогенезу пам'яті. Одержані в констатуючих дослідженнях результати дали можливість визначитись щодо шляхів цілеспрямованого формування вищих форм пам'яті.

Дотримуючись принципів системного підходу, ми в своєму дослідженні, присвяченому визначенню оптимальних шляхів формування вищих форм пам'яті, прийшли до таких міркувань:

1. Багатьма вченими, що займались проблемами цілеспрямованого формування пам'яті, виділялись два етапи, які не зовсім відповідають логіці розвитку пам'яті. Наприклад, в дослідженнях П.І.Зіченка, О.А.Смірнова це: а) формування інтелектуальних умінь; б) розвиток мнемічних дій на їх основі. В дослідженнях В.Я.Ляудіс це: а) формування письмового мовлення; б) розвиток пам'яті на його основі. У цих авторів висловлювалось положення про "відставання" мнемічної дії в своєму розвитку від пізнавальної дії. Малось на увазі, що пізнавальні дії спочатку формуються як самостійні, а потім застосовуються як способи мнемічні. Якщо розглядати цю проблему з позиції системного підходу, то слід відмітити, що говорити про таке відставання правильно лише в межах питання про зв'язки пам'яті і мислення. В інших випадках можлива підміна вивчення закономірностей пам'яті вивченням пізнавальних дій. За результатами сучасних досліджень (Б.Ф.Ломов, С.П.Бочарова та ін.) пам'ять ні від чого не відстає і органічно включена в загальний контекст діяльності людини. Мнемічна активність не відстає від інших форм психічної активності, оскільки без неї неможливе їх функціонування. Мнемічна діяльність або підкорена пізнавальним цілям, або сама підкорює пізнавальні дії для досягнення мнемічних цілей. Пам'ять не тільки не відстає від інших процесів, вона може їх випереджувати (С.П.Бочарова). Крім того, сформовані інтелектуальні та мовленнєві уміння, як самостійні не сприяють у повній мірі підвищенню ефективності довольного запам'ятовування. Формування довольного запам'ятовування має йти у зворотному порядку: спочатку фіксація помилок запам'ятовування, а потім аналіз причин і пошук нових способів запам'ятовування з використанням інтелектуальних і мовленнєвих умінь. Тому виявляється недоцільним формування інтелектуальних чи мовленнєвих умінь у відокремленні від формування мнемічної системи в цілому.

2. Формування довільності пам'яті має йти у відповідності з послідовною появою рефлексивної активності, послідовністю реалізації рефлексивних функцій фіксації ускладнення (спочатку суб'єкт фіксує неправильне відтворення), аналізу причин (потім суб'єкт виділяє причини помилок), зміна норми (далі суб'єкт думає про те, що необхідно зробити для того, щоб відтворити матеріал правильно). Така екстеріоризація процесу рефлексивної регуляції пам'яті є доцільною на початкових етапах формування вищих форм пам'яті, оскільки забезпечує можливість у майбутньому переведення у внутрішній план і автоматизації. Це відповідає положенням теорії функціональних систем про те, що на стадії розвитку функціональної системи притаманна просторово-часова диференційованість компонентів, а у сформованій функціональній системі відновлюється однорідність і неперервність процесу.

3. Використання письмового мовлення при запам'ятовуванні і відтворенні етапом у розвитку пам'яті. Але і пам'ять, мнемічна спрямованість є основою перших етапів розвитку знакової діяльності. Письмове мовлення спочатку розвивається як інструментарій пам'яті. Звідси випливає, що письмове мовлення має формуватися як навичка і не просто як текстова діяльність, а як інструмент пам'яті. Це значить, що процес формування текстової діяльності необхідно в навчальному експерименті забезпечувати мнемічною спрямованістю. Це і є основою для ефективного формування самої текстової діяльності. А сформована текстова діяльність передбачає збагачення довготривалої пам'яті орієнтирами, що забезпечують ефективність запам'ятовування і відтворення текстів.

4. Формування вищих форм пам'яті має йти не у протиріччя з попередніми формами, а у єдності, у взаємозв'язку. Так, наприклад, формування опосередкованого абстрактно-логічного пам'яті має здійснюватися у взаємозв'язку з опосередкованим образною пам'яттю. Сам характер знакового опосередкування має розвиватися також на основі принципу наступності (від образного знака до знакового образу).

5. Формування вищих форм пам'яті впливає на специфіку як довільного, так і мимовільного запам'ятовування. Що стосується довільного запам'ятовування, то тут істотні зміни здійснюються перш за все у вдосконаленні і збагаченні засобів запам'ятовування і рефлексивної регуляції їх застосування. У мимовільному запам'ятовуванні процес удосконалення йде шляхом збагачення довготривалої пам'яті орієнтирами і еталонами конкретної пізнавальної чи практичної діяльності, і, в результаті, вплив цих орієнтирів на ефективність відтворення.

6. Розвиток опосередкованості є шляхом, що забезпечує удосконалення функціонування пам'яті як у довільному, так і у мимовільному вигляді (оскільки саме вона забезпечує розвиток регулюючих механізмів пам'яті). Тому навчання найбільш повному арсеналу мнемічних засобів має включатися у формуючий експеримент у розвитку вищих форм пам'яті.

Аналіз результатів формуючого експерименту, проведеного на описаних засадах, показав, що різниця між контрольною та експериментальною групами статистично значима за всіма показниками пам'яті, які перевірялися, на рівні $p < 0,01$ (за критерієм Манна-Уїтні). Це дало можливість сформулювати такі висновки:

1. В онтогенезі саморегуляції пам'яті особливих змін набуває зміст блоку короткочасної оперативної пам'яті (конкретизація змісту мети, перетворення її у внутрішній план дій, удосконалення критеріїв відбору, вдосконалення прогнозування і змісту блока довготривалої пам'яті (збагачення орієнтирами, еталонами, їх змістовне вдосконалення і систематизація).

2. В онтогенезі саморегуляції пам'яті змінюється також характер зв'язків між блоками її системи. Саморегуляція в пам'яті на кожному етапі онтогенезу

забезпечується за рахунок специфічної своєрідності змісту блоків і зв'язків між ними. На одному віковому етапі акцент у розвитку саморегуляції пов'язаний переважно зі змінами змісту якого-небудь з блоків, а на іншому етапі – зі змінами характеру зв'язків між блоками.

3. Вищі форми функціонування пам'яті можуть проявлятися як при реалізації мнемічної мети, так і при реалізації інших цілей.

Література:

1. Бочарова С.П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности. Харьков, 1997. – 351с.
2. Изомова С.А. Природа мнемических способностей и дифференциация обучения. М., 1995. – 370с.
3. Исследования памяти / Под ред. Корж Н.Н., М., 1990. – 216с.
4. Хомуленко Т.Б. Развитие высших форм памяти. Харьков, 1998. – 351с.

І.Г. Цепілова, Київ

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ТИП ЛАТЕРАЛИЗАЦИИ - ФАКТОРНАЯ ОСНОВА ФОРМУВАНИЯ ТА РОЗВИТКУ ВИЩИХ ПСИХІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Термін функціональна асиметрія трактується як неоднорідність півкуль головного мозку в забезпеченні динамічної вибіркової нервово-психічної діяльності щодо функціонування мозкового субстрату. Мозок розглядають як єдину структуру у здійсненні вищих психічних процесів. О.П. Трченко (1986) розглядає синтез лінгвістичної інформації, як складно-обумовлений, високодиференційований процес, виділивши фактори латералізації обробки різних класів вербальних стимулів. Проведені психофізіологічні дослідження процесу мислення які свідчать про домінуючість зв'язку правої півкулі з семантичними, лінгвістичними функціями та просторовою увагою. Детермінація правою півкулею елементів наочно-образного мислення, лівою півкулею-вербального інтелекту (Беруласа, 1993). Інтегральна робота півкуль розглядається як цілісний процес кодування та переробки інформації-абстрактно-категоріальні (вербально-логічні) та конкретні (наочно-образні елементи).

Отримані експериментальні дані, які свідчать про відмінності між акустичним та семантико-синтетичним аналізом вербального матеріалу. Акустичний аналіз здійснюється білатерально, домінування лівої півкулі узгоджені семантико-синтетичного аналізу (С. Емюелс, 1982). Експериментальні дослідження (Гасимов, 1992) стверджують, що розвиток вербальних та невербальних зорово-просторових функцій детерміновано специфічними особливостями взаємодії внутрішніх структур головного мозку. Складні форми просторової функції успішніше виконуються лівою півкулею, високі компенсаторні функції мозку дозволяють вирішувати правопівкульні завдання лівопівкульними стратегіями.

Теоретичною концепцією нейропсихологічного напрямку є теорія системної динамічної мозкової організації вищих психічних функцій розроблена Л.С. Выготським та А.Р. Лурия. Трактування данної концепції - в реалізації психічних функцій приймає участь мозок цілому (права та ліва півкулі) але інтегративне функціонування різних внутрішніх відділів має якісні характеристики щодо здійснення кожної вищої психічної функції. Специфічність якісних показників лівої та правої півкулі залежить від диференційованої участі різних мозкових структур в реалізації психічних функцій.

Розглядаючи основні теоретичні аспекти проблеми функціональної асиметрії мозку необхідно зупинитись на морфологічних дослідженнях індивідуальної варіабельності мозку людини. Є.П. Коновою і І.А. Станкевич досліджували можливість структурних відмінностей лівої та правої гемісфер. Згадані дослідники мали на меті виділити розміри площі архітектонічних полів нової кори лівої та правої півкуль мозку людини - у правшів загальна площа нижньої лобної звивини була більша ніж в правій частині 39, 40 - поля нижньотім'яної частини кори які зв'язані відомо з забезпеченням таких складних функцій як просторово-символічна перевага так званий інтрасулькальний компонент - тобто збільшені розміри кори глибини борозд. Функціональна неоднорідність правої та лівої гемісфер не піддається сумніву. Термін "функціональна асиметрія мозку" є не що інше, як унікальні фізіологічна особливості мозку людини. Функціональна асиметрія півкуль головного мозку має не глобальний, а парціальний характер (Е.Д. Хомская, 1986, 1987).

Реальна варіабельність асиметрій та їх комбінацій в нормі надто складна. А.П. Чуриков та його співробітники виділили 8 варіантів функціональної асиметрії мозку. Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що патерни асиметрії індивідуального типу латералізації є факторною основою формування та розвитку специфічно-якісних компонентів в структурі мнемо-мислительного процесу.

В експерименті по виявленню індивідуального типу латералізації обстежено 100 учнів загальноосвітніх шкіл (вік 15,5 - 16,5). Оцінка проводилась за схемою - мануальні сенсорні (просторово-зорів, слухо-мовні). Діагностика мануального домінування моторні проби: "поза Наполеона", "переплетения пальцев", "аплодирования" (Чуриков А.П., 1975), (А.Р. Лурія, 1969), тест на одночасні дії рук, динамометрія, теплінг (Є.Д. Хомская, 1997), графічний тест (методика J. Cernasek, 1976), тест на напрямки точності рук (J. Demarest, L. Demarest, 1980).

Підраховувався коефіцієнт K_{np} - за формулою: $K_{np} = (E_n - E_l) / (E_n + E_l + E_0) \cdot 100$ (Н.А. Брагіна, Т.А. Доброхотова (1988)). Мануальні морфологічні заміри не дають об'єктивних результатів, тому використання їх було недоцільне. Просторово-зорів функція (бінокулярний зір) оцінювалась на основі фузійних тестів - "тест зорової фіксації", "підморгування", "розглядання в підзорну трубу", проба Розенбаума (модифікація Г.А. Литинського).

Підраховувався $K_{ю}$ - за формулою: $K_{ю} = (E_n - E_l) / (E_n + E_l + E_0) \cdot 100$ (Н.А. Брагіна, Т.А. Доброхотова, 1988). Слухо-мовна функція оцінювалась за допомогою методу моноаурального прослуховування (мовний матеріал - абстрактні, конкретні іменники подавались по-перемінно на праве ухо та на ліве, 10 серій: 4 пари слів, загальна кількість слів 160-80 на кожне ухо, пари слів побудовані на асоціативних зв'язках).

Підраховувався $K_{л}$ - за формулою: $K_{л} = (E_n - E_l) / (E_n + E_l + E_0) \cdot 100$. Підраховувався коефіцієнт ефективності за формулою запропонованою (Б.С. Котик, 1983): $K_e = (E_n - E_l) / (E_{np} + E_n) \cdot 100\%$.

Результати досліджень: Виявлено 16 профілів індивідуального типу латералізації, це свідчить про те, що реальна варіабельність асиметрії, їх комбінацій в нормі надто складна - отримані дані співзвучні з даними експериментальних досліджень (В.Е. Ефимова, 1990, 1991) - теоретично в популяції можливо отримати 27 типів функціональної асиметрії. Виділено 5 варіантів функціональних асиметрій мозку згідно встановлених теоретичних положень (Е.Д. Хомская, 1986): 1. Правшів, 2. Здебільшого правшів, 3. Змішаний, 4. Здебільшого лівшів, 5. Симетричний. Домінують рахується мануальна асиметрія, кожна конкретна форма функціональної асиметрії визначається відповідним ступенем та мірою (показники градацій).

Градаційний аналіз здійснювався на основі запропонованої шкали показників (Доброхотова, 1986, Е.Д. Хомская, 1984): мануальні - від 0 до +5 - показник симетрії: від +5 до +40 - показник 1-го ступеня: від +41 до +70 - показник 2-го ступеня: від +71 до +100 - показник 3-го ступеня; слухо-мовні: 0 до +5 - показник симетрії: від +5 до +25 - показник 1-го ступеня: від +26 до +50 - показник 2-го ступеня: від +51 до +100 - показник 3-го ступеня; статистичні показники слухо-мовної асиметрії розподілились таким чином: $(-3_p = 4_{до-х} = 2,91\%)$, $(-2_p = 15_{до-х} = 11,24\%)$, $(-1_p = 27_{до-х} = 16,46\%)$, $(0_{симв} = 19_{до-х} = 16,46\%)$, $(3_p = 4_{до-х} = 2,62\%)$, $(2_p = 18_{до-х} = 16,4\%)$, $(1_p = 35_{до-х} = 26,15\%)$. Показники мануальної асиметрії: $(-2 = 1_{до-х})$, $(-1 = 4_{до-х})$, $(0 = 3_{до-х})$, $(3 = 46_{до-х})$, $(2 = 34_{до-х})$, $(1 = 34_{до-х})$. Необхідно відмітити, що домінування лівої руки спостерігалось в 5-ти випадках - 6%.

Література:

1. Лурія А.Р. Основы нейропсихологии. - М., 1973.
2. Спрингер С., Дейч Г. Левый мозг, правый мозг. - М., 1983.
3. Е.Д. Хомская. Нейропсихологический анализ. - М.: Наука, 1986. - с. 4-10.
4. Ильиченко И.Р., Афанас Л.П., Финкельберг Р.Ю. Взаимодействие полушария мозга у человека. - Новосибирск: Наука, 1989.
5. Лурія А.Р. Нейропсихология памяти. Т 1, 2. - Москва: Педагогика, 1974.
6. Чуриков А.П. Клинические особенности протекания асимметрии мозга, иммунобиологическая активность при эпилепсии. Автореферат дис., д-ра мед. наук. МНИИ психиатрии МЗ РСФСР, 1975. - 32 с.
7. Берулева. Диагностика и развитие мышления подростков. - Бийск, НИИ БИПТИ, 1993.
8. Кириос Д.И. Индивидуальность та творче мислення. - Житомир, 1992. - 172 с.
9. Нейрохімічні основи навчання та пам'яті. Збірник статей. - Р.І.Кругликов. - М.: Наука, 1989.
10. Симоньянская Е.Г. Доминантность полушарий. Нейропсихологическое исследование. МГУ, 1975.
11. Чуриков А.П. Латеральная терапия. - К., 1994.
12. Греченко Т.Н. Нейрофизиологические механизмы памяти. - М.: Наука, 1979.
13. Aherm J.L., Schwfrit J.E. Differential lateralization for positive and negative emotion - neuropsychology 1979 vol 17 p. 639-698.

Е.В. Черный, Симферополь

ПРОЕКТИВНЫЙ МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ В ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В рамках исследовательского проекта организации «Экология и мир» в мае-июне 1998 г в Крыму проведено изучение общественного мнения относительно широкого круга экологических проблем. Общий объем выборки - 300 чел. Тип исследования: разовое, выборочное, прикладное. Исследование охвачены жители всех городов Крыма и ряда сельских районов. Учитывались возраст респондентов, их образование, этническая принадлежность и уровень образования.

Объектом исследования являлась экологическая проблематика как сфера социальной действительности. Предметом - уточнение круга наиболее значимых для населения экологических проблем, а также изучение характера и степени заинтересованности и информированности различных условных групп жителей Крыма экологической проблематикой.

В числе прочих, целями исследования были: конкретизация значимых ("болевых") экологических проблем, акцентирование которых можно использовать для привлечения людей к участию в общественном экологическом движении; опреде-

ление характера различий в степени вовлечённости в экологическую проблему представителей разных населённых пунктов Крыма в зависимости от этнических, социально-демографических характеристик респондентов. Соответственно, одной из задач было исследование характера восприятия населением связи между влиянием эко-ситуации и проблемами с собственным здоровьем, здоровьем и благополучием детей, а также готовность людей действовать в направлении изменения экологической ситуации к лучшему. Подробный анализ результатов этого, в основном социологического исследования, был представлен заказчику, а в данной статье есть возможность остановиться только на психологическом блоке, представленном четырьмя вариантами 16-го вопроса анкеты. Респондентам предлагалось завершить незаконченные предложения. В основе этого метода лежит представление о механизме проекции, свойственном в той или иной степени каждому человеку. Реакция на неопределённый стимул, которым являются незавершённые предложения, основана на обращении к базовым личностным инстинктам личности. Стандартизированные ответы не всегда способны продемонстрировать истинные намерения и вероятные действия человека, так как включают эмоциональный компонент и даже исключают его возможность. Эмоция, проявляющаяся в вербальной форме, позволяет, на наш взгляд, уточнить и сделать более зримыми отношения респондентов к экологической ситуации в своем населённом пункте, на своей улице, "приблизить" гипотетическую ситуацию к конкретному человеку и увидеть его непосредственную реакцию. Задуманное удалось осуществить только отчасти, поскольку проективные вопросы завершали анкету и строгая формализованность предыдущих вопросов сковывала воображение, "тормозила" эмоции у некоторых респондентов. Но не у всех.

В целом, завершённые предложения удалось сгруппировать в несколько блоков, подсчитав при этом количество респондентов, склонных к тому или иному типу реагирования.

Блок 1. "Бессилие".

Представлен, в основном завершением предложений в пунктах а) и б) 16-го вопроса. Такой тип реагирования на экологически острые ситуации характерен для опрошенных, которые в той или иной форме, в одном или двух предложениях вербализовали своё эмоциональное отношение именно таким образом. Среди респондентов с данным типом реагирования встречаются представители групп с различными социально-демографическими характеристиками, однако преобладают женщины в возрасте от 46 до 60 лет с высшим образованием.

Примеры:

Когда я вижу как густой чёрный дым из заводской трубы устремляется в голубое небо... *я бы хотел что-либо сделать, но не могу; ...обуревают злость и безысходность; ...становится страшно от бессилия; ...мне становится жалко людей и себя, что я ничего не могу сделать, чтобы этого не было; ...то скорбь переполняет меня, сердце сжимается, вижу лицо своего ребёнка.*

Если я увижу, что на моей улице спиливают деревья, то... *я просто прохожу мимо, т.к. люди топят дровами, а государство ничего не делает, чтобы помочь.*

Блок 2. "Констатация".

Представлен большинством опрошенных (183 чел.) при завершении вариантов в) и г) 16-го вопроса. По-видимому формулировка незаконченного предложения наводит именно такой, по-существу, однозначный характер реакции и не даёт простора для выражения разнообразных вариантов окончания предложений.

Примеры:

Воздух, которым дышим мы и наши дети ... *опасен для здоровья (особенно, мне кажется в нашем городе) (Севастополь); ...загрязнён на 100%; ...ядовитый.*

Я думаю, что рост аллергических заболеваний прямо связан ... *с экологической ситуацией; ...с человеческой жадностью к потреблению (встречаются и подобные оригинальные окончания, свидетельствующие о том, что и при таком формулировании стимула все же возможно разнообразие ответов).*

Блок 3. "Максимализм".

Представлен в основном мужчинами в возрасте от 25 до 45 лет со средним или средним специальным образованием, имеющими технические специальности и женскими, независимо от образования, в возрасте от 40 до 55 лет. В целом таких ответов - 27.

Примеры:

Когда я вижу как густой чёрный дым из заводской трубы устремляется в голубое небо... *можно взять автомат и - к стенке; ... мне хочется взорвать этот завод.*

Если я увижу, что на моей улице спиливают деревья, то... *хочется оторвать ему руки; ...хочется подойти и дать пощёчину; ...возникает желание отпилить руки у деревоуборщиков.*

Воздух, которым дышим мы и наши дети... *можно сравнить с газовой камерой; ...реден, в гестаповских "душегубках" был чище.*

Блок 4. "Действие".

Ответов, подпадающих под содержательную характеристику этого блока оказалось более 100. Наиболее характерны они для респондентов обоего пола в возрасте от 46 до 60 лет, с высшим образованием. В возрастной группе от 31 до 45 лет среди респондентов, реагирующих таким образом (на уровне установок) преобладают женщины с высшим образованием.

Примеры:

Если я увижу, что на моей улице спиливают деревья, то... *выясню причину и попытаюсь преградить; ...обращусь в инспекцию по охране природы; ...звоню в милицию; ...заявлю в сельсовет.*

Блок 5. "Капитуляция".

Такая форма реакции оказалась свойственна 35 респондентам, в основном женщинам в возрасте от 31 до 45 лет со средним образованием.

Примеры:

Если я увижу, что на моей улице спиливают деревья, то... *наверное, так надо...*
Когда я вижу как густой чёрный дым из заводской трубы устремляется в голубое небо... *я ничего не стану делать, т.к. всё это бесполезно, никто слушать меня не станет.*

Около 100 респондентов не заполнили полностью или частично (от одного до четырёх вариантов) бланки анкет в части этого вопроса.

Столь очевидные и в то же время разноплановые и достаточно чётко дифференцируемые эмоционально окрашенные реакции респондентов может быть и не позволяют чётко определить социальную базу возможных активистов экологического движения, но дают представление о настроении жителей различных населённых пунктов Крыма. Действительно, выясняется, что представители любой социальной, возрастной или этнической группы могут по-человечески спонтанно реагировать на нездоровую экологическую ситуацию, остро переживать экологические проблемы и наконец, продемонстрировать эмоциональную, мотивационную и когнитивную готовность к участию в решении экологических проблем в своей местности. Этот факт даёт основания для

осторожного оптимизма относительно возможностей привлечения всё большего количества граждан к участию в экологическом движении. Можно предложить наиболее действенными формами работы по привлечению людей в движение стать как **экстенсивные** методы – расширение охвата общественными экологическими организациями всё более значительных территорий, не ограниченных рамками родов, создание актива в наиболее экологически неблагоприятных районах Крыма, так и **интенсивные** методы – развитие экологически ориентированной социальной рекламы, новые, эмоционально насыщенные формы подачи информации, периодический выпуск тематических информационных бюллетеней, более тесное сотрудничество с СМИ, создание своих передач, а в идеале, появление экологически ориентированных печатных органов и телевизионных каналов.

А.В. Шевяков, Днепрпетровск

МЕТОДОЛОГИЯ ЭКОЛОГО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗЕ

Для разработки и внедрения учебных дисциплин нового поколения, связанных социально-экономическими аспектами экологии и природопользования, важными являются психолого-педагогические основы формирования экологического сознания молодежи. Речь идет, прежде всего, о формировании экологической культуры как совокупности отношений индивида к природе, включая формы, содержание и характер взаимодействия и взаимовлияния компонентов системы «человек – природа» [1]. В этой связи наибольший интерес для исследователей и преподавателей дисциплины «экологическая психология» представляет поиск интегральных социально-экономических и социально-психологических параметров, характеризующих способность общества противостоять неблагоприятным эффектам, сопровождающим экологические изменения. Такого рода задачи решаются в Российской Федерации начиная с 90-х годов в рамках государственной научно-технической программы «Глобальные изменения природной среды и климата» [2], а в Украине – в ходе развития идеи экологического мониторинга [3].

Несомненно, что изменения окружающей среды несут значительную экономическую угрозу для человечества в целом. Особенно это относится к антропогенным изменениям [4]. Сценарии таких изменений в качестве основной меры компенсации неблагоприятных сдвигов предусматривают мобилизацию усилий населения на проведение мероприятий экономического, технологического и социального характера, направленных на сохранение здоровья, работоспособности и жизнедеятельности людей.

Использование общепринятых характеристик, разработанных для оценки состояния отдельно взятого человека (функциональное состояние, адаптационные возможности, устойчивость личности и др.) явно недостаточно. Требуется новые подходы к поиску интегральных критериев, определяющих способность общества в целом противостоять наступающим изменениям окружающей среды.

Один из возможных подходов видится в парадигме психологического потенциала индивида и популяции. Это понятие предложено рядом авторов при рассмотрении проблем психологии труда и эргономики, возникающих при переходе к рыночным отношениям [5]. Известны также термины «личностно-физиологический

потенциал», «психофизиологический потенциал», использующиеся в качестве синонимов работоспособности человека [6].

Для раскрытия понятия «психологический потенциал», его значения для понимания реакции человечества на глобальные экологические изменения следует принять во внимание некоторые исторические факты. Так, установлено, что адекватность и эффективность реагирования людей на глобальные экологические изменения среды обитания зависит от типа поведения человека и от «социального характера» общества [7].

Именно с психологическими качествами наиболее активной части населения этнических групп, с их «пассионарностью» связывает Л.Н. Гумилев расцвет и гибель этносов [8].

Таким образом, психологический потенциал выступает в роли интегрального качества населения, которое определяет его способность к реализации оптимальных решений при возникновении критических ситуаций. Он может проявляться в двух поведенческих тенденциях.

Первая состоит в формировании в общественном сознании конструктивной идеи и психологической установки на жизненную необходимость совместного преодоления возникающей опасности, мобилизацию людей к активным действиям при готовности к отказу от антагонистических групповых интересов и личных благ ради достижения общей цели.

Вторая тенденция – распад единого самосознания общества на противоположные течения, формирование неконструктивных групповых установок агрессивного эгоистичного характера либо пассивного типа, поведение направленное на решение задач в интересах отдельных групп.

Задача прогнозирования социально-психологических эффектов глобальных изменений в значительной степени сводится к прогнозированию уровня психологического потенциала. От того, с каким потенциалом человечество встречает глобальные изменения, от того, как будет трансформирован этот потенциал, зависит судьба цивилизации.

Проблема, таким образом, формулируется как оценка соотношения психологического потенциала человечества с угрозой глобальных изменений среды, а возможные практические предложения должны быть направлены на сохранение или увеличение этого потенциала. Первейшей задачей в решении названной проблемы является определение сущности психологического потенциала и поиск индикаторов, при помощи которых его возможно оценить.

В науке термин «потенциал» используют очень часто. Введены понятия «социальный потенциал» [9], трудовой потенциал [10]. В исследованиях демографов используется термин «качественный потенциал населения» [11].

В работах экологов встречаем понятие «социально-трудовой потенциал населения» [12]. Согласно трактовке П.П. Капицы, который предложил этот термин, под социально-трудовым потенциалом понимается комплекс социально-психологических и медико-биологических характеристик жизнедеятельности людей [13]. Приспособительные возможности популяции в антропологии называют «адаптивным потенциалом» [14].

В физиологии содержание потенциала определяется терминами «работоспособность», «физиологические резервы организма», «гомеостатический потенциал» [15].

Сущность всех рассмотренных понятий состоит в определении некоторых совокупных возможностей людей осуществлять свою деятельность. Однако при этом

должны стабилизироваться внешние характеристики и становиться относительными понятиями жизнедеятельности и благосостояния.

С целью оценки возможностей устойчивости человека к глобальным изменениям среды и прогнозирования реакции на эти изменения следует ввести интегральную характеристику свойств человека-популяции-этноса-человечества, которая определяет их способность к реализации цели, которая стоит перед каждым уровнем иерархии, названной цепочки. Назовем эту характеристику «жизненный потенциал».

Принципиально важным является то, что важной целью является не только выживание, но и духовная самореализация человечества, увеличение возможностей сохранения жизни человека как вида и удовлетворение потребностей при любой динамике внешних условий. Поэтому жизненный потенциал можно определить как интегральную способность сохранения биологической и духовно-психологической жизнедеятельности и осуществление преобразовательной деятельности, направленной на достижение общей цели.

Невозможность использования понятия «здоровье населения» как единственного для оценки жизненного потенциала, связана также с тем, что согласно Уставу Всемирной организации здравоохранения оно определяется, как состояние «полного физического, духовного и социального благосостояния» [5]. Хорошо известно, что деятельность во многих случаях может и должна осуществляться вопреки «благосостоянию». Более того, согласно концептуальным взглядам В.И. Вернадского благосостояние, симметрия противостоят тенденции развития и в условиях ноосферы могут называть коллизии, при которых наиболее благополучные экологические элементы становятся наиболее уязвимыми.

Комплекс факторов, которые определяют способность этноса осуществлять объективно оптимальные действия, направленные на достижение общей цели, к которым принадлежит задача противостояния глобальным изменениям, был обозначен Л.И. Гумилевым [8] как пассионарность, то есть социальная энергия, направленная на единение и усиление развития этноса.

Возвращаясь к замечаниям В.И. Вернадского, отметим, что понятия «благосостояние» и пассионарность по многим понятиям противостоят друг другу.

Таким образом, можно допустить, что пассионарность и работоспособность являются производными психологического потенциала. Жизнедеятельность популяции во всех ее многочисленных проявлениях является реализацией жизненного потенциала в конкретных условиях природной и социальной среды и способов деятельности.

Литература:

1. Чорна В.І. Педагогічні аспекти формування екологічної свідомості молоді / Матер. Перш. Міжнар. конф. "Наука і освіта - 1998": Дніпропетровськ - Одеса - Кривий Ріг - Харків - Дніпропетровськ (23 - 30 квітня 1998). - Т. 19. - С. 812.
2. Медведєв В.І., Зараківський Г.М. Психологічний потенціал як фактор стійкості популяції в умовах глобальних змін природної середовища і клімату // Физиология человека. Т. 20. - № 6. - 1994. - С. 5 - 14.
3. Кушніков Н.В., Іматов Г.Г., Шевяков А.В. і др. Комплексна система екологічного моніторингу навколишнього середовища Дніпропетровської області / Гео-екологічні дослідження: стан і перспективи. Сб. науч. тр. междунар. научно-практич. конф. - Івано-Франківськ, 1995. - Кн. 1995. - С. 79 - 80.
4. Моисєєв Н.Н. Природний фактор і кризи цивілізації // Соціально-політичний журнал. 2003. - № 9-10. - С. 92.
5. Медведєв В.І., Зараківський Г.М. Перехід від командної до ринкової економіки і проблеми фізіології праці // Физиология человека. - 1992. - Т. 18. - № 1. - С. 18-24.

6. Личностный потенциал работника: проблемы формирования и развития / Под. ред. Л.И. Иванько. - М.: Наука, 1987. - 227с.
7. Шабата А.В., Зараківський Г.М., Панов Л.В. Цивілізація і змінення природної середовища // Чоловік. - 1994. - № 5. - С. 18 - 21.
8. Гумилев Л.Н. От Руси к России. Очерки этнической истории. М.: Экспресс. - 1992. - 330 с.
9. Назимова А.К. Социальный потенциал трудового коллектива // Современный мир. - 1991. - № 1. - С. 11 - 16.
10. Сергеев Г.П., Чиждова Л.С. Трудовой потенциал страны. - М., 1992. - 150с.
11. Здоровье и продолжительность жизни. Серия «Демография и социология». - М.: Ин-т социально-экономических проблем народонаселения, РАН. - 1993. - Вып. 7. - С. 19 - 27.
12. Казначеев В.П. Экология человека: проблемы и перспективы // Экология человека. - М.: Наука. - 1998. - С. 9.
13. Капша Г.Л. Экстремальная теория. Практика. - М.: Наука. - 1995. - 495 с.
14. Мазурин Ю.В., Пономаренко В.А., Стуланов Г.П. Гомеостатический потенциал и биологический возраст человека. - М.: Медицина. - 1991. - 48 с.

Е.В. Шевякова, Днепропетровск

ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ВНУТРЕННЕГО МИРА ЧЕЛОВЕКА

В психологической науке проблемам, связанным с внутренним миром человека, всегда придавалось особое значение. В истории психологии долгое время не терял актуальности вопрос о реальности внутреннего мира и характере его соотношения с миром внешним. При этом внутренний мир понимается в самом общем виде как результат психического отражения внешнего объективного мира. «Кирпичиками», из которых выстраивается реальность внутреннего мира, являются психические процессы. Это важнейшее положение, разработанное С.Л.Рубинштейном [1], А.Н. Леонтьевым [2], Б.Г.Ананьевым [3], дает нам понимание онтологических основ внутреннего мира, некоторое представление о его структуре.

Нами анализируется вопрос об организации внутреннего мира исходя из посылок Б.Г.Ананьева, которым проанализировано сенсорно-перцептивная организация индивида и показана ее значимость в структуре психического [3]. Для понимания сущности внутреннего мира, его развития и преобразования в деятельности важны идеи Л.С.Выготского и Л.С.Гальперина о процессах интериоризации и формирования внутреннего плана [4, 5].

Следует отметить, что в психологической литературе, не смотря на частое использование термина "внутренний мир", в него вкладывается различный смысл: "субъективная реальность" [6], "поле сознания" [7], а в "Психологическом словаре" это понятие даже не определено. По-видимому, последнее является следствием недостаточной разработанности представлений о внутреннем мире как о фундаментальном понятии.

Исследования внутреннего мира именно как организации, по нашему мнению, существенно продвигает понимание этой сложнейшей категории. Причем, если в качестве предмета исследования берется организация внутреннего мира по пространственно-временным параметрам, то при всей сложности такой постановки проблемы сразу обнаруживается ряд позитивных моментов. Во-первых, оказывается возможной описательная сторона, так как пространственно-временные характеристики в равной степени хорошо описывают как неодушевленные предметы внешнего мира, так и психику. Во-вторых, категории "пространство" и "время" благодаря своей всеобщности

сти и фундаментальности не сужают даже такое широкое понятие как "внутренний мир", не искажая его понимания и задавая вектор исследований. В-третьих, внутренний мир неизбежно должен быть понят и описан посредством категорий "психическое пространство" и "психологическое время", так как описание объективного мира относится к категории физического пространства и времени.

Универсальность использования пространственно-временных характеристик для описания психических процессов показана в работах

Л. М. Веккера [7, 8]. Им теоретически и эмпирически обосновано положение о том, что психика обладает пространством и временем.

Исследование пространственно-временных характеристик ощущений привело к необходимости введения представлений о сенсорном времени:

"сенсорное психическое время представляет собой психическое отображение времени физического... в сенсорном времени в отличие от физического времени сочетается одновременно с последовательностью, сенсорное время обладает свойством общности" [7, с.550].

Таким образом, Л.М.Веккер и другие авторы [3,9] подчеркивают реальность существования психического времени и психического пространства. Причем уже на уровне элементарных психических процессов просматривается, что свойства, присущие физическому пространству и времени, претерпевают изменения.

В философии принято различать реальное пространство и время, перцептивное пространство и время, концептуальные (математические) модели пространства и времени [10, 11]. Так, А.М.Мостепаненко специально исследовал, насколько универсальными остаются свойства реального пространства и времени в мегамире, макромире, микромире. Он пишет: "... можно заключить, что не только большинство метрических свойств времени и пространства, но даже их такие коренные топологические свойства как непрерывность, размерность и т.д. нет оснований абсолютизировать. Как и фундаментальные свойства материи, свойства пространства и времени могут быть подвержены изменению" [10, с.172]. Автор предполагает наличие возможности существования психологической пространственно-временной формы: "не может ли оказываться, что объективные события, связанные с психическими явлениями, локализованы в каком-либо психологическом пространстве, отличном от физического макропространства, психологическом времени, отличном от физического макровремени, причем эти психологические пространство и время образуют реальную пространственно-временную форму, обладающую не меньшим онтологическим статусом, чем, скажем, макропространство и макровремя" [10, с.196].

В таком случае находится место для мыслей и образов, собственно психологических событий, которые вызваны нашим воображением или воспоминаниями, важнейшей чертой именно человеческого существования является способность человека не быть жестко привязанным к ситуации "здесь и теперь". Человек способен мысленно "вызывать" предыдущий свой опыт, в котором бывшая ранее ситуация уже эмоционально окрашена и от нее остались только главные, затронувшие человека моменты. Эта ситуация уже отраженная, личностно переработанная может остаться для человека актуальной и реально влиять на его дальнейшую жизнь. Именно психическое пространство-время, таким образом, организует опыт человека. Однако, если оставаться на уровне пространственно-временных характеристик взаимодействия внешнего и внутреннего мира, то возникают дополнительные вопросы, требующие пояснения.

Если существуют две разные пространственно-временные формы, то как установлена граница между ними на уровне самоощущения человека, его деятельности

взаимоотношений с другими людьми? Если эта граница - психическое отражение, то что происходит с внутренним миром на уровне пространственно-временной организации, например, в случае психопатологии? И что в этой связи следует понимать под "отрывом от реальности", который характерен для психического заболевания?

Для ответа на поставленные вопросы, а также для более глубокого понимания особенностей пространственно-временной организации внутреннего мира необходимо изучение не только свойств психического пространства и времени, но и конкретных психологических феноменов, позволяющих увидеть эти свойства в их единстве и реальном функционировании. С этой целью нами теоретически и экспериментально исследовался феномен психологического дистанцирования [13]. Этот феномен достаточно хорошо исследован в психологии общения А.А.Кроник и Е.А.Кроник [12].

В наших исследованиях феномен психологической дистанции рассматривался не только как характеристика межличностных отношений, но и как процесс структурирования отношений по пространственно-временным параметрам. Экспериментальные исследования показали, что психологическая дистанция реализуется в выборе комфортного пространственного положения в контакте с другим человеком и в ограничении временной длительности общения.

По нашим представлениям, психологическая дистанция организует не только взаимоотношения между людьми, но и опыт в целом. Любое событие, которое происходит с человеком или наблюдается, может быть им охарактеризовано как более или менее "близкое" и значимое для него. А при некоторых психических отклонениях человек чувствует дистанцию даже по отношению к своему телу, мыслям и чувствам. Нами выдвинута гипотеза, согласно которой в основе подобных феноменов лежит фундаментальный процесс психологического дистанцирования как проявление пространственно-временной организации внутреннего мира.

Наряду с установленным Л.М.Веккером основным парадоксом психического пространства (метрическая инвариантность, достигаемая за пределами метрики носителя образа), мы предполагаем наличие в психическом пространстве определенной структуры. Эта структурированность, возможно, является результатом наличия центра, т.е. психическое пространство в отличие от физического, по-видимому, центрировано. Этот центр характеризуется увеличивающимся чувством личного, чувством "Я".

Вполне возможно, что психологическое дистанцирование организует происходящие с человеком события и во временном интервале (что-то отдалится в прошлое или будущее, что-то многие годы может оставаться в настоящем и влиять на деятельность). В этом смысле обычно говорят о структурированности времени.

Таким образом, под пространственно-временной организацией внутреннего мира человека мы понимаем не просто "расположение" внутреннего мира конкретного индивида в пространстве и времени внешнего мира. Как только начинает формироваться внутренний мир (посредством психического отражения, психических процессов) возникает психическое пространство и психическое время внутреннего мира, которые образуют его пространственно-временную организацию. При этом свойства психического пространства и времени и с ними пространственно-временная организация являются скрытыми от непосредственного наблюдения, но проявляются через феномены психической жизни индивида, которые могут быть исследованы теоретически и экспериментально.

Литература:

1. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. М., 1957. - С. 8.

2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975. - 250 с.
3. Апаньев Б.Г. Человек как предмет познания. Л., 1968. - 138с.
4. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. М., 1960. - 270с.
5. Гальперин П.Я. К учению об интериоризации // Вопросы психологии, 1966. №6. С.25-31.
6. Слободчиков В.И. Психологические проблемы становления внутреннего мира человека // Вопросы психологии, 1986. №6. С.14-22
7. Веккер Л.М. Психика и реальность. М., 1998. - 679с.
8. Веккер Л.М. Психические процессы. М., 1982. Т.3. - 324с.
9. Бергсон А. Материя и память. СПб., 1911. - 250с.
10. Мостепаненко А.М. Проблемы универсальности основных свойств пространства и времени. 1969. - 226с.
11. Жарков В.И. Диалектика пространства и времени. Томск. 1984. - 243 с.
12. Кроник А.А., Кроник Е.А. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я. М., 1989. - 275с.
13. Шевякова Е.В. Психологическая дистанция как проявление пространственно-временной организации индивидуума / Дипломная работа. Днепропетровский, ДГУ. 1997. - 52с.
14. Лоуэн А. Предательство тела. Екатеринбург. 1999. - 326с.
15. Хелл Д., Фишер-Фештен М. Шизофрения. М., 1998. - 195с.

В.С.Щербаков, Київ

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МЕНТАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ НА ОСНОВІ ФОРМУВАННЯ ОНТОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ

1. Віддаючи належне позитивістській науці та її невід'ємній частині діалектичному матеріалізму - у сфері пізнання та перетворення речовини відмітимо, що основним її методологічним недоліком є віднесення ідеального до сфери мислення, у той час як мислення є найважливішим матеріальним фактором способу життя людини, в чому цілком впевнені та впевнено чим владіють різні етноси, від індо-арійського до американо-індіанського та аборигено-австралійського, включаючи і різні релігійно-філософські та етнокультурні традиції євразійського та африканського просторів.

Знаменно, що уявлення про сферу мислення як ідеальну виникає серед етносів перерваними культурними традиціями. Однак саме оволодіння ментальним психоенергетичним простором є головним методологічним та методичним засобом, який дозволяє структурувати систему взаємодії індивідуума з оточенням, дозволяє реалізувати його індивідуальність як духовну сутність, його долю як кармічну необхідність. Саме на цьому енерго-інформаційному рівні відбувається те, що у психології називають "самоусвідомленням", саме блокування цього психоенергетичного рівня дозволяє здійснювати те, що в наукових колах зараз визначається напівжаргонним словом "зомбування".

2. Кожна людина вибудовує своє відношення до оточення та до самої себе виходячи з того, як вона вирішила для себе питання про сенс життя, незалежно від усвідомлення чи неусвідомлення нею своїх роздумів над цим питанням. Суттєвою людською якістю, яка відрізняє людину від біогенного оточення, є самоусвідомлення, усі ж інші характерні функції живої істоти - їжа, сон, розмноження та самоохорона об'єднують її з тваринним світом, роблять її невід'ємною часткою біогенного оточення, включають її у колообіг речовин та енергії в природі. У процесі

самоусвідомлення індивід досягає того чи іншого рівня самосвідомості, яким власне визначається розвиток ментальності особистості.

Від глибини усвідомлення особистістю своєї єдності з довкіллям залежить спрямованість її соціокультурних прагнень. Онтологічні уявлення - це ступені, рівні усвідомлення нею таких зв'язків, визнання чи невизнання нею Першооснови всього виявленого та невиявленого Буття.

3. Абсолютна більшість релігійно-філософських та етно-культурних традицій вважають народження людини у певний час та у певному місці явищем не випадковим, а закономірним. З цих позицій онтопсихологічний підхід (онтос - Буття, психо - душа, логія - вивчення, тобто підхід з точки зору вивчення буття душі) полягає у визнанні закономірного виникнення тих чи інших подій у життєдолі індивідуальності в залежності від тих завдань, які вона має виконати як духовна істота для перманентного Буття та як особистість для її соціального оточення. Під особистістю мається на увазі системне, ієрархічно організоване індивідуально-соціальне утворення, визначальним показником якого слугує наявність того чи іншого рівня самосвідомості.

Розглядаючи креаціоністські та еволюціоністські підходи до сутності феномену людини, зазначимо, що протиріччя між ними можна подолати шляхом різноавантаження понять індивідуальність та індивідуум. При цьому під індивідуумом (індивідом) мається на увазі природно-соціальне, системне, історично зумовлене утворення, а індивідуальність розуміється як утворення суб'єктно-онтологічне, духовне, яке відноситься до вічного Буття.

З точки зору креаціоністського підходу створення індивідуальності розглядається як результат проєкції у просторі і часі однієї з безкінечного числа потенціальних можливостей Найвищого періоджерела усього виявленого буття, яка через індивідуальну або космічну свідомість конкретизується у закон або істину індивідуума і, таким чином, завдяки постійному саморозвитку, стає його душею або психічним еством, яке у Періоджерелі поєднане з усім виявленим буттям. Таке розуміння психічної індивідуальності, онтологічне уявлення про сенс життя людини та інших істот призводить індивідуума у процесі саморозвитку його особистості до необхідності пошуку висхідної точки еволюційних перетворень своєї суті всередині себе. Цей пошук дозволяє поєднати та узагальнити практичний та містичний досвід особистості, вивільнити її духовний потенціал та спрямувати на вдосконалення відносин зі світом, гармонізувати її соціокультурні прагнення.

Розкриття індивідуальності як духовної істоти передбачає вихід самоусвідомлення особистості у надрозумовий, супраментальний простір, який традиційно називається містичним, у той час як самоусвідомлення, обмежене тілесною концепцією людини, призводить до затримки саморозвитку особистості.

4. Здійснення онтопсихологічного підходу до вивчення психічних феноменів полягає у поєднанні та співставленні сучасних даних природничих наук, що стосуються енерго-інформаційних та біофізичних явищ у біоструктурованій та "неживій" матерії, з даними різних релігійно-філософських, етно-культурних та езотеричних традицій, у яких зафіксовано вироблені людством світоглядні та причинно-наслідкові уявлення про існування макрокосму взагалі та людини як мікркосму зокрема.

Науковий підхід (кібернетичний, фізико-математичний та ін.) до визначення структури Всесвіту взагалі та людини зокрема полягає у визнанні організаційного,

інформаційного, енергетичного та речовинного рівнів цієї структури: у людини рівням можна співставити душевну (етико-вольову), ментальну, почуттєву та тілесну вітальну сфери.

Таким же чином відображено структуру людської індивідуальності у Євангелії від Марка:

“Господь Бог наш есть Господь единый; И возлюби Господа Бога твоего всем сердцем твоим (емоційна сфера), и всею душею твоею (етико-вольова сфера), и разумением твоим (ментальна сфера), и всею крепостию твоею (тілесна сфера): первая заповедь!” (Мк. 12, 29-30). Тобто вказується на те, що вся сутність людини – душа, розум, почуття та тіло повинні бути просякнуті любов'ю до єдиного Господа: далі: “Вторая подобная ей: “возлюби ближнего своего, как самого себя”: никакой большей сих заповедей нет” (Мк. 12, 31). Тобто у залежності від наповнення любов'ю до Бога ти будеш відповідно любити і ближнього.

5. Еволюційний розвиток індивідуума здійснюється шляхом **контекстуальної орієнтації** (КО). Стосовно до психіки людини контекст – це і умови мовлення, оточення, і ситуація, у якій та задія якої здійснюється акт взаємодії. Тобто правомочний умовний поділ контексту на мовний (мовленнєвий) та ситуативний, тобто такий, що виникає у ситуації, відноситься до неї, наочно-чуттєвий. Сукупність же ознак мовного та ситуативного контекстів являє собою середовище, у взаємодії з яким феномен отримує своє значення та смисл.

Формуючись на ранніх етапах розвитку індивідуума (на основі біологічних механізмів наслідування), словесне мовлення і на його основі – логічне мислення розвивається далі під впливом та опосередкуванням механізму вибору, що обслуговує всю систему взаємовідносин суб'єкта з так званою об'єктивною реальністю. Засвоєння значень та осмислення фактів і явищ навколишньої дійсності допомогою механізмів вибору можуть бути приблизно виражені формулою: “Являється саме цим тому, що є багато іншого, що цим не являється”. Така формула описує засвоєння значення феномена шляхом співставлення сукупності ознак суттєвих тільки для нього, із сукупностями ознак інших фактів та явищ.

Успішність здійснення КО впливає на розвиток ментальності індивідуума та рівень самосвідомості особистості. Призначення ментальної активності – це реалізація здатності вивчення (навчання) та надання форми, що є важливим моментом самоусвідомлення та самовиховання особистості. Характерною особливістю ментальної активності є здатність до інтелектуальних узагальнень ідей, підпорядкування діяльності центральній ідеї, навколо якої групуються соціокультурні прагнення особистості.

Таким чином, ментальність можна розглядати як звичайний спосіб здійснення контекстової орієнтації на основі соціокультурного розвитку індивідуума. Розвиток ментальності – це формування та вдосконалення вміння осмислювати, розуміти, здогадуватися про значення та смисл мовних та наочно-образних феноменів, реалізація здатності об'єднувати розрізнені елементи у цілісний ментально-почуттєвий образ, інтуїтивно-абстрактне поняття; поступове просування від інтелектуальних формулювань до інтуїтивного почуттєвостання.

6. Ментальний простір, ноосфера (В.І.Вернадський), ментальний простір (C.W. Leadbeater) – схожі, але не тотожні визначення тієї психо-енергетичної реальності, яка насамперед виділяє людину як таку, відрізняє її від біогенного оточення. Поряд з цим, ментальна енергія має безпосередній вплив на сферу почуттів

та психофізіологічні процеси. На основі цієї енергії формуються так звані мислеформи, які стають надбанням людини, закріплюються у пам'яті та можуть бути довільно (або мимовільно, у випадках навіювання) викликані. Так, наприклад, якщо у людини сформована мислеформа, яка відображає та закріплює у пам'яті усі характерні ознаки лимону, то довільне або мимовільне викликання цієї мислеформи навіть при відсутності реального лимону призводить до відтворення почуттєвого образу (ейдолоу) і викликає фізіологічну реакцію – слинотечу. Таким чином, думки про майбутні негаразди призводять до відповідних фізіологічних змін в організмі вже тепер, при фактичній відсутності цих негараздів. І навпаки, викликання мислеформ, пов'язаних з психо-енергетичною сферою благості та милосердя, призводить до покращання психофізіологічного стану, реалізує ефект самолікування.

Об'єднання мислеформ двох або більше людей створює так званий психо-енергетичний егрегор (юнгіанське групове несвідоме), тривалість існування якого залежить від тих умов та завдань, у яких та задія для яких відбулося об'єднання мислеформ. Синергетика різного обсягу та певної якості мислеформ організовує створені ними егрегори у певні ієрархічні структури, які відіграють важливу роль як у житті окремої людини, так і в житті соціальних груп та суспільства в цілому. Яскравим прикладом функціонування та взаємодії психо-енергетичних егрегорів є відносини болільників на стадіоні або глядачів та артистів у театрі, на поп-рок-концертах, політичних демонстраціях, мітингах тощо. Напрямок активності таких психо-енергетичних егрегорів може бути скеровано втручанням певної потужності визначальних мислеформ, тобто таких, які відображають смислову суть цих егрегорів, які, в залежності від потреб, можна стимулювати та зрощувати, або піддавати руйнації та знищенню.

7. Для технологічних цивілізацій визначальними є протиріччя між особистісно-значущою та суспільно-значущою діяльністю, між натуральним та штучним середовищем. У цих умовах дуалістичність суспільної та індивідуальної свідомості дає можливість різним сектам та школам захоплювати ментальний та почуттєвий простір особистості, використовуючи її потребу у внутрішньому комфорті і відчутті захищеності, ізолюючи тим самим індивідуума від його етико-вольової сфери, через яку саме і реалізується індивідуальність як духовна істота.

Для етносів з перерваними культурними традиціями характерним є легковажне, безвідповідальне ставлення до ментальної сфери, втрачені культура мислення та саморегуляція на ментальному психо-енергетичному рівні. Велику роль в організації мислення відіграють професійні заняття. Але людина може стати хазяїном своєї долі і реалізувати себе лише за умови оволодіння своїм внутрішнім психічним простором, яке неможливе без оволодіння ментальними процесами. Для цього використовуються спеціальні вправи [3, стор. 793-801].

8. Свідомість людини як соціальної істоти характеризується перш за все її змістом. Саме зміст свідомості зазнає найбільшого впливу під час здійснення індивідуумом контекстової орієнтації у процесі вирішення життєвих проблем. Розширення контексту самоусвідомлення особистості шляхом засвоєння неогістологічних уявлень про взаємодію людини як мікрокосму з макрокосмом багато в чому змінює її ставлення до себе самої та до оточення. Введення таких уявлень у повсякденне життя індивідуума дозволяє йому вивільнити духовний потенціал його індивідуальності, змінює шляхи його самореалізації, дає йому можливість і радість бути замість обтяжливої необхідності здаватися, дозволяє здійснювати

самоствердження замість самопідтвердження. Тому оволодіння специфічною людиною ментальною психо-енергетичною сферою є запорукою її дієздатності у кризових ситуаціях.

Література:

1. Библия. - М.: Издание Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов (перепечатка Синодального издания), 1968.
2. Щербаков В.С. Онтологические семейные установления как фактор формирования отношений семье. - У зб.: Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в дискусії: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на XXI століття / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. - Київ-Чернівці, 1997. - с.400-405.
3. Формування онтологічних уявлень та розвиток ментальності учнів на ґрунті вивчення основ природничих дисциплін. - Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник. У 2 т. К.: ІЗМН, 1977. - Ч.2: Життєтворчий потенціал нової школи. - 936 с.